

ПИСАНЯ ІВАНА ФРАНКА ТОМ VII.

В НАЙМАХ У СУСІДІВ.

ЗБІРНИК ПРАЦЬ ПИСАНИХ ПОЛЬСЬКОЮ ТА НІМЕЦЬКОЮ
МОВАМИ В ПЕРЕКЛАДІ З ПОЯСНЕННЯМИ ТА ДОДАТКАМИ
АВТОРА.

ТОМ ПЕРШИЙ.

СТАТІ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТЕМИ.

(ПОПУЛЯЦІЯ, РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ, ІНДЕМНІЗАЦІЯ).

ПИСАНІ В РР. 1886—1890.

ЛЬВІВ, 1914.

в Загальної Друкарні у Львові, вул. Пекарська № 32.

Дозволено цензурою.

104
 $(+9(c 47.74) \cdot 188(00) + 333(c 47.74) \cdot 18$

Львівська Філія
БІБЛІОТЕКИ АН УРСР

~~717 ф~~

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И-34186

I
И-340
1161

ЗМІСТ.

Передмова.

Сторона
I—XII

Рік 1886.

I.	Відрубність Галичини	1—7
II.	Посольські звіти. Гіпотетичний рахунок	8—17
III.	Що значить солідарність? Galizische Zwecke. Із статистики більшої посілости	18—25
IV.	Агітація за ународовлене землі в Німеччині	26—29
V.	Із історії робітничого руху в Австрії	30—37
VI.	Eine teuflische und verworfene Aufreizung	38—43

Рік 1887.

VII.	Земельна власність у Галичині: I. Цифри й факти	44—51
	II. Проєкти реформи	62—77
VIII.	Як ми вмираємо?	78—82
IX.	Справи суспільно-політичні в устах руського люду в Галичині	83—86
X.	Огляд краєвих справ за січень 1887, I—IV	87—103
XI.	Огляд краєвих справ за лютий 1887, I—III	104—114
XII.	Семітизм і антисемітизм у Галичині	115—131

Рік 1888.

XIII.	Хвилі назадництва	132—138
XIV.	На гвалт по німецьки!	139—141
XV.	Чорна невдячність	142—143
	Postscriptum	143—153
XVI.	Блаженства мира	154—155
XVII.	Із клюбової політики	156—158
XVIII.	Організація демократичної партії I—III	159—170
XIX.	Надвишка чи недобір?	171—173
XX.	Спір о дефіцит	174—176
XXI.	Задушні дні у Львові 1848 р.	177—187
XXII.	Niech giną jak podraki!	188—192
XXIII.	Загадковий закон	193—195
XXIV.	Удержавнене землі	196—202
XXV.	Із Ради державної	203—206

Рік 1889.

XXVI	Подільність чи неподільність селянських ґрунтів?	211—221
	І. Вступні уваги	211—212
	II. Лист польського селянина з Забержова Антона Д.	212—215
	III. Мої уваги до сего листу	215—216
	IV. Лист польського селянина Юрія з Радлова	216—219
	V. Мої уваги до сего листу	219—221
XXVIII.	Десять заповідей для виборців	222—224
XXIX.	Політичні стороництва в Галичині	225—232
XXX.	П. Бобжинський як поступовець I—IV	233—246

Рік 1890.

XXXI.	Одиссея о. Озаркевича	247—249
XXXII.	Галичина в державнім бюджеті на р. 1890	250—253
XXXIII.	Інтерпеляція о. Озаркевича	254—255
XXXIV.	Старі акти нової нужди	256—259
XXXV.	Однакові боги, неоднакові дороги	260—262
XXXVI.	Громадські шпіхлїрі	263—264
XXXVII.	Галицька індемнізація	265
	Вступ	265—267
	І. Скасоване панщини	267—274
	II. Закони індемнізаційні	274—285
	III. Уморене довгу індемнізаційного	285—292
	IV. Золотий процес і соломяна згода	292—300
	Postscriptum	300—301
XXXVIII.	Угода індемнізаційна	302—304
XXXIX.	Державний трибунал і констітуція	305—308
XL.	Із уст младенців і ссущих	309—312
XLI.	Мнима побіда	313—315
XLII.	Епільор індемнізаційної справи	316—319
	Postscriptum	319—327
XLIII.	Питанє жолудка й питанє прав політичних	328—330
XLIV.	Програма австрійських селян	331—334
XLV.	З приводу селянської програми	335—336
XLVI.	Слівце про конверсію	337—339

ПЕРЕДМОВА.

Один земляк, і сам талановитий письменник, налягав на мене недавно, аби я писав свої спомини. Я відповів йому, що писати спомини, особливо в моїм стані, коли й писати не можу своїми руками, діло зовсім не легке, а для мене тим більше не на часі, що головна часть могого життя була присвячена літературній праці, по за якою для споминів лишаєть ся дуже небогато. Натомісь плоди тої літературної праці мені доводило ся розсипати по так многих та ріжнородних видавництвах, що зібрати бодай важнійше з них і подати до прилюдної відомости нашої ширшої громади мені видаєть ся ділом далеко важнішим і потрібнішим, ніж написанє хоч би й яких займавих споминів.

До сего треба додати ще один незвичайно важний момент. Протягом моєї отсе вже, Богу дякувати, 40-літньої літературної цраці мені довело ся попрацювати чимало, так сказати, в наймах у сусідів, заробляти на своє вдержанє працею в польських та німецьких періодичних видавництвах. Особливо в рр. 1886—1896 я був змушений обставинами головну часть своєї літературної та публіцистичної праці присвячувати польським і німецьким періодичним видавництвам, із яких найважніші були „Prze-

gład Społeczny“ видаваний Болєславом Вислоухом та „Kurjer Lwowski“ видаваний Генриком Реваковичем у Львові, при яких я працював у рр. 1885 до 1896, „Prawda“ тижневник видаваний Свєнтоховским у Варшаві, „Kraj“ видаваний Еразмом Пільцом у Петербурзі, „Głos“ видаваний Поплавским у Варшаві, та „Die Zeit“, з разу тижневник, а пізнійше щоденна газета, видавана Зінгером і Каннером у Відні. В тих часописах я помістив значне число своїх праць писаних польською та німецькою мовою, що в своїм часі по троха доходили до відома деяких земляків у Галичині та на Вкраїні, але в цілїм своїм обємі майже зовсім невідомі нашій ширшій громаді. Знаю, що деякі земляки вважали, а може й доси ще вважають мою працю в тих і інших чужомовних публікаціях коли вже не відступством від справи та письменства рідного народу, то що найменше страченим часом, згаяним на щоденну, непродуктивну працю, часом, який я при інших обставинах міг би був обернути на праці далеко вартнійші та кориснійші для нашого письменства й для нашого народу. Розумієть ся, все те можливе, але сперечати ся про минулий час, що в ньому щось могло стати ся не так, як стало ся, се на мою думку пусте балаканє, особливо коли хто не знає, що власне стало ся в тім часі й чому стало ся так, а не инакше.

Оглядаючи ся своїми споминами в ті часи проведені »в наймах у сусідів« я з чистою совістю можу сказати, що вони зовсім не були страчені ані для мене особисто, ані навіть для інтересів нашого народу, для яких я власне в тім часі зробив, здаєть ся менї, далеко більше, ніж котрий будь із наших найвиднійших діячів того часу. Ті українські письменники, що в остатніх роках заняли ся оглядом моєї письменської та громадської діяльності, звичайно минають усе те, що я написав по польськи та по німецьки, або цілковитим мовчанєм, або лише короткими увагами на підставі бібліографічного огляду тих пи-

сань, уложеного М. Павликом іще в р. 1898 і до того уложеного так, що як би хто на його основі взяв ся переглядати та оцінювати все те, що занотоване в нїм, міг би в багато випадках узяти за мої не мої писання або гаяти час на читанє таких писань, що були тільки редакційною, а не літературною роботою.

Се все спонукало мене, доки обставини не дозволяють менї взяти ся до иншої, важнїйшої роботи, яку я поклав собі в дальшу програму свого житя, зібрати та передати нашою мовою найважнїйше з того, що я написав у висше згаданих та инших польських і німецьких публікаціях. Тому одначе, що ті писання, поминувши вже беллетристику, прозову та віршовану, доторкають ся дуже ріжнородних тем, літературних та наукових, суспільних та політичних, я постановив собі вибрати по перед усього групу статей на суспільно-політичні теми й подати їх у перекладі на нашу мову. З разу я думав опублікувати окремою книжкою тільки суспільно-політичні статі друковані в віденьській „Die Zeit“, але швидко переконав ся, що вони так тісно вяжуть ся з тим, що я перед ними й рівночасно з ними друкував у галицько-польських часописах, що явила ся невідхильна потреба зібрати й передати по нашому всі ті статі в хронологічнім порядку, а декуди навіть із доповненнями, яких вимагає сама тема. Ось і вийшло, що починаючи від осені 1912 й протягом усього 1913 року по при инші праці літературні та наукові я заняв ся перекладом тих моїх польських і німецьких праць на суспільні та політичні теми, переконавши ся при їх поновнім читаню та перекладаню, що вони в головному й доси не стратили свого інтересу, а навіть можуть подекуди служити основами для дальшої політичної та громадської праці сучасних і будущих поколінь.

Оглянувши приблизно весь матеріал, що має вийти

в сю публікацію, я дійшов до того погляду, що самі тільки статі суспільно-політичного змісту, ширшого від наших вузко краєвих справ, обіймуть три томи, кождий що найменше по 20 аркушів друку. По за працями обнятими в тих томах лишиться ще довгий ряд праць, студій та дописів про справи краєві, про питанє русько-польське, про справи інших Славян та на літературні теми, про яких публікацію я тепер поки що не можу думати. Оглядаючи ся в наших міродайних кругах за фірмою, що схотіла би взяти на себе наклад хоч одного з тих плянованих мною томів, я в двох інстанціях знайшов досить горяче признанє важности та користи такого підприємства, але рівночасно не менше рішуче „non possumus“ у справі накладу. Тільки завдяки 40-літньому ювілеєви моєї літературної праці та тій обставині, що з тої нагоди Українсько-руська Видавнича Спілка уділила мені грошовий дарунок у сумі 1000 кор., я зважив ся випустити перший том сеї збірки своїх писань своїм власним накладом.

Вертаючи до »Спису творів Івана Франка за перше 25-літє його літературної діяльности«, уложеного М. Павликом і виданого 1898 р. у Львові мушу завважити, що одною з його хиб крім браку орієнтаційної передмови треба вважати брак нумерації описаних у нїм творів та публікацій, який дає себе відчувати при цїтованю тої книжки.

Надію ся, що все те буде справлене й доповнене в новій бібліографії моїх писань, яка незабаром має вийти заходом бібліографічної комісії при Наук. тов. ім. Шевченка в Записках того товариства, для котрої я зі свого боку зробив, що було в моїй силі, а тут подаю тільки на основі Павликового »Спису«, подекуди спростованого та доповненого мною, статистичний виказ, так сказати, інвентар моїх писань на ріжних мовах і в ріжних родах письменства за pp. 1874—1890.

РІК	Віршів ориг.	Віршів перек.	Оповід. ориг.	Оповід. перек.	Статей ориг.	Статей перек	Рецензій	Записів із дет. нар.	Зі „Спису“ вичерп.	До „Спису“ дати
1874	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1875	9	1	1	—	—	1	—	—	—	—
1876	23	5	2	1	1	—	1	1	—	1
1877	—	2	3	1	1	—	4	—	—	—
1878	6	2	6	—	5	2	4	—	—	—
1879	—	16	1	2	8	4	—	—	2	—
1880	1	1	3	—	1	—	—	—	—	—
1881	19	3	2	—	12	—	3	—	—	—
1882	15	2	—	4	12	1	3	1	—	—
1883	21	2	4	—	104	—	—	—	1	—
1884	12	6	4	—	101	—	—	1	—	—
1885	4	3	—	3	12	—	3	—	2	—
1886	4	4	1	4	60	1	16	3	15	—
1887	24	—	4	—	—	1	2	—	31	1
1888	2	7	5	—	62	—	20	1	8	3
1889	1	—	1	—	53	2	20	1	15	—
1890	7	6	2	—	76	—	13	—	—	—
Разом ..	160	60	40	15	513	12	89	8	75	5

В Павликовім »Списі« всіх моїх писань за тих перших 17 літ зазначено 972. Додавши до сеї цифри 5 писань не зазначених там, а віднявши 75 не моїх втягнених у »Спис« одержимо суму 962. З таблички уложеної мною на основі того »Спису« по його зректіфікованню та справдженню суми творів у збірних виданнях виходить сума всіх моїх писань за ті літа 897, у тім числі 220 віршованих, 55 оповідань, 525 статей публіцистичних та на-

укових, 89 рецензій і 8 записів із уст народа. Ріжницю між обома сумами покривають передруки та переклади моїх писань.

Та сума моїх писань побільшить ся досить значно в новім бібліографічнім реєстрі особливо за роки 1883 — 1885, коли я по смерті Володимира Барвінського став співробітником «Дѣла». Укладаючи свій «Спис» у р. 1887 д. Павлик троха порозумівав ся зо мною що до статей друкованих без мого підпису в „Kurjerze Lwowskim“, але те порозуміне було дуже побіжне й довело до того, що в «Списі» за роки 1886 до 1889 мені приписано 75 не моїх статей, а пропущено 5 моїх. Що до статей друкованих у «Дѣлѣ» д. Павлик не порозумівав ся зо мною, і коли я літом сего року разом із д. В. Дорошенком переглянув річники «Дѣла» за згадані роки число за числом, показав ся довгий ряд статей, які я міг признати своїми по прочитаню кількох рядків, а яких без мене не міг пізнати д. Павлик. Ті статі, майже всі суспільно-політичного змісту, можуть певно заповнити цілий том.

Із загального числа 525 статей, опублікованих у тих літах, для отсего тому я вибрав і переклав на нашу мову 46 статей політичного та суспільно-економічного змісту, друкованих у польських часописах „Przegląd Społeczny“ „Kurjer Lwowski“ та „Przyjaciel Ludu“, а до них додав лиш одну статю писану по руськи та передруковану з «Дѣла» 1885 р. ¹⁾

З тих статей, що являють ся немов сумою мого літературного дорібку з років 1886 до 1890 включно, я вибрав тільки те, що торкається суспільно-політичних справ Галичини в її державнім звязку з Австрією, або що сьак-так може причинити ся до освітлення її становища в тій державі. Подаючи ті статі в хронологічнім порядку я мав на меті показати крім моментального о-

¹⁾ Писано д. 13—14 марта 1914.

світлення біжучих справ також розвій найважніших суспільно-політичних питань у короткій, по змозі популярній формі. Що до змісту ті статі розпадають ся ось на які три групи, яким для короткості вислову даю чужомовні, латинські назви: популяція, репрезентація й індемнізація.

До першої групи популяція, в якій обговорено людність Галичини, її земельну посілість та її житеві відносини по за суспільно-політичними питаннями, належать статі: Із статистики більшої посілости, Агітація за ународовлене землі в Німеччині, Земельна власність у Галичині, Як ми вмираємо? Удержавнене землі, Подільність і неподільність селянських ґрунтів. Сюди зачисляю також групу статей, що відносять ся до жидівського питання, а власне: *Galizische Zwecke, Eine teuflische und verworfene Aufreizung* та Семітизм і антисемітизм у Галичині.

Друга, найчисленніша група, репрезентація, обіймає статі: Відрубність Галичини, Посольські звіти, Гіпотетичний рахунок, Що значить солідарність, Із історії робітницького руху в Австрії, Справи суспільно-політичні в устах руського люду в Галичині, Огляди краєвих справ за січень і лютий 1887 р., Хвилі назадицтва, На гвалт по німецьки! Чорна невдячність, Блаженства мира, Із клюбової політики, Організація демократичної партії, Надвишка чи недобір? Спір о дефіцит, *Niech gina jak pędraki!* Загадковий закон, Із Ради державної, Бідні амфібії, Десять заповідий для виборців, Політичні сторонництва в Галичині, П. Бобжинський як поступовець, Одиссея о. Озаркевича, Галичина в державнім бюджеті на р. 1890, Інтерпеляція о. Озаркевича, Однакові боги, неоднакові дороги. Державний трибунал і конституція, Із уст младенців і ссущих, Питане жолудка й питане прав політичних, Програма австрійських селян, З приводу селянської програми. До сеї групи можна дочислити також історичну моногра-

фійку »Задушні дні у Львові 1848« та такі причинки до історії суспільних інституцій у Галичині, як »Старі акти нової нужди« й »Громадські шпіхлрі«.

До третьої групи індемнізація належать статі: Галицька індемнізація, Угода індемнізаційна, Мнима перемога, Епілог індемнізаційної справи та Слівце про конверсію.

Випускаючи в світ отсей том статей, які по при своїй публіцистичний характер майже всі мають більше або менше визначний характер студій про найрізніші суспільні та політичні справи, і то студій менше теоретичних, а більше опертих на фактах живої дійсности та призначених для їх пояснення, я маю почуте, що даю в отсій книжці початок школи політичного думання, якого в такій формі і в такім обемі не має мабуть ні одно славянське письменство. Нехай мені буде вільно висловити при тім надію, що тяжка історична проба, яку переживаємо тепер у другій половині 1914 р., не вийде на шкоду українського народу, але буде початком нової доби його успішнішого розвою. Quod felix, faustum fortunatumque sit!

Писано д. 10 жовтня 1914.

Др. Іван Франко.

Рік 1886.

I. Відрубність Галичини.

Не нову справу і надто ще не в свіжій сосі подав на стіл галицької прилюдної дискусії орган німецького народного клубу, віденська „Deutsche Zeitung“. Не нову, бо її коріне криєть ся ще в традиціях політичного побуту Галичини відрубного від Австрії, в традиціях із перед р. 1772, так що перша голосна дискусія про неї в першій проблиску конституційного житя в р. 1848 була не її початком, але тільки відновленем. Від р. 1848 кожний новий проблик свободи, ба навіть кожда важнійша зміна конституційного устрою Австрії виводила на денний порядок справу більшої або меншої відрубности Галичини. Та коли порівняємо з собою ріжні моменти, в яких та справа винливала на верх, побачимо величезні ріжниці в ступнях і формах її прояву. В рр. 1790-2 галицька шляхта конспірувала з метою вироблення повної політичної відрубности Галичини від Австрії, як части відбудованої Польщі¹); в р. 1848 шукала тої самої мети на дорозі парляментарного союзу з німецькими лібералами, а 20 літ пізнійше в соймовій „резолюції“ зрекла ся рішучо плянів відірваня Галичини від Австрії, розуміючий самостійність Галичини тільки в звязку з цілістю тої держави, і жадала тільки націоналізації (себ-то польонізації) галицьких шкіл і урядів, а також деяких жерел доходів, шо могли би підпомагати краєві фінанси. А нарешті теперішній про-

¹) Про се гл. докладнійше мою книжку: „Громадські шпільрі в Галичині 1784—1840 р.“ (Українсько-руський Архив, т. II, Львів 1907 ст. XXXIII—XLIII).

ект, від якого „Dziennik Polski“ відвертаєть ся гордо, а про який „Przegląd“ пише як про зовсім недотепний концепт. Справді, *habent sua fata* — ідеї та програми!

Найновіша газетна дискусія про сю справу з многих поглядів цікава і може дечого навчити. Цікава поперед усього тим, що ініціатива вийшла від Німців, від тих самих Німців, що недавно вислали адресу з подякою Бісмаркови за гнобленс польського елементу, а по їх словам за скріплюванє німецького елементу в Познанщині. І ось на раз клуб посла Піккерта виступає з пропозицією, аби Поляки покинули союз із Чехами, і в заміну за союз із Німцями-народовцями з їх рух прийняли те, чого від так давна домагають ся — відрубність Галичини на взір Хорватії. Розумієть ся, що не вважаючи на запевненя „Deutsche Zeitung“ про прихильність до Поляків і Славян, у тім числі й Чехів, Німці-націонали зовсім не дбають ані про Поляків, ані про Галичину; їм важно тільки те, аби розірвати парламентарний союз Поляків із Чехами і таким способом захитати підстави теперішнього міністерства та теперішньої політичної системи в державі. Що справді тільки таку мету на оці мав виступ „Deutsche Zeitung“, се впливає ось із яких уваг, що самі собою насувають ся по прочитаню її статі.

1. „Deutsche Zeitung“ виказує, що в Галичині нема публичної опинії, нема самостійного міщанства ані зорганізованого людового сторонництва, а одиноким керманичем краю і паном положеня треба вважати шляхту. Кому-ж отже робить той часопис свої пропозиції? Очевидно або нікому, або тільки тій самій шляхті. І коли орган німецького клубу радісно підносить голос „Kurjera Lwowskiego“ про його статю, та емпатично подає йому руку до боротьби з корупцією та реакцією, то все те балаканє виходить на пусті фрази супроти пропозиції того самого органу — наданя Галичині повної відрубности, при котрій він сам ані крихти не міг би допомогти „Kurjerowi Lwowskiemu“ до поборюваня чого будь у краю, але навпаки, при котрій пануюче становище шляхти в Галичині з самої конечности мусіло би бути скріплене, а за те в Відні знеутралізоване.

2. Як би орган д. Піккерта поважно думав про по-

праву відносин у Галичині, а не лише про політичний маневр, то не був би в своїх статях так абсолютно забув про те, що признанє відрубности Галичини як окремої провінції в Австрії з національного погляду властиво не розв'язує питання, а навпаки комплікує його, — не був би забув про те, що в Галичині живуть обік себе два не зовсім із собою згідні народи, які своїми осідками сягають також по за її границі, і що властиве розв'язанє питання в границях передлитавської Австрії значило би хиба утворенє двох провінцій, із яких одна обіймала би західню Галичину та Шлеск, а друга східню Галичину та половину Буковини. Що про істнуванє Русинів у Галичині забув орган німецьких націоналів, у яких клубі засідає також одинокий „самостійний“ руський посол д. Ковальський, се власне знак нещирости намірів того клубу, а надто безличність супроти одного з його членів.

Не менше цікаве від того німецького маневру було також прийнятє, якого він дізнав у галицькій пресі. „Dziennik Polski“ назвав проєкт „Deutsche Zeitung“ голосом Сирени і рішучо відкинув предложений союз, буцім-то лише тому, абу підняти дальшу боротьбу „за наші і наших союзників Чехів справедливі та природні права“. За які власне „наші“ права „Dziennik“ бажає підняти дальшу боротьбу, про се він не згадує нічого, але те горяче обставанє за славянською ідеєю того самого органу, якого фелетоніст Ян Лям так часто висмівав ту ідею як донкіхотство на непотрібний романтизм, могло би видати ся троха дивним. Виснює подекуди сю загадку ряд точок, покладений редакцією в середині цитату зі статі „Deutsche Zeitung“, наведеної в ньому. На втіху та поученє своїх читачів редакція задумала первісно подати їм у перекладі кілька уступів многоважної статі „Deutsche Zeitung“, і зацітувала ось що:

„В Галичині, як тепер стоять річі, публична опінія не значить нічого. Кілька тисяч шляхти (? Ред. Dz. P.) рішають про все так само, як за часів Річипосполитої. їх інтерес вимагає того, аби вдержати отвором дорогу, що веде їх до гонорів та урядів Поки ті пани згодять ся на виборенє для Гали-

чини становища коштом своїх особистих прав, пропливе багато води в Вислі!“

Прочитавши сей уступ я думав зразу, що виточкуване місце сконфіскувала прокураторія, або що найменше воно містило щось таке, за що редакція могла бояти ся конфіскати. Я зливував ся, прочитавши те саме місце в „Kurjerze Lwowskim“ та в „Słowie“, де сей уступ виглядає ось як: „Прикладом сего граф Водзіцький. Яким правом той Водзіцький, стоячи на чолі Товариства гірничої експлоатації, визискує багатства Каринтії та Стирії і враз зі своїми протегованими побирає величезні пенсії та тантієми, коли рівночасно акціонарі з цілого того інтересу не мають зовсім ніяких доходів?“ Таке те виточкуване місце! Чому редакція „Dz. P.“ пропустила його в своїм цитаті? Тому, що воно бе в найболючійшу точку і відкриває цілий секрет „консерватизму“ та славянофільства не лише самого „Dz. P.“ але також і тих сфер, що підпирають його і стоять мабуть у близькій звязку з гр. Водзіцьким. Але гр. Водзіцький важний тут не як особа, а тільки як тип, як часть системи, як один із найвиднійших плодів самолюбної клясової політики нашої шляхти, що зрекла ся всіх ширших думок і програм, аби тільки спекти свою печеню. Не в голові тим панам боротьба „за наші та наших союзників права“; ім пожадані тільки здобутки, і доки союз із Чехами запевняє їм перевагу в монархії і безпосереднє держанє в руках рожна, на яким печеть ся печеня, доти той союз буде тривкий і щирий, доти вони „лишать ся на раз занятім становиші, хоч би хто й назвав їх ідеольогами“. Мій Боже, хто ж міг би бути таким злобним або наївним, аби назвати їх ідеольогами! Ні, панове, ніхто в світі не назве вас таким прозвищем, бо всі знають дуже добре, які показні та дзвінкі здобутки приносить вам ваше „раз заняте“ становище,

Та коли становище „Dziennika Polskiego“ в тій справі для нас зовсім ясне й зрозуміле, то тим менше можемо зрозуміти становище, яке заняв у ній „Kurjer Lwowski“. З великою радістю витає він голос німецького органу в переконанню про його щирість, і запевняє, що „аби тільки знайти спосіб розвязки спору між Німцями й Чехами, хоч би вавіть при помочи територіяльного

поділу провінції, всі ліберальні та демократичні елементи нашого народу злучать ся з німецькою демократією союзом, який нашому народови запевнить свободний розвій його народности і дозволить усім злучити ся в ширій праці для загального поступу і в завзятій боротьбі з корупцією та упирем реакції“.

А про те той сам дневник стільки разів нарікав на слабість та дезорганізацію ліберально-демократичного табору в Галичині, і сам найліпше знає про його безсильність. Та очевидно йому не ясно, що надане Галичині відрубности при теперішнім її положенню не тільки не скріпило би той табір, але навпаки могло би на довгі літа загальмувати його розвій, бо ж очевидно в тім акті головним і самотнім чинником була би шляхта, а шляхта певно ані не брала ані не давала би такої відрубности, яка би хоч лиш у самій Галичині могла в скорім часі вкоротити її панованє, а поміч німецьких народовців при відрубности Галичини мала би для тутешніх демократів іще менше значінє, ніж має тепер.

Одним словом, не тільки з огляду на нещирість і фактичну неміч того, хто дає, але також і з огляду на внутрішні відносини нашого краю відрубність Галичини на тепер не може бути пожадана.

Вважаючи головною метою інтелігенції працю коло поліпшення долі та усвідомлення людової маси, ми тим самим уважаємо всякі політичні форми тільки рамками, що дають більш або менше вільного місця для такої праці. Найліпша політична форма буде та, що дасть найбільше можности для такої праці, а при т.м найбільше охоронить наш люд від визиску та утиску чужих і своїх паразитних елементів. Кожда політична форма, що зближає нас до того ідеалу, буде для нас усе пожадана власне в міру того, о скільки зближаєть ся до нього. Тому й побільшенє автономії Галичини в основі мусить бути пожадане для нас, бо будь що будь воно мусіло би з часом покликати до діяльности багато сил доси утаєних, мусіло-б оживити не лиш інтелігенцію, але також і людові маси, і дати деякі за-поруки ліпшого розвою на будуще. Але з другого боку ми не можемо забути, що тепер у Галичині „неча

опинії публичної“ крім шляхотської, нема зорганізованого сторонництва крім шляхотсько-єзуїтського, і для того відрубність дана при теперішніх відносинах мусіла би вийти виключно на користь тої найменшої суспільної групи, а на шкоду інших.

Зрештою головні домагання наших автономістів із рр. 1867-80 тепер майже досягнені — уряди й школи в Галичині майже зовсім націоналізовані, себ-то спольонізовані, і розширене автономії краю не могло би вже розширити тої націоналізації, хиба на шкоду другої краєвої народности, руської, а се певно не посунуло би наперед, але попхнуло би в зад будущину Галичини. Знаємо далше, що націоналізоване урядництво, в значній частині шляхотського походження або залежне від пануючої шляхти, *ipso facto* при наданню відрубности підпирало би змагання тої шляхти, тим більше, що й при відрубности лишили би ся для нашої шляхти отворені ті дороги, які за часів абсолютизму провадили її до високих гідностей та дохідних посад — протекція у вденського двора та звязки з магнатецією й шляхтою інших австрійських країв. Чи при таких відносинах у окремії, але опанованій шляхтою та підвладною їй адміністрацією Галичині було би легко зорганізувати сильну та одноцільну демократичну людovu партію чи то польську, чи польсько-руську для протиділаня пануючому напрямови, як й і тоді певно не перестав би бути феодально-клерікально-реакційним, про се свіємо сумнівати ся тим більше, що така партія й доси не здужала зорганізувати ся. А без істновання такої партії, свідомої своєї мети, солідарної з масами люду руського та мазурського, що без боязни висловляла би його потреби та домагання. — без правдивого людowego заступництва відрубність Галичини могла би для нашої провінції стати ся не добродійством, а небезпекою. Не забуваймо, що більша свобода дана елементам реакційним та експльоатаційним могла-б у нас замість прискішення природного розвою прискішити цілий ряд забурень і актів елементарного, темного протесту, що легко в одній хвили могли би змести з лица землі не тільки автономічну будову, але навіть і конституційні права в нашім краю.

Ще раз повторяю, одинока умова, при якій не тільки відрубність на взір Хорватії, але й теперішня об-щипана автономія може вийти на користь Галичині, се утворене і зорганізоване сильної людової партії русько-польської, яка-б і в соймі краєвим і в Раді державній могла підносити голос у обороні інтересів краю. Лиш тоді й тільки тоді можна буде шукати союзників із по-за границь краю, бо доки того нема, ніякий союзник не допоможе нам. Завязки тої думки, так простої і так близької для кожного, хто розуміє тотожність еконо-мічних та суспільних інтересів люду як руського так і польського в Галичині, бачимо вже в солідарности се-лянських послів Русинів і Поляків у краєвим соймі в пер-шій десятиліттю його істнованя. Що раз більше голосів та фактів із остатніх літ упевняє мене в тім, що ся думка дозріває чим раз більше і що її здійсненє може принести спасенні наслідки для цілого краю. Супроти тої думки, наскрізь легальної, легкої до зреалізованя, але при тім серед теперішніх наших відносин надзви-чайно реформаторської, аби не сказати навіть — рево-люційної, мусить відступити на бік думка про теріторі-яльний поділ Галичини після народностей, яку підносить одна часть Русинів. Сю думку дуже трудно перевести; вона принесла би нашому краю багато заколоту, по-зволила би ріжним людям підозреного поведєня ловити риби в мутній воді, але натомісь не посунула би ані на крок на перед ані економічного, ані суспільного роз-вою народа.

Друковано в часописі „Przegląd Społeczny“, Pismo naukowe i literackie. Lwów 1887, tom II, стр. 60-64 під рубрикою: Kronika. Echa galicyjskie. — Писано переклад 18. червня 1913.

II. Посольські звіти. Гіпотетичний рахунок.

І ось на раз відчинили ся спусти небесні, і посипали ся — звіти посольські! Початок зробив іще перед місяцем д. Василь Ковальський, одинокий, як славлять деякі органи, незалежний руський посол у віденьській Раді державній. Перший раз на протязі своєї кільканацятилітньої парляментарної кар'єри д. Ковальський „спосполітував ся“ перед мужиками Жовкви та Куликова, і своїм виступом доказав на погляд „Діла“ ту незбиту правду, що галицькі Русини не мають у Раді державній ані одного незалежного заступника. Що д. Ковальський таким заступником не є й ніколи не був, се знали від давна вже його довголітні виборці з околиць Стрия та Дрогобича, які не раз, буваючи в ріжних справах у Відні, шукали й знаходили послух у міністрів та інших достойників, тільки у свого посла не могли ніколи достукати ся ані допросити ся поради. І своїм недавнім звітом д. Ковальський доказав тільки те, як мало цінить собі своїх виборців, бо почастиував їх тільки вязанкою пустих і утертих фраз, а на запити деяких виборців відповідав нічого не значучими викрутами. Що дістав вотум довіря, се тільки тому, що у нас у Галичині ще ніхто доси ніколи не дістав вотум недовіря, а жовківські виборці не хотіли, чи не сміли робити початок. Цікава річ, хто й коли се зробить.

Сумніваю ся, аби се зробили виборці менших посіlostий із округу Кросно-Ясло-Горлиці, хоч їх посол д. Ясінський дав одинокий у своїм роді доказ цивільної відваги в різкім і досаднім вислові погорди для волі

та інтересів своїх виборців. Бо прошу уявити собі докладно факт! Посол, що в одній, для свого округу і для своїх виборців життєвій справі голосував проти їх інтересів, проти інтересів краю і проти їх виразного жадання, посол, якому наслідком сего загрожено дати вотум недовіря і якого візвано, аби як найскорше скликав збори виборців, оправдав ся або зложив мандат, — той сам посол без ніякого вагання в отвертім листі до своїх виборців пише, що зборів не скличе, бо йому грожено, значить, на зборах можуть стати ся неприємні (для кого?) події, оправдувати ся не думає, бо не хоче, а мандату не зложить, бо тепер пізна пора, копають картоплі, Рада державна збереть ся незабаром, отже не було би часу перевести нові вибори, а натомиць його голос у Колі польським дуже потрібний, бо без нього при ухвалюваню якогось нового тягару на край не було би може потрібної для правительства більшости. Се справді овертість не аби яка! Ніяких шумних фраз про добро краю, про посвяченє, про висші інтереси, про надгороду по смерті і т. п., нічого, тільки просте, ясне, коли хочете — цинічне представленє простих і зі становища „власної шкіри“ зовсім зрозумілих мотивів. Усі в Галичині знаємо, що те становище „власної шкіри“, се властива основа всіх великих окликів у роді „посвяченя для краю“, „органічної праці“, „економічного та морального пізнєсеня народа“ і т. п., — але ніколи ще се становище не виступило на верх так отверто, так явно, як у сьому разі. Навіть у ославленім „Schwamm drüber!“ князя Сапіги¹⁾ цинізм був подекуди злагоджений румянцем свого рода обуреня та хвилевого афекту. Тут він перший раз виступає холодний, спокійний, немов би хотів сказати: „Ну, що? Якого ви мене вибрали, такого й маєте“. І що найцікавіше, горлицькі виборці заспокоїли ся сею відповідю і мовчать, немов води в рот набравши. Бо й справді *ratio physica*, і що на неї скажеш? Не стає перед ними по-

¹⁾ Відомий у своїм часі, в р 1894, ляпідарний оклик князя Льва Сапіги, яким на однім зборі галицько-польських мадаторів він закінчив неприємну дискусію про фінансові мальверзації сього довіреного. Пор. Дяло 1884, ч. 66.

сол, бо боїть ся їх, а мандату не складає, бо не боїть ся їх знаючи, що здалека не зроблять йому нічого.

Препишна також була льогіка, з якою шановний посол вмішав у ту справу пам'ятні мазурські розрухи. Ті розрухи, ті самі, що по словам „Czasu“ були тільки пустою вигумкою „inaczej myślących warcholskich dzienników“, тут у листі д. Ясінського, друкованим також на шпальтах „Czasu“, їх поставлено в ряді причин, задля яких д. посол не може скликати виборців. Бо се могло би між народом „wznowić różne potworne słuchy“. Чудесно! Отже аби не дратувати того гнізда таємних шершенів, що викликає тривогу між народом, треба сидіти тихо, не збирати ся, не радити нічого, панам послам не робити прикрости, мандатів не складати і до їх складання не силувати. Певно було би дуже добре скасувати всякі нові вибори, а теперішнім послам признати право дідичности на засиджених кріслах, бо ану-ж при нових виборах знов рушать ся Мазури, і хто знає, чи наслідком нових добродійств, які сплинуть на них із гори ще до того часу, не розширять ся між ними ще страшніші вісти. А що тоді буде?

Полишаю на боці посольський звіт у Сяноку, на яким перед невеликим числом виборців виступили разом послі з великих і менших посіlostей, і як висловили ся деякі дзевники, горді на свою пишну панську ліберію, „прихильно“ відповідали на запити виборців. Цікава річ, як мали відповідати? Чи по грубіянськи? Очевидно для тих часописів ласка панська все дорога та цінна, навіть тоді, коли проявляєть ся в формі посольської відповіді на інтерпеляцію виборця.

Інший, неприємний для ріжних наших „сфер“ характер мали звти послів із більшої посіlosti, панів Високого в Перемишлі та гр. Войтіха Дідушицького в Станіславові. Ті пани на думку „Czasu“, замість стати на становищі „wytrawnych“ (віл чого походить се слово, чи від „трави“, чи від „травлення“, їй Богу, не зцаю!) мужів державних, і в довгих промовах, надиханих „akademickim wdziękiem“ співати гимни похвальні на честь Кола польського та його шановного презеса, на честь „ministra rodaka“ та його шановної економічно-фінансової політики, забавили ся сим разом у трі-

бун в людových, мало що не „warchołów“ (бунтівників) і промовляли в дусі ненависних „Czas“ ови опозиційних органів у роді „Nowej Reformy“ та „Kurjera Lwowskiego“. І справді ті пани по докладнім обрахунку сумління доте-перішньої політики „примирення правительства з краєм“ дійшли до не особливо веселого погляду, що та полі-тика не дала нам ніякої користи, а за те накинула на наш край багато доткливих тягарів, що Коло за дармо і непотрбно підпирає теперішнє правительство, і що коли піде так далі, то совісному та дбалому про до-бро краю послови не варто буде засідати в Раді дер-жавній і в Колі польськм. Такі сумні та гіркі речі го-ворили ті пани своїм виборцям, а особливо гр. Діду-шицкий замсь, як із жалем зазначає „Czas“, настроїти свою промову на високу ноту ягайлонської ідеї, то зн. забавляти своїх виборців історичними фантазіями та академічним красомовством. Ми зі свого боку хоч дуже раді-б були бачити в тих виступах шановних послів по-чаток якоїсь нової акції, самостійної та зверненої лише до добра краю, а не до тісної, кастової шляхетської політики, все таки якось не хочемо вірити в початок такої акції в Колі польським. Адже відомо нам, що не вважаючи на внесок на вибір „комісії ініціативи“, який поставив гр. Дідушицкий у Колі і яким хвалив ся перед своїми виборцями, хоч той внесок Коло провалило, і хоч він сам по собі не був нічим іншим, як блиску-чим *testimonium paupertatis* для всеї діяльності Кола польського, — не вважаючи на той кивок пальцем у чо-боті ініціатива самого п. графа дуже слаба, енергія та витревалість зовсім недостаточна для веденя якої будь поз тівної політичної акції. І в загалі доки Коло поль-ське складаєть ся з одноманітного елементу, зі шляхти і з людей, що бажають бути зачисленими до шляхти, доти там не може бути мови про якусь незалежну, са-мостійну акцію виключно для добра краю, без огляду на всякі кузинівства, сусідства або хоч би тільки ласку або неласку Ексцеленції з Рожиск¹⁾. Еге,

¹⁾ Мова тут про Казимира Грохольського, що був довголіт-нім презесом Кола польського у Відні і керманичем шляхетсько-польської політики.

Die Loreley von Rożysk
Hat's ihnen angethan!

А в тім хто знає! Бо ось до немилого нашим матадорам акорду посольських звітів із Перемишля та Станіславава прибув у остатніх днях іще один голос, спокійний і поважний, голос посла Леваковского зі Львова. Нема що мовити, гарних подробиць дізнали ся ми зі звіту того шановного посла.

Цікаве світло кинули його слова на влутрішні відносини тої корпорації, яку „tak i inaczej myśląca“ галицька преса привикла шумно називати польською делегацією у Відні. — „Коло польське, — говорив між иншим посол Леваковский, — у Відні не раз ставить ся з разу остро, але приперте до стіни не витримає. Посол, що в Колі належить до опозиції, наслідком статуту обовязкового в Колі не має можности хоч би лиш академічно виступити в парляменті зі своїм поглядом, і мусить обмежувати ся хіба висловленєм своїх поглядів у Колі, які найчастійше перекручені доходять до слуху його виборців, а в парляменті він тільки машина до голосованя, яка що найбільше може иноді лиш відмовити служби. Склад Кола польського доси був такий, що ні в якій важній акції не можна було там числити на більшість, коли на неї не згоджував ся уряд. Найвизначніші члени Кола займали зовсім загадкове та неясне становище. і виконуючи раз по разу правдиві salto mortale, в кожній хвили являли ся з лицем усміхненим у сторону правительства“. З сего п. Л. справедливо виводить, що більшість Кола польського безумовно підпирає правительсво, яке для краю не зробило нічого.

Із самостійних, а фіяском увнчаних кроків посла Л. в Колі піднесу особливо два. Порушив він у Колі справу конфіскації часописів, нерівномірність поступуваня прокураторії і згубність т. зв. поступуваня об'єктивного¹⁾.

¹⁾ Об'єктивне поступуванє в справах пресових полягало в тім, що прокураторія конфіскувала статтю або книжку, а суд затверджував конфіскацію і орікав знищенє засудженого твору, не оскаржуючи автора ані видавця і не вислухавши ніякої оборони крім опінії прокуратора. Се було засудженє „об'єкту“, предмета, а не

Він домагався, аби що найменше Коло вислало депутацію до міністра справедливости з проською видати інструкцію прокураторам про лагідніше трактування преси. Коло відкинуло той внесок „У Колі — заявив виразно п. Л. — нема зовсім прихильного успособлення для сеї справи“. Ще чого не стало! Адже доси ще нездементовано відомости, яку подав один віденьський часопис, що декотрі матадори Кола польського до спілки з матадорами Лендербанку завязали консорцію з похвальною метою — здусити в Галичині всі незалежні дневники¹⁾. А „Czas“, „Przegląd“ та „Gazeta Lwowska“ не терплять нічого від об'єктівок та конфіскації!

Друга важна справа, яку підніс п. Л. у Колі, се було „уложенє програми жадань краю, яких приймє хоч у части правицею Ради державної та правительством мало бути умовою, від якої Коло повинно зробити залежним своє приступленє до правиці і підпиране правительства. Сей внесок упав“. Супроти сего не диво, що п. Л. бажає змін у лоні Кола і надїєть ся таких змін по ново dokonаних виборах. Та хто знає, чи не марна се надїя. Що найменше п. Л. говорить сам:

„Так лишить ся, поки славна Шмерлінгова ординація виборча буде мати обовязкову силу, бо вона репрезентанцію 6-мільонової провінції віддає в руки корпорації, виборної в $\frac{2}{3}$, а навіть майже $\frac{3}{4}$ частях урядом

особи, що витворила його більшим або меншим коштом. Розумієть ся, се було вопіюче безправє, противне всякій законности, що наносило нераз велику шкоду чоловікові, якого суд засуджував не бачивши його навіть на очі та не вислухавши його оправданя.

¹⁾ Такий дневник розпочато справді видавати у Львові під назвою „Przegląd“ і під редакцією Людвіка Масловського, основателя та редактора „Kurjera Lwowskiego“, що колись перекладав деякі твори Дарвіна на польську мову і провадив „Kur. Lw.“ в досить демократичнім та опозиційнім дусі, а перед відходом із сеї газети, маючи запевнене місце редактора лендербанкового органу, помістив у нїм ряд статей п. з. „Listy do przyjaciela“, які видав також окремою книжкою і в яких зложив урочисте та енергичне відреченє від усіх демократичних та народолюбних ідеалів і навіть від польського патріотизму, і в такім дусі почав далі вести новий орган, і вів його консеквентно аж до своєї смерті.

за посередництвом несповна 2000 виборців, що рішають про вибори в першій і в третій куріях, т. зн. виборців із більших і менших посіlostей“. Шкода, що п. Л. не розвинув докладнійше сю думку замість непотрібного оправдування, що він не ворог шляхти. Здається також, що лихо, яке він представив так драстично, не уступить навіть тоді, як би по його словам „усі вибрані були stricte виразом сойму і ніколи й ні під якою умовою не відступали від постанов сойму“. Хиба-ж не знаємо, що і в нашій соймі жиє той сам шляхетсько-реакційний дух, що і в Колі польським у Відні?

А в тім хто знає! Може вже найблизша парламентарна сесія принесе нам яку несподіванку, принесе які нові заворушення та комплікації в тій страшно вже монотонній та нудній, а так коштовній парламентарній комедії, що ось уже семий рік відіграється під принарядним титулом „політики поєднання“.

Суд компетентних критиків про її дотеперішній перебіг випав не зовсім корисно. Закидають їй звичайно брак „акції“, хоча на брак „акцій“ вона жалувати ся не може. Закидають їй також великий брак „потішаючих“ і справді веселих концептів, хоч і не брак потішних. На жаль більша їх частина належить до невдатних. Та хто знає, що несе нам будущина! Благословенні покірні, бо вони наслідять землю, а її нам при масових ліцітаціях та вивласненнях дуже а дуже потрібно.

Та як же маємо повитати новий акт штуки, що власне за кілька днів має розпочати ся в Відні? Здається, що не від річи тут буде передати оповідане одного дуже поважного діда та також бувшого посла¹⁾, оповідане, що кидає деяке світло на сценічну техніку сеї довгої і досить уже докучливої штуки.

„Бо то, прошу пана, панове думаєте, що там у парламенті справді так усе діється, як у газетах виписують, що кожда ухвала переходить абсолютною більшістю голосів. Іллюзія, любий пане, іллюзія! Може то колись і було так у тих наївних часах, коли люди вважали сязтою правдою все те, що написано на па-

¹⁾ Д. Володислава Федоровича, властителя Вікна та Товстого.

пері. Тепер, любий пане, ми вже вирости з того стану. Тепер маємо способи, якими меншість, прошу пана, шаст-праст переміняєть ся в більшість, і дійсній більшости накидає свої ухвали, а надто ще цілому світу видає їх за ухвали більшости. Ге! А знаєте, пане, який то спосіб? Як зоветь ся сей спосіб? Скажу вам коротко: він зоветь ся клюбова організація. Дивуєте ся, який секрет може крити ся в клюбовій організації? Проста річ, любий пане, проста річ! Візьміть лише парлямент — борони Боже, не наш парлямент, а який будь гіпотечний чи гіпотетичний, чи як він там називаєть ся. Ну, нехай він має, візьмім так, 360 членів, по круглому числу днів у році. В парляменті маємо більшість, що ухвалює, і меншість, що противить ся ухвалам і називаєть ся опозицією. Візьмімо на той приклад, що меншість числить 100 членів, а більшість 260.

„Правда, яка кольосальна більшість! Га, га! Чекайте лише! А та більшість, любий пане, складаєть ся з п'яťох клубів, — положімо так, що кожний із них числить по 52 члени. Кладемо так для рівного рахунку. Ну, прошу пана, приходить на денний порядок якась важна справа, в якій інтереси правительства та скарбу державного йдуть у розріз із інтересами людности. Таких справ на дивне диво буває найбільше в парляменті. Два клуби в більшости противні тій справі, висловляють домагання в своїм дусі і грозять міністерству, що коли не попре їх, то перейдуть до опозиції і обалять правительство. Правительство, якому поперед усього важно те, аби вдержати ся при кермі правління, ставить иншим клубам більшости альтернативу: або поперти його проєкт, або воно розв'яже парлямент, або зробить щось инше в тім роді. В клубах наради, дебати. розумієть ся, не прилюдні, ну, і голосованнє. Нехай у кождім клубі лиш о одного менша половина буде противна внескови уряду, а ухвала западе мінімальною більшістю, клуб увесь на основі свого статута обов'язаний голосувати солідарно за внеском правительства. Розумієть ся, що і в тих двох клубах правиці, що виявили ніби опозиційні наміри, знайдуть ся поважні меншости за внесками правительства, а при нараді зверхників усіх клубів знов перемагає більшість, і правиця по довгих

або коротших торгах із правительством стає солідарно по його боці. Таким способом правительство ставить на своїм, хоч би фактично крім 100 членів лівіці була навіть серед прѣвиці фактична більшість противників урядового проєкту. Бо вернімо до нашого рахунку! Візьмімо так, що в кождім клубі правиці опозиція мала тільки 22 голоси крім двох клубів, що безумовно стоять за правительством, хоч і в тих двох клубах знайдеться хоч по 10 людей із іншими поглядами, то які виходять цифри? Проти внесків правительства 100 голосів меншости + тих 66, що були проти них у трьох клубах більшости + тих 20, що були проти них у клубах наскрізь правительственних — разом 186 голосів. А за внесками в клубах правиці було 84 + 90, разом 174. Отже бачите, що фактична меншість при помочи невеличкого тиранства клубової організації переголосовує фактичну більшість. А чому переголосовує? Тому, що клубова організація наказує послам із іншими поглядами голосувати in pleno солідарно з усіми членами клубу під карою виключення з клубу.

— Але прошу шановного пана, — завважав я на се, — мені здається, що є ще якийсь інший секрет у тім секреті клубової організації, на який шановний пан не звернув уваги, секрет менше формальної натури.

— Який?

— Шановний пан не зволив вияснити мені, якої властиво політики держать ся ті рішачі клуби більшости?

— Гм, гм! А по що кому се знати?

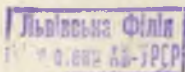
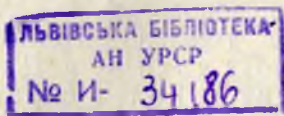
— Бо мені здається, що клуби, в яких у основних справах можуть бути такі глибокі різниці поглядів, мусять бути випадковою збираниною ріжнородних елементів, або організаціями, з якоюсь... якоюсь зовсім не принципіальною метою.

— В тім то річ, що се не ріжнородні, а однородні елементи, і що ті організації мають зовсім не принципіальний, а тільки політичний характер, бо там входять у гру не принципи, не ідеали, а тільки інтереси.

— Але-ж розумінє інтересів може бути дуже неоднакове, — завважив я.

— Розумієть ся, — відповів мій розмовник, — але я подав тільки гіпотетичний приклад, а які організації ви-творить із часом инше розумінє інтересів, то вже не моя річ, се діло будущини. Я говорив лиш про такі ор-ганізації, які бачив сам і в яких не міг видержати на-віть року.

Друковано в часописі „Przegląd Społeczny“. Lwów 1886, t. II. ст. 242—247. Переклад писано д. 19. червня 1913.

Писана УІІ

III. Що значить солідарність? Galizische Zwecke.

Із Статистики більшої посілости в Галичині.

I. Кілька літ тому весь наш край був дуже здивований рідкою солідарністю нашої соймової більшости. Ухвалено закон рибацький, із многих оглядів нещасливий, а між іншими й тому, що забуто в нім докладно означити, які божі сотворіня тими параграфами мають бути охоронені від виловлювання через мужиків, а заховані на те, аби могли виловлювати їх Жида. По ухваленю всіх параграфів того закона хтось пригадав на решті, що в нім не згадано про раків. Що робити? Чи ухвалити ракову новелю до закона про риби? Чи поминути зовсім ті сотворіня, так важні в нашім краю, вже хоч би як символ нашого поступу і програм нашої правительственной та пануючої партії? Один дотепний політик вивів сойм із клопоту, вносячи до ухвали додатковий параграф: „Сим законом про охорону риб мають бути обняті також раки“.

Солідарність соймової більшости, що тоді ухвалила зачислити раки до риб, знайшла минулого тижня щасливе доповнене в солідарности Кола польського, яке ухвалило призвати промову одного зі своїх членів, п. Давида Абрагамовича, виголошену в Колі в справі внеску посла Леваковського, небувшою і невиголошеною.

Представляю тут коротко ціну ту подію, вбійчо характеристичну для наших відносин. Промову п. Леваковського, яку він виголосив як посольський звіт перед своїми виборцями, два рази переривав урядовий комі-

сар; раз, коли він доторкнув справи видалювання Поляків із Прус і льогічно з нею звязаної справи розбору Польщі, а другий раз, коли порушив справу урядників. За-для нелегального вмішання поліційного комісаря в посольське право вніс п. Лев. в Колі польським домагане, аби інтерпелювати в тій справі міністерство. В дискусії над тим внесенем п. Абрагамович сервілістично висловив ся, що Коло польське, не хочачи знизити ся зі свого політичного становища, не може внести такої інтерпеляції, бо правительство могло би подумати, що Коло солідаризуєть ся з п. Леваковским у його нападах за-для розбору Польщі.

Ті слова викликали велике обуренє навіть у самім Колі. Посли ніби опозиційні в його лоні, особливо п. Гавзнер і кн. Юрій Чарториский у своїх промовах остро зганили п. Абрагамовича. Обуренє мусіло бути не мале, коли з замкнутого кітла Кола польського вилляло ся аж по за береги і по телеграфічним дроті добігло аж до Львова, до редакцій „Kurjera Lwowskiego“ і „Dziennika Polskiego“. Оба ті дзевники дали також вираз своєму обуреню, а особливо „Kur. Lw.“ вчинив се так досадно, що в Колі польським викликав великий переполох. П. Абрагамович телеграфує до редакції, називаючи те донесенє безличною брехнею та клеветою і жадаючи, аби видано йому голову кореспондента.

Рівночасно з Кола розпущено вісти, що донесеня про ту промову були хибні і що звіт секретаріату Кола про те засіданє вияснить усе діло. Появляєть ся нарешті звіт секретаріату, і що-ж показуєть ся? Промова п. Абрагамовича промовчана вся, промовчані також уступи промов Гавзнера та кн. Чарториского, що полемізували з нею. Розумієть ся, „Dziennikowi Pol.“ сего було досить, і він зараз відкликав своє первісне донесенє. Та сего не досить було „Kurjerowi Lw.“, який виступив із дальшими увагами про поступуванє секретаріату та приятелів п. Абрагамовича. Нове обуренє в Колі польським, нові дискусії, яких наслідком на решті була згадана висше ухвала, якою urbi et orbi ознаймлено, що п. Абрагамович ніколи нічого подібного не сказав. І рівночасно п. Абрагамович подав свою промову зрек-тіфіковану відповідно до тої ухвали, очищену та оббі-

лену в „дословнім тексті“ на сторонах „Dziennika P. I-
skiego“.

Але що найцікавійше! Часописи донесли, і сам секретаріят Кола доніс, що ухвала, якою осуджено виступи деяких дневників проти п. Абр., перейшла в Колі одноголосно. Ніхто не запротестував проти неї в ім'я правди. Що се значить? Значить, що або ті посли, що телеграфували до дневників, набрежали для тих дневників і п. Абр. з гори від свого вродження був чистий, або для гарних очей п. віцепрезеса Яворского „здусивши в кулаках власну совість“ ухвалили самі собі нагану. Гратулюємо, але не завидуємо. Голошено про тих героїв опозиції, що одні з них не прийшли на те засіданє, а інші „не хотючи наражати ся“ — мовчали. О Боже, ти, що вивів свій вибраний народ із єгипетської неволі. Але ні, тяжко душі, молитва не пливе з серця.

II. А прогос єгипетської неволі — чи панове вірите в неї? Я принаймі вірю, але не вважаючи на всі зусилля не можу повірити в ту „обіцяну землю“, до якої колись Жиди втекли з Єгипту, випросивши перед тим у Єгиптян золоті та срібні предмети та коштовні одежі і забравши їх із собою на вічне відданє (кн. Ісхода XII, 37). Читаю власне Едварда Райсса географічний огляд Палестини, тої нужденної, маленької, скалистої височини, перерізаної кількома потоками, що висихають у літі, тої вічно розпаленої сковороди, немов навмисно сотвореної на те, аби на ній люди смажили собі мізки над питаннями про щастє „якого ані око не бачило, ані вухо не чуло“. Читаю той опис і ніяк не можу допустити, аби Жиди могли повірити фальшивим свідощам своїх розвідчиків, яких вони з пустині посиляли до Канаана на розвіди і які наговорили їм, що та земля опливає молоком і медом. Пізнійша добровільна та невільна еміграція Жидів у всі сторони світа з тої обіцяної землі, пізнійша вавилонська неволя та греко-римська діяспора були тільки льогічним наслідком тої ілюзії. Жиди доси не знайшли ще своєї обіцяної землі і шукають її так само, як дожидають обіцяного Мессії. Та ні, мені здасть ся, що обіцяну землю вони знайшли вже, а та земля — власне Галичина. Хто сему не ві-

рить, нехай перегляне хоч би остатнє справозданє жидівської „Allaince Israelite“ у Відні з д. 3 червня б. р. В той день відбули ся тринадцяті загальні збори того товариства, що числить тепер 8 членів протекторів (Stifter), 23 членів основателів (Gründer), 88 членів до-смертних і 2665 членів звичайних. Маєток Alliance у го-тівці виносить 112.269 зр. 58 кр., а в цінних паперах 207.400 зр. Видатки в минулім році виносили: на запо-моги Жидам російським 7254 зр. 20 кр., на підмоги для жидівських товариств шкільних і літературних 2750 зр. 65 кр., для Галичини 19.640 зр. 55 кр., а іменно на жидівські школи 12.694 зр. 88 кр., на жил. ремесла 2885 зр., на жид. рільництво 529 зр., на ремунерації 938 зр. 88 кр. нарешті на подорожі ревідентів та аген-тів, на друки і т. и. 5814 зр. 79 кр., на вихованє дітий російських і румунських Жидів 5814 зр. 6 кр., на стіпен-дії для дівчат і жінок 3012 зр. 7 кр., для 113 емігран-тів жид. 2529 зр. 66 кр., для амстердамського Comité russe 1220 зр. 70 кр., для емігрантів із Галацу 749 зр. 25 кр. і нарешті на різні інші видатки 4126 зр. 60 кр. Адміністрація коштувала 7445 зр. 31 кр. Нарешті на продажі цінних паперів утрачено 3323 зр. 75 кр.

Особливу увагу треба звернути на діяльність сей організації в Галичині тим більше, що наш край поби-рає переважну часть її видатків. У рахунках Alliance крім висше згаданої рубрики „Ausgaben in und für Galizien“ фігурують іще дві інші, далеко значнійші рубрики, а вла-сне в відділі активів „Beträge für galizische Zwecke“, а іменно Widmungen (жертви) в сумі 41.000 зр. і нарослі від неї проценти в сумі 1118 зр. 93 кр., а в рубриці пасивів поміщена „Galizische Reserve“ зі станом д. 31 1885 у квоті 33.479 зр. 41 кр. Супроти виспеціфікуваня всіх інших видатків і доходів сей так значний фонд під таким загальним титулом збуджує деяке зацікавленє, тим більше, що статут Alliance не дає про нього ніякого докладнійшого понятя. § 2. того статута метою товари-ства ставить „вихованє людове Ізраелітів через закла-данє або підпиранє шкіл і інші відповідні для сего способи, далі діяльне підпиранє Ізраелітів там, де їх переслідують, а нарешті запомаганє при нагоді стати-стичних та історичних праць жидівських“. Як бачимо,

під той параграф статута можна підтягти багато найріжніших річий та заходів, аби тільки вони служили для підпирання жидівського елементу. Взагалі статут Alliance, убогий на слова та багатий на загальники, може бути взірцем того конспіраторського поступування Жидів серед нашої суспільности, що має метою під покривкою рівноправности осягнути фактичну гегемонію.

Що ті „Galizische Zwecke“ в очах Жидів не проста забавка, на се вказує хоч би той один факт, що з усіх дарів, які минулого року вплили до каси Alliance, дар д. Давида фон Гутмана в сумі 1000 зр. відноситься власне до сеї рубрики. Найцікавіше однак те, що в розумованім справозданю виділу, де піднесено з особною подякою прим. легат Якова Герціга в сумі 100 зр. на користь Alliance, про той десять раз більший дар і про його призначенє нема ані згадки. За те підносить виділ, що число членів у Галичині, що правда, побільшається, але з огляду на значні видатки для Галичини повинно побільшати ся ще далеко більше. Стан Жидів у Галичині виділ називає отверто „боротьбою“ (das Ringen), в якій доконче всі одновірці повинні ставати їм до помочи. Аби допомогти їм у тій боротьбі, Alliance заложила 6 людських шкіл, по часті чисто жидівських (конфесійних), а по часті жидівсько-польських, і має заложити ще кілька в найближшій часі. Що до підпираня жидівського ремесла Alliance доси ще не виступила з самостійними закладами, лиш уділила львівському фондови Бернштайна, який удержує ремесничу школу для Жидів, 10.000 зр. у чотирьох річних ратах по 2500 на удержанє 25 учеників. Надто париський банкир барон Гірш дав до її розпорядження суму 25.000 фр. для заложеня окремої ремесничої школи в Галичині, яка незабаром має вийти в житє. Нарешті звернула Alliance свою увагу на підпиранє жидівського рільництва, вже хоч би з огляду на ту недалеку будучність, коли більша часть галицької земельної власности буде властиво жидівською власністю. Рільничої школи для Жидів доси не заведено, але коло 200 вибраних хлопців віддано після лікарських оглядин і признаня їх здібними до рільничих робіт на науку практичного рільництва до Жидів дідичів та державців.

Коли порівняємо старинну історію завойовання Канаана через Жидів, як нам оповідає її книга Суддів, з теперішньою історією завойовання Жидами Галичини, то мусимо признати, що за тих пару тисяч літ, які минули від часу того першого завойовання, Жиди багато навчилися і поступають тепер далеко систематичніше та успішніше, ніж колись. Тоді вони злакомилися на першу-ліпшу землю, яка їм, синам пустині, на вернула; тепер приступають до забору по довговісним наміслю, відстудіювавши нову вітчину дуже докладно і привикши до неї вповні. Тоді забирали села нетикаючи укріплених міст, убивали селян із їх жінками, дітьми, а навіть худобою; тепер розпочали завойованєм міст, а переходячи на села навіть не думають відразу вбивати селян, але висисають їх економічні соки, аби мати з них, із їх жінок, дітей та худоби як найліпших і найчисленніших слуг. Тоді кожне плем'я поступало на власну руку. Рувим не дбав про Нефталіма, а Веніямина власні його земляки вирубали в пень, аби їм було більше місця для оселення. Тепер усі племена виступають згідно як один муж, а Рувим із Парижа сипле золотом, аби приготувати вітчину Юді в Галичині.

А що-ж на те ми, Кананейці?

III. Що робимо? Мій Боже, чи то мало в нас роботи?

Розвиваємося, політикуємо, займаємося штукою, театром, археологією, і при тім — „користаємося з добродійств кредиту“. Що правда, пише д. Стефчик у „Czasie“ (ч. 239, стаття „Licytacje sądowe większej posiadłości ziemskiej w Galicyi od 1876—1885“), що „добродійні наслідки вживання кредиту властителями більшої земельної посілости в нашім краю можна ствердити далеко рідше, ніж факти на те, з якою небезпекою сполучене неоглядне користованє кредитом“.

Се значить, говорячи простим, не академічним стилем, що користуючися кредитом наші пани далеко частійше руйнують ся, ніж стають на ноги. Але що се значить? Адже-ж руйнувати ся для штуки для театру, для гарних ніжок або гарно замальованих полотен належить до т. зв. обов'язків благородного чоловіка. „Noblesse oblige! А наші властителі, або радше посідачі

більших маєтків мусять піддержувати „światne tradycye“ своїх предків! А се чей же щось коштує! А скільки коштує, се вже діло статистики, того гидкого Зоїля, що любить звичайно реєструвати, особливо в наших часах, гидкі плями та хмари частійше, ніж блискучі явища на обріях нашого суспільного житя. В остатнім десятиліттю, як вичислив д. Стефчик, коштувало се 887 ліцітацій, із яких 520 було зовсім нових, а 367 поновлених. Ті остатні на думку д. Стефчика свідчать про те, „як завзята та розпучлива буває часто боротьба властителя за своє вдержанє в посіданю землі“. На мою думку се свідчить радше про недбальство та непорядність панів посідачів, що не раз у остатній хвили зривають ся, затикають вірителеви рот чим будь, абі тільки відтягти ліцітацію, а коли вона відтягнена, знов забувають грізну бурю і спішають зайняти ся своїми багатородними пасіями, поки новий вал не викине їх із старого гнізда. Не треба забувати, що поновленє ліцітації часто буває наслідком того, що при першім публичнім торзі не було ані одного купця.

Не влаючи ся в розбір статі д. Стефчика, яка не вичерпує порушеного нею явища, наведу з неї ще лиш кілька цифер. На ліцітації виставлено в тім десятиліттю 514 маєтків по ціні ошачованя в сумі 39,747.632 зр., се зн. пересічно один маєток по 77.310 зр. В тім числі було 6 маєтків по цінах від 500.000 до міліона й висше, зн. лятіфундій найбільшого розміру, а 95 маєтків від 100 до 500 тисяч зр., зн. лятіфундій середньої величини. З того числа ліцітовано 502 маєтки за довжну суму 12,303.596 зр.; між ними тільки 13 маєтків мали довги від 100 до 500 тисяч і більше. Що до вірителів, то 130 маєтків ліцітувало Towarzystwo kredytowe ziemskie, головна основа шляхетського кредиту в Галичині, 109 банк гіпотечний, 49 приватні вірителі, а 56 Жида. Хто покупував ті маєтки при ліцітаціях, про те д. Стефчик очевидно не знає нічого, бо про те нема нічого в одинокім жерелі його мудрости, в едіктах ліцітаційних, друкованих в урядовій „Gazecie Lwowskiej“. А варто би дійти також того, аби можна хоч би в приближеню уставити білянс, скільки то галицької землі ще доси в руках Канаанітів, а скільки перейшло в руки Ізраелі-

тів. А в тім хто знає, чи варто! Поки солідарність у Ка-
наанітів буде проявляти ся тільки в ухвалях подібних
до зачислення раків до риб, і ні в чім іншій, доти, їй
Богу, й числити не варто!

*Друковано в часописі „Przegląd Społeczny“ 1886, т. II. ст.
334—338. Писано переклад 20—21 червня 1913.*

IV. Агітація за ународовленє землі в Німеччині.

Важне питанє ународовлення, або, як Німці кажуть, удержавнення землі порушено в Німеччині ще в р. 1870, отже довгий час перед виступом Американця Джорджа. Тоді видав др. Теодор Штам книжку п. з. „Die Erlösung der darbenden Menschheit“, у якій доказував, що головним жерелом теперішньої нужди треба вважати приватну власність землі, і радив, аби держава ступнево закупувала землю, а зглядно робила се через громади, обіймаючи всі гіпотечні довги та помагаючи громадам сплачувати їх. Агітація, яку розпочав Штам, не довела ні до чого, і аж коли Генрі Джордж видав свою славу книжку „Поступ і бідність“ і розпочав у Америці на велику скалю агітацію в напрямі націоналізації землі, се питанє віджило на ново також і в німецькій літературі, і в хвили, коли се пишу, розпочато там уже мабуть також практичну агітацію в дусі зближенім до поглядів Джорджа.

Як ініціатор сеї акції виступає Михайло Фліршайм, властитель фабрики в Гаггенау у князівстві Баденськім. У численних писаних він боронить поглядів, які колись висловляв Штам, доказуючи, що приватна власність землі тому робить ся головним жерелом економічної нужди, бо ґрунтова рента як „мати чиншу“ родить право гіпотечне та публичні довги, через те спричинює одностороннє нагромадженє капіталів і зменшує консумцію народа, значить, спричинює недоїданє при надмірі продукції, і нерозлучну від того економічну нужду. Сей посередній наслідок приватної власности землі на думку Фліршайма далеко важнійший, ніж її безпосередній наслі-

док — нерівний поділ землі, так потрібної підстави економічного добробуту. Знесенє приватної власности землі, ународовленє її через змонополізованє в руках держави, а зглядно громад принесло би не тільки рівнійший поділ землі, але зробило би неможливим уміщуванє капіталів у вартостях опертих на ґрунтовій ренті, звернуло би зайві капітали до інтензивнійшої продукції в рільництві, промислі та торговлі, обнизило би чинш аж до чистої т. зв. премії безпеки, влекшило би робітникам самостійну продукцію, а тим самим підняло би робітницьку платню, а через зріст робітницької платні зросла би консумційна сила народа, щезла би надмірна продукція та надмірна бідність.

Фліршайм і не думає пропагувати змонополізованє експльоатації; він змагає тільки до того, аби земля перейшла в посіданє держави й громад; експльоатацію можна би провадити через державців. Сей проєкт не мав би тих хиб, які сполучені неминуче з державною продукцією, а з яких найважнійші — залежність робітників від держави й обмеженє економічної свободи.

Не маю наміру входити тут близше в виясненє та мотивованє тих поглядів. Додам тільки, що як практичний спосіб переведеня реформи Фліршайм згідно з проєктом Штама пропонує: 1) вивлащенє ґрунтів за сплатою в листах заставних, і 2) перенесенє всіх довгів гіпотечних на державу й громади.

Розпочата в тім напрямі агітація мала той наслідок, що д. 6. червня б. р. з'їхало ся в Берліні значне число прихильників реформи земельної власности для обговореня справи, а місяць пізнійше завязано товариство під назвою „Земельна ліга“ з осідком у Берліні, яке взяло на себе задачу працювати над переведенєм реформ пропонованих Фліршаймом. На разі агітують тільки за змонополізованєм права давати позички на земельну власність у руках держави. Товариство іменувало своїм почесним президентом дра Т. Штама, а до виділу війшли Мартин Гільдебрандт, редактор Зебальд, властитель друкарні Функе, діректор фабрики Герлінг і доктор мед. Веберг. З відозви, яку видав той комітет, виймаю ось що :

„Соціалістичні реформи, які перевів уряд за згодою німецького сойму, а також реформи заповіджені цісарським маніфестом із д. 17. падолиста 1882, що доси не зробили ся законом, мали метою удержане внутрішнього спокою. Зваживши одначе, що ті реформи можуть усунути тільки часть недостатків; зваживши далі, що поступ чим раз більшого знищення добробуту в народі чим раз наглійше домагається вжитя з боку держави радикальних способів спиненя розкладового процесу, способів, які би давали можливість довести робучий люд до користання з плодів його праці, до добробуту; зваживши нарешті, що відібране всеї землі на власність, на добро загалу дає одинокую можливість протиділаня згубним наслідком капіталізму та ви зволеня чесної праці з залежности від капіталізму, — наше товариство „Земельна Ліга“ в першій лінії заступати буде жаданє, аби виключне право уділювання позичок на землю було перенесене на державу, і аби тим способом на легальній основі промощено дорогу до ступневого перенесеня земельної власности з приватних рук на державу“.

В дальшій текстї відозва горячими словами кличе до діла людий усяких політичних відтінків, покликається часто на Бісмарка і кінчить окликом: „Für Kaiser und Reich!“ Із того можна догадувати ся про консерватівний характер сеї організації. Особливо програма соціалістів не тішить ся прихильністю Фліршайма. Зворот до уряду не позбавлений значіння. Соціальна реформа, заінавгурована німецьким урядом у р. 1881, поступає наперед. Що хто може думати про соціальну політику Бісмарка, те одно певне, що в реформах призначених для поліпшення побуту робітників він поступає консеквентно і постійно йде наперед у раз визначенім напрямі. Соціальна реформа в Німеччині тепер інтегральна часть урядової програми, і від кількох літ ані в маніфестах цісаря, ані в промовах виголошуваних при отвореню сесій парламентарних не хибне ніколи згадки про те, що зроблено на полі соціальної реформи, і що ще треба зробити. З поодиноких галузей тої реформи dokonано доси забезпеченя хорих робітників і забезпеченя їх від нещасливих випадків. Се о-

статне розширено також на моряків, а приготований власне закон має розширити його також на робітників будівляних, що неминуче впливає льогічно з основи тої галузи забезпеченя.

Забезпеченє хорих (примусове) оказало ся в наслідках таким благотворним, що й соціялісти не відмовляють йому свого признання, хоч із другого боку підносять деякі оправдані закиди проти урядової реформи, прим. той, що в відділі забезпечень від випадків закон переносить увесь тягар на плечі робітників. Найважнійший і найтруднійший відділ реформової програми — забезпеченє старців та немічних робітників не дочекав ся ще здійснення; чути одначе, що й для сего діла має бути скликана велика анкета для приготоуаня матеріалу.

Друковано в часописі „Przegląd Społeczny“ 1886, т. II. ст. 400 до 402. Переклад писано д. 20—21 червня 1913.

V. Із історії робітницького руху в Австрії.

Коли часом у нас, навіть між найпоступовішими й найменш упередженими людьми зайде розмова про соціалізм, про робітницьке питанє і т. и., то про се все говорить ся звичайно тільки з одного становища, зі становища суспільно економічних теорій. Не скажу, ✓ аби знайомість тих теорій серед нашої суспільности була так розповсюджена, як того вимагає веденє якоїсь хоч троха поважної дискусії, та все таки події остатніх літ розповсюдили хоч деякі уривки тих теорій, деякі формули та терміни. Одні силкують ся вияснювати, пропагувати та ширити їх, надіючи ся важних наслідків із сего лиш одного, що людові маси почують та пізнають їх; інші натомість силкують ся збивати їх та спиняти їх ширенє легальними або й нелегальними способами, очевидно міркуючи, що саме познайомленє мас із тими теоріями та формулами абстрактної думки може чимось пошкодити суспільному порядку. І коли ті теорії та формули можуть знаходити у нас завзятих прозелітів та ентузіастів з одного, а пристрасних і не менше завзятих ворогів із другого боку, то сей факт значить не те, що у нас суспільне питанє має ґрунт або не має ґрунту, але тільки те, що суспільна думка у нас іще не розвинена і знаходить ся ще в дитячій стані сектанств та не дозріла ще до ступня політичної організації.

Тому не диво, що в західно-європейскім суспільнім руху цікавив нас досі більше розвій соціалістичних теорій, ніж розвій та історія робітницьких організацій, хоч той другий розвій не менше цікавий від першого

і сам собою багато дечого може навчити, а надто дуже часто дає нам ключ до зрозуміння самих теорій, виголошуваних різними провідниками західно-європейського робітницького руху. Ті теорії майже ніколи не були впливом чистої абстрактної думки, але були здобутком боротьби та проб організації, а та боротьба й ті проби були завсїгди впливом відносин, серед яких же й розвиваєть ся робітницька людність. Організації творені одиноко на основі а рїогі принятих теорій, не вважаючи на хвиловий галас та розголос, завсїгди бувають пороненими плодами і розпадають ся, коли дійсне жите зі своїми ріжнородними практичними потребами загляне їм в очи. Відси неминуча потреба звертати пильну увагу на той практичний бік сучасного розвою суспільної думки.

Недавно вийшла в світ брошура, яку можна вважати цікавим причинком до історії сучасної суспільної боротьби в Німеччині та в Австрії, тим цікавішим, що писав його наочний свідок і учасник усіх представлених у ній подій ¹⁾. У передмові автор коротко характеризує теперішнє положенє Європи, на його думку переходове, яке можна вважати передоднем великих політичних переворотів і основних суспільних реформ. У такій добі треба доконче поперед усього вважати не на розвій суспільних доктрін, але на розвій та сили організацій. Звязки, що мають метою саму лише пропаганду доктрін, се секти, і як усякі секти не звертають достаточної уваги на політичні та економічні відносини тих місцевостей, у яких беруть ся працювати. Теорія, се певне узагальненє, і тому також ті секти зі своєї природи космополітичні. Навіаки, коли замісь пропаганди певних теорій метою звязку робить ся осягненє певних практичних здобутків, тоді той звязок мусить числитися з доволічними обставинами, мусить стати організацією національною. На думку автора такий національний характер робітницьких організацій не тільки не шкодить піддержуваню міжнародніх зносин, але являєть ся їх доконечною та неминуче потрібною основою.

¹⁾ Socialismus und Socialpolitik. Ein Beitrag zur Geschichte der Socialpolitischen Kämpfe unsere Zeit, von Heinrich Oberwinder. Berlin, Verlag von Elvin Staude 1887.

Перша половина брошури Обервіндера займається історією робітницького руху в Німеччині. Той рух вплив із національних, загально-німецьких змагань численних товариств гімнастичних, стрілецьких та співацьких, у яких зосереджувалося публичне життя Німців у часах тяжкої реакції по невдалих бурях 1848 р. є таких місцевих товариств, до яких горнула переважно дрібна німецька буржуазія, потворилися з часом ширші звязки, які нарешті зіллялися в один загально-німецький „Nationalverein“. Сей звязок одначе показався нездібним до ведення боротьби з реакцією, тим більше, що сам був пронятий її духом, виступаючи проти права загального голосовання і відмовляючи робітникам права належати до „національного“ звязку. Боротьба викликана тим становищем німецьких лібералів супроти робучої верстви, а також розпочата тими лібералами агітація за ніби реформаторськими проєктами Шульце-Деліча викликала природну реакцію серед демократів і робітників. Героєм тої боротьби робить ся могутня постать Фердінанда Ляссалля.

В розділі присвяченім історії агітації Ляссалля та заснованя „Загального німецького звязку робітників“ (Allgemeiner deutscher Arbeiterbund), якого задачею було підняти та довести до розв'язку ті питання, до яких рішення не доріс був „Nationalverein“, старається Обервіндер представити Ляссалля як практичного політика, що числить ся з обставинами та потребами хвилі, а про те не спускає з ока загальнішої цілі. Коли Ляссаль запозигав свої теорії по часті від Маркса, то мав на думку Обервіндера ту висшість над Марксом, що поклав підвалини практичного соціалізму, се зн. соціалістичної партії, що звагала до здійснення своїх ідеалів дорогою повільних реформ та легальної агітації в імя близьких і всім зрозумілих задач, що були немов етапи на тій дорозі. Конечности такої власне тактики не хотів зрозуміти Маркс при закладаню „Інтернаціоналу“, і коли організація Ляссалля пізнійше була виперта організацією Маркса, то стало ся се тільки на шкоду суспільно-політичних змагань німецьких робітників.

Із самої природи практичної агітації впливало також національне становище Ляссалля. Він був горячим прихильником німецької єдності, твердячи, що тільки Німці злучені в одну державу можуть із усею силою звернути ся до розвязки суспільного питання. В війні за Шлезвіг-Гольштайн він стояв по стороні Прусії, уважав прилученє австрійських провінцій до Німеччини неминуче потрібною підвалиною єдності Німеччини, уважав неминучою навіть війну з Францією, як би вона ставала на перешкоді злуці всеї Німеччини, поборював усякі партікулярізми, чи то південно- чи північно-німецькі, і хоч противив ся прилученю Альзації та Лютарінгії до Німеччини тому, буцім-то Франція „з'ассімілювала ті краї“, то з другого боку противив ся відірванню Великого князівства Познаньського від Німеччини — на тій самій основі.

З того виключно національно-німецького, і по своїй організації виразно централістичного напрямку вийшов також робітницький рух у Австрії, про який оповідає друга, найширша й найцікавіша часть брошури Обервіндера (ст. 63 — 148). Ініціатором і головним керманічем того руху був власне сам Обервіндер, горячий прихильник поглядів Ляссалля. Тому й не диво, що робітницький рух у Австрії з його становища був і повинен був лишити ся тільки одним відломом загально німецького руху. Славянські краї для нього майже не існують, а коли існують і беруть якусь участь у руху, то тільки шкодять йому, вносячи розстрій у сцентралізовану машину організації своїм „анархізмом“, себ-то своїми федералістичними змаганнями. Славянський федералізм не нависний Обервіндерови. Він бачить у нім непримиримого ворога всякої сильної організації та партійної дисципліни, і вважає його за одно з пізнійшим (німецьким) анархізмом понять і почувань та пропагандою „при помочи вчинків“, scil. злочинів (по французьки *par les faits*) ріжних Пайкертів і братії.

Очевидно такі погляди, живцем принесені з за границі, трудно було прищепити на австрійським ґрунті, а коли навіть удало ся прищепити їх, то тільки в більших промислових центрах, у Відні, Будапешті, Грацу, Празі, де було досить німецьких робітників. Про

вплив на селянство, навіть німецьке, а тим менше про вплив на славянські народи німецькі організатори навіть не думали.

Тому й не диво, що рух розвивався якийсь час як екзотична рослина, а не знаходячи в реальних відносинах для себе відповідної поживи, по кількох літах розщепився і виродився в теперішній огидний анархізм та парлєфетизм, що оперує злочинами. Що правда, Обєрвїндєр силкуєтьсє звалити всю вину тої дєгенєрації робітницького руху в Відні на противників, на клєрікально-феодальну партію, що тепєр стоїть при кермі правління в Австрії, але й сам не може заперечити, що керманичі того нового руху всі вийшли з його власної організації, і що з першим апостолом анархізму Шєєм (Scheu) лучили його навіть близькі, приятельські зносини. Хоч ніхто й не заперечить поданим через Обєрвїндєра фактам підкупування та деморалізації робітницьких агітаторів через фракції феодально-клєрікальні, то все таки треба сказати, що половина вини паде таки на саму агітацію та організацію Обєрвїндєра, що не вміла або не хотіла поставити робітницький рух у Австрії відразу на австрійськїм, отже міжнароднїм і в консеквенції фєдєралїстичнїм ґрунтї, не вміла приспособити той рух до терєну, то зн. до справжнїх потреб та до рівня розуміння всеї робучої людности, не вміла й не пробувала навіть втягти до руху найбільшу масу, сїльську, рільничу людність, зовсїм не таку темну, неподвижну та недоступну для поступової агітації, як се уявляв собі Обєрвїндєр, та за те далеко менше від промислових робітників доступну для теорій абстрактних, що не впливають просто з її загально відчуваних потреб.

Історію тої агітації можна переповісти досить коротко. Її початком можна вважати грудень 1867 р., коли на основі свіжо признаних прав конституційних, а особливо на основі нового закону про товариства приступлено до завязування товариств робітницьких.

Між иншими завязало ся в тїм часї в Відні товариство для образовання робітників (Arbeiterbildungsverein), якого дійсними керманичами були ганноверський столяр Гартунг і Обєрвїндєр. Не можучи по приписам статута

займати ся політичною агітацією, товариство з початком р. 1868 розпочало живу агітацію за заснованем робітницької партії на соціально-демократичній основі. Скликувано збори, друковано та роздавано відозви та агітаційні брошури, ухвалювано резолюції. Зміст тих резолюцій, у яких висловлювано найблизшу мету робітницької агітації, був зовсім не соціалістичний, а радше загально-ліберальний: загальне голосованє, свобода зборів, товариств і звязків, усуненє обмежень, що вязали свободу преси, особливо кавції та газетного стемпля, свобода кольпортажі і т. и. Без сумніву ті загально-ліберальні здобутки треба вважати неминучою основою, на якій тільки може розвинути ся широка й тривка організація. Але чи вони могли заігриати масу людности, яка переважно навіть не відчувала потреби всіх тих свобод і в разі їх жадання не вміла би з них користати, до витревалої та солідарної політичної боротьби, — се було питанє, над яким агітатори не застановляли ся ближше. Навпаки, вони вперто держали ся погляду Ляссаля, що де буржуазія бореть ся ще за права свободи, там робітники повинні допомагати їй у тій боротьбі, не вважаючи на суперечність економічних і суспільних інтересів. На лихо сей погляд, що не зовсім оправдав себе в Німеччині, оказав ся ще непрактичнішим у Австрії, де буржуазія, переважно німецька, боролася не за загальні права свободи, але за привілеї виключного визискування всіх не-німецьких народностей, а для того й робітники, допомагаючи їй у тій боротьбі, ставали в супереч зі своїми власними інтересами та ідеалами і самі підкопували ґрунт під собою.

Два роки по заснованю Arbeiterbildungsverein-a, д. 13 грудня 1869 устроїли робітники велику маніфестацію в Відні, на яку зібрало ся 30 до 40 тисяч людей. Сей збір перейшов по вулицях Відня, уставив ся в величезний квадрат на Paradeplatz-у і вислав депутацію до президента міністрів гр. Тааффе, що мала предложити йому домагання робітників. Сей маніфестація здобула новелю до закона про товариства з д. 14 грудня, але разом із тим стягла на робітницьких проводирів великий процес за державну зраду. Гартунг утік перед арештованєм, але всіх членів депутації, а пізнійше також головних

провідників Шая, Пабста, Моста та Обервіндера як керманичів руху ув'язнено.

Всі чотири були признані винуватими в зраді держави; перші три були засуджені на тяжку в'язницю по 5 літ, яку найвисший трибунал знизив їм на 3, а Обервіндера засуджено на 6 літ. Так само всі робітницькі товариства розв'язала поліція. Се викликало грізні розрухи між робітниками, і поліційний наказ незабаром уневажнено.

Д. 9 лютого 1871 уласкавлено й випущено на волю всіх провідників засуджених за зраду держави, але від того часу почався зразу повільний, а де далі що раз швидший упадок Обервіндерової організації. Вона видавала з початку два рази на місяць часопис „Die Volksstimme“, що мав до 3000 пренумерантів. У початках р. 1873 організація купила друкарню і перемінила часопис на тижневник „Volkswille“. Сей тижневник, старанно видаваний, зловив собі швидко коло 6000 відбичачів, але грошеві відносини його були неособливі. Внутрі організації почала ся реакція проти надмірного централізму, або, як говорив Шай, „діктатури“ Обервіндера. Пренумерата перестала напливати, бо організація тратила час і сили на внутрішніх роздорах. Для оживлення руху постановлено видавати щоденний часопис. На ту ціль позичив Обервіндер від Етьєна, редактора „Neue freie Presse“, 10.000 зр., але наглий біржевий крах із д. 9 мая 1873 пожег ті гроші і разом із ними друкарню та робітницький щоденник.

Наслідком внутрішнього роздору в робітницькій організації у Відні було те, що Шай у р. 1872 заложив „Радикальну партію робітницьку“, яка ввійшовши в зв'язок із німецькими соціалдемократами та їх центральним органом „Der Volksstaat“, на чолі якого стояли Маркс і Енгельс, виперла незабаром Обервіндерову організацію та його часопис „Die Volksstimme“ зі всіх становищ. Члени тої організації, не можучи вдержати самі, якийсь час тулили ся при „Загально-австрійським робітницьким зв'язку“, потім зав'язали своє товариство „Правда“ (Die Wahrheit), що якийсь час видавало часопис під тою самою назвою. Але часопис продержав ся не довго, хоч товариство держало ся ще кілька літ.

„Радикальна партія робітницька“, відлучивши ся від організації Обервіндера, почала видавати свій часопис „Die Gleichheit“, що з двонедільника швидко перемінив ся на тижневник і виходив аж до р. 1881, коли по перших убійствах та грабівництвах, dokonаних членами „радикальної“ партії, заведено в Відні стан облоги, заборонено всі соціялістичні видавництва, розв'язано велику часть товариств і майже зовсім унеможливлено агітацію. На тім кінчить ся історія робітницького руху в Австрії в брошурі Обервіндера. Свій реферат із неї в р. 1886 я закінчив отсими словами: „Не сумніваю ся, що здоровий розум робучої людности віднесе перемогу над беззаконностями „загадкових натур“ (натяк на анархістичні злочини, які явили ся та повторяли ся в Відні досить часто в часі описаної висше урядової реакції) і що фабричні робітники австрійські, позбувши ся пангерманських фантазій, догадають ся шукати в самій Австрії ґрунту для практичної діяльності і звернуть очі на своїх природних і одиноко можливих союзників — мужиків і робітників сільських. Тільки такий зв'язок, опертий на спільних інтересах усіх робучих верстов, але не зв'язок із німецькою централістичною буржуазією, може довести до витворення сильної та тривкої партії людвої“.

Історичний розвій робучої верстви в західній Австрії від того часу пішов зовсім иншою дорогою, бо в Відні та інших центрах австрійських країв витворила ся сильна соціялдемократична організація, що піддержує дуже близькі зносини з соціальною демократією Німеччини і виробила собі програму основану на доктринах Маркса та Енгельса, в якій не вважаючи на її мниму свободолюбність у основі лежить ідея деспотизму та поневолення не тільки тіл, але ще більше душ і думок людських. Зр'єст тої організації в Австрії я вважаю великим нещастям для сеї монархії та для всіх її народів, яких члени пристають до неї.

Друковано в часописі „Przegląd Społeczny“ 1886, том II, ст 402-406. Переклад писано 21 і 22 червня 1913.

VI. Eine teuflische und verworfene Aufreizung.

Я согрішив перед тобою, Ізраїлю! Я допустив ся „чортівського та огидного злочину“, який так справедливо, так гуманно наклеював ти в ч. 21 цінного часопису „Der Israelit, Organ des Vereines Schomer Israel“ — нехай рід його росте та міцніє! Я підбурих проти тебе Канаанітів, що читають „Przegląd Społeczny“, відкликаючи ся, як мовиш, до їх найнижших інстинктів і кріпко піджигаючи їх потяг до самозахования. Я заслужив на тяжку кару і повинен умерти, як той Шішера з руки Ягелі від гвоздя вбитого в висок¹⁾, або як ті Филистимляни. побиті осячаю щокою рукою Самсона. Та абі осяча щока передчасно не спадала на мене, благаю тебе, вислухай тих кількох слів Канааніта, поки засудиш його на гірку долю Елумеїців та їх царів Сихона й Ога.

Поперед усього мушу віддати тобі справедливість, Справді так, я відкликав ся до потягу самозахования моїх земляків, Русинів і Поляків, що живуть на тій землі, яка тепер — не заперечиш сему — являєть ся головною на весь світ твоєю батьківщиною. Не заперечиш, бо з числа 6,500.000 твого племені на цілій кулі земській — нехай воно множить ся, як пісок у морі! — що найменше 3,260.000, знач. більша половина замешкує на ш і русько-польські землі. Не заперечиш також, що таке близьке, таке тісне сусідство не зовсім вигідне для нас, Канаїтів, і вкладає на нас обовязок

¹⁾ Пор. про се мою книжку „Пісня Дебори, найстарша старо-єврейська поема“. Львів 1912. (Міжнародня бібліотека, ч. 4.)

вести з тобою конкуренційну боротьбу, до якої вступаємо з нерівними шансами. Не заперечиш також, що остатні 40 літ на кождім полі суспільного та економічного життя, на яке тільки захочеш поглянути, принесли тобі стільки корисний, побід і здобутків, що ми, Канааніти, мусимо думати вже не про відзискане страчених позицій, але лише хіба про нестрачене решти. І знай при тім, Ізраїлю, що коли ти „борючися“ з нами в Галичині вже не за рівноправність, але за гегемонію, потребуєш тільки крикнути, аби Рувім із Парижа та Гад із Америки поспішили тобі на поміч, то ми, Канааніти, ні відки не можемо надіяти ся підмоги.

Отже поклик до потягу самозаховання був у мене чимось зовсім природним і оправданим. Пішов я в тім огляді, хоч може не зовсім сміло, в твої сліди, брате Ізраїлю!

Сердиш ся та обурюєш ся, коли я твою боротьбу з нами називаю боротьбою за гегемонію, а не за жадні гуманні та ідеальні права, якими ти любиш покривати її. Що-ж, брате, будьмо реалістами і назвімо річ по імені! Чи назвеш рівноправними радше тих, що мають однакові права на папері, чи тих, що однаково користають із прав? Здаєть ся, що твоя мудрість не відмовить мені оправданя, коли я тих других назву більше, бо реально рівноправними. А тепер, брате, скажи, чи тут у Галичині ми, Канааніти, мужики руські та польські рівноправні з тобою? На папері мабуть певно, але на правду зовсім ні. Ти, брате, — Бог дав тобі те, що сам називаєш мудрою головою, а Kőrele, — від давна перестиг нас у мудрости користувати ся правами для тебе корисними, а обходити закони тобі противні. Перестиг нас і перестигаєш племенною дружністю, солідарністю та економічною організацією, супроти котрої ми стоїмо слабі, роздрібнені та безоружні. Нехай усхне язик мій, коли захочу зробити тобі з сего закид! Навпаки, я рад би поставити тебе взірцем для своїх земляків. Я рад би вказат їм ту невикрутну конечність, аби від тебе переймали ту зброю, якою мусять конкурувати з тобою.

Сильний ти також і тим, що свою тактику любиш і вмієш держати в тайні. Але коли хто пальцем покаже на поступи твоєї роботи, — чи се вже мусить бути чортівське та огидне підбурюванє? І про що-ж то зайшла між нами розмова? А про ті „Galizische Zwecke“, які, признаю ся, троха зацікавили мене в справозданю віденьської Alliance Israelite і яких означеня я не знайшов у її статуті, та про які також ти, брате, не зволив дати мені ніякого близшого виясненя. Ти задоволив ся лише тим, що назвав мої уваги про те справозданє „tagere Beweisführung“ і підсунув мені — зовсім не по братерськи — думку, буцім то мені не подобаєть ся те, що Alliance Israelite звернула свою увагу на рільництво. Навпаки, в тім уступі моєї статі (ст. 22) я сконстатував тільки факт, що вона для сеї ціли не зробила майже нічого, або зробила дуже не багато, але не висловляв при тім ані свого вподобаня, ані невподобаня. Тепер, брате, скажу тобі, що ти помилив ся, бо той факт подобаєть ся мені власне з огляду на недалеку будущину, в якій більша часть галицької земельної власности перейде на власність Жидів. Власне тому я похвалив би, як би Жиди живійше заняли ся рільництвом, бо тепер земельна власність у руках Жидів більше руйнуєть ся, ніж культивуєть ся.

Отже зі становища самих Жидів занятє рільництвом було би корисне та пожадане, бо инакше вони не довго вдержать ся на позиціях, які здобули наслідком архи-ліберальних ухвал нашого сойму з р. 1868, що завели свободу лихви та свободу ділення ґрунтів.

Але признай, брате Ізраїлю, чи нам Канаанітам буде лекше, коли ви посядете нашу землю? Чи не слаба то буде нам потіха, коли ми, дегенеровані ріжними ворожими елементами, а також і твоїм племенем, будемо дивити ся на твоє блискуче істнованє на руїнах своєї вбогої домівки? „І ми, потомки, — пишеш ти, — так як те покоління, що мандрувало до обіцяної землі, стоїмо на порозі нового часу по віковій духовій неволі. Дозріває в нас переконанє, що мусимо себе й своїх потомків виховувати для мужніх учинків власного відродження і загарливої праці для власного добра нашого жидівського народа“. Золоті, справді

золоті слова виписав ти, брате! Але признаю ся тобі, що вони троха тверді для мого канаанітського серця.

Бачиш, брате, на світі тільки себе й своїх. Що тебе болить, те повинно боліти також усіх інших, над тим повинні плакати небо й земля; що болить інших, на те тобі не хочеть ся навіть зирнути. Се великий блуд твого серця. Ми в нашій боротьбі не можемо від тебе (з виємком нечисленних одиниць, які ти може назвеш ви родами) надіяти ся ніякої помочи, ніякого співчуття; але кожда користь, кожда перемога, яку ми виборюємо жертвами свого майна та своєї крові, робить ся твоєю природною здобичею. Признай, брате, що така спілка троха нерівна і може з часом стати ся, як Німець каже, *ungemütlich*.

Називаєш „чортівським і огидним підбурюванем“ те, що я осмілю ся хоч голословно, *mit mageren Beweisgründen* (я властиво нічого не доказував, тільки вказував такі й такі цифри та факти!) сконстатувати факт що раз то далі посуваного здобування Галичини через Жидів. Чи думаєш, що се тайна? Що се на все лишить ся тайною? Що се лиш моя „антисеміська“ фантазія? Осмілю ся подати тобі перед очі деякі дані, які повинні переконати тебе, що в інтересі самих Жидів повинно лежати не утаюванє, але як докладнійше вислідженє та виясненє того факту, який уже тепер у наших краєвих відносинах треба вважати чинником першорядної ваги, бо він доконує основного перевороту в цілій системі нашого краєвого господарства.

Як Жиди здобувають галицьку землю, про се дають нам понятє ось які цифри. В р. 1872 було в Галичині загалом 370 місточок, сіл і присілків у руках Жидів, а іменно в руках 154 властителів або спільників.¹⁾ Се були самі властителі більших посіlostей. Який простір займала та більша посіlostь, докладно не знаємо, бо в *Skorowidzu Orzechowskiego* не при всіх місцевостях по ано обшир. У 162 з тих місцевостей більша власність виносила кругло 168.000 моргів, то зн. пересічно звиш 1000 моргів для одної посіlosti. А прийма-

¹⁾ Гляди *Skorowidz Galicyi i Bukowiny Orzechowskiego*

ючи, що решта 208 посіlostий, при яких не маємо поданого обширу, загалом менші й обіймають пересічно лиш по 500 моргів, ми мали би в р. 1872 загалом 272.000 моргів більшої посіlosti в руках Жидів. А що вся більша посілість у Галичині виносить 5,673.000 моргів, то жидівська власність у р. 1872 виносила несповна 20-ту часть або 4·71%.

14 літ пізнійше в р. 1886 Skorowidz д. Біро подає ось які дані. Міст, місточок, сіл і присілків у руках Жидів було 716, то зн. мало не два рази більше. Властителів і співвластителів більших посіlostий Жидів було 413, то зн. мало ще не три рази стілько, як перед 14 роками. Обширу д. Біро зовсім не подає, але коли приймемо ту саму пропорцію, яку ми бачили висше, то зн. половину посіlostий почислимо пересічно по 1000 моргів, а другу половину по 500 моргів, то одержимо більше як пів міліона, бо 508.000 моргів більшої посіlosti в руках Жидів, а се значить уже 8·80% усього її обширу.

Не маємо зовсім даних, які би вказували, в яким темпі поступає здобуванє дрібної селянської власности через Жидів. Та що воно й тут не менше, але навпаки далеко більше відповідно до економічної слабости противника, про се переконає нас хоч би той факт, що протягом 5 літ (1875—1879) не менше як 4443 сільські господарства виставили Жиди на ліцитації.¹⁾

Перейдім до краєвого промислу і перегляньмо за чергою всі томи „Rocznika statystyki, przemysłu i handlu krajowego“, які видав д. Т. Рутовский. На 3474 млини в Галичині маємо 1922 в руках Жидів (річн. I, зош. I, ст. 134); на 115 горалень висше 45 гектолітрів затирового обійму були 22 власністю, а 64 в аренді у Жидів (річн. I, зош. II, ст. 14). Се тільки початки, немов проміне світла, яке кидає наука в пільму наших краєвих відносин, але й без цифер можна сказати, що майже вся торгівля деревом, худобою, рільними плодами і т. и. спочиває в руках Жидів, що від них залежить продукція виробів деревляних, шкіряних, суконних, полотняних і т. и. і що наш селянин, і не тільки сам селянин у всіх

¹⁾ Wiadomości statystyczne, rocznik VI, ст. 27.

своїх рухах та чинностях економічних залежний від Жидів. Що більше, ціла та залежність уґрунтована на безпримірній солідарности Жидів, які за кожду корисну позицію, що робить їм можливим визиск народа, борються всіма дозволеними й недозволеними способами, як ось подаванем висших цін при ліцітаціях, підкупством, погрозами, страшенем, клятвами, і не жахаються навіть злочинів таких, як скритовбийство або отроєнє. Ні, брате Ізраїлю, така конкуренція і так ведена щось більше, ніж „ein Ringen um die Existenz“! Супроти такої конкуренції ні один совісний чоловік не може сказати нам: „Що-ж, маєте свободу, маєте конституцію, пробуйте своїх сил і конкуруйте з нами!“ Супроти ваших дружніх сил наші розроблені ніщо. Мусимо організувати ся та консолідувати ся для боротьби. Моєю метою було не підбурювати проти вас ані допускати ся якогось іншого „чортівського та огидного“ вчинка, а тільки вказати пальцем на неминучість нашої організації, на потребу краєвої помочи для слабшої сторони.

Друковано в часописі „Przegląd Społeczny“ 1886, т. II. ст. 458—461. Переклад писано д. 23 і 24 червня 1913.

Рік 1887.

VII. Земельна власність у Галичині.

I. Цифри й факти.

Маючи намір у новім річнику сего часопису подати ряд статей про внутрішні відносини Галичини, суспільні та економічні, починаю сю працю від „грунту“, себ-то від земельної власности, яка будь що будь являється доси головною осію, докола котрої обертаються всі наші краєві відносини. Се зрештою зовсім природне в краю з так слабо розвитим промислом, з малими, на половину рільничими містами й місточками, в краю, якого репрезентація майже в $\frac{9}{10}$ частях складається з властителів більших земельних посіlostей, отже з рільників, і в якім більше як 80% людности займається рільництвом. Але земельна власність у Галичині ще з інших оглядів звертає на себе увагу всіх, хто займається публичними справами. Ся власність переходить тепер дуже тяжку, можна сказати навіть фатальну фазу розвою. Вийшовши з положення зглядної тривкості, основаної на широкій системі обмежень, що впливала з панщизняних відносин та з абсолютної форми правління, ся власність від р. 1848 являється немов ріка, на якій весняне сонце помалу кришить і ламає ледову шкаралющу. Під впливом з одного боку наших законів, опертих на праві римським, що признають землю необмеженою власністю одиниць із правом уживання й надуживання (*jus utendi et abutenti*), а з другого боку під впливом західно-європейського капіталістичного розвою. що що раз могутнійшою хвилею напірає на наш край, ся власність що раз швидше починає впливати в вир

спекуляції, починає з одного боку дробити ся на неможливі окрушини, а з другого боку консолідувати ся в величезні лятіфундії, починає що раз швидше переміняти властителів, робить ся що раз менше жерелом добробуту місцевих жильців, а що раз більше предметом визиску та спекуляцій для чужинців. Відси йде з одного боку величезне обдовженє тої власности, а з другого боку сильний зріст сільського пролетаріату. І більша й менша власність хорують і впадають із майже однакових причин. Та замість шукати спільного жерела хороби, спільного ратунку, вони борються одна з другою. Одна хоче ратувати себе коштом другої, і шарпаючи одна другу вони тільки розогнюють спільну рану замість гоїти її. Супроти сего незносного стану досить часто почути можна з уст представників не тільки більшої, але й меншої власности такий погляд, що „за панщини ліпше було“. Що управильненє земельних відносин (абстрагуючи від особистих) було тоді далеко ліпше і для нашого краю відповіднійше, се, здаєть ся, не підлягає сумнівови. Досить буде тільки пригадати хоч би одну дуже важну норму, після якої землі селянські або т. зв. рустікальні творили для себе окреме тіло, що до своєї великості по закону незмінне, се зн., що властитель т. зв. домінікальної або двірської землі ніяким правом не міг прилучити до своїх ґрунтів ані одної пяди ґрунту рустікального. Очевидна річ, що в такім разі пан, виконуючи зверхність, але не будши власником рустікальних ґрунтів у своїм селі, мусів дбати про те, аби кожда парцеля того ґрунту була обсаджена робучими руками, була в уживаню якогось „підданого“, бо инакше, він тратив належну від неї панщину. Що правда, закон про невлучальність рустікальних ґрунтів до домінікальних ніколи не був удержуваний у всій його строгості, і протягом австрійського панованя в Галичині, а особливо в двох добах, в рр. 1817—19 і в рр. 1846—49 багато парцель рустікальних, т. зв. пусток повлучувано до двірських ґрунтів. Та будь що будь се не була норма, а тільки переступленє норми, викликане незрозумілою ще для самих галицьких дідичів, але чуткою вже для них жадобою побільшеня своїх обширів коштом селянських.

Ліберальна ера по р. 1848, що правда, не знесла фактичних різниць між землею рустікальною та домінікальною, але знесла між ними законну різницю, основно змінюючи правне понятє рустікальної власности. Бо коли за панщизняних часів рустікальні ґрунти не були властиво власністю ані панською, ані мужицькою, тільки чимось у роді спільного *fundus instructus*, що стояв під безпосередньою зверхністю властителя домінії, а посередньою держави¹⁾, то патент про знесенє панщини з д. 17 цвітня 1848 р. зробив ті ґрунти приватною власністю тих рільників, що в даній хвили сиділи на них. З огляду на правне понятє рік 1848 зрівняв отже всі категорії землі в Галичині. Замість дотеперішніх історичних категорій ґрунтів домінікальних, рустікальних і вільних, що належали до дрібної, т. зв. загонової шляхти, яка не робила, але також не побирала панщини, витворив тільки дві економічні категорії — більшої й меншої земельної власности.

Ся реформа, так важна і так глибока, була переведена, як і всі реформи в нашім краю, на половину. Наші суспільні сили, увільнені з під патрімоніяльної курателі, пущено до нової, невідомої ще їм конкуренційної боротьби з нерівними засобами та шансами успіха. Більша власність тим уже мала більше виглядів на видержанє та побіду в тій боротьбі, що була більша і при піднесених у р. 1848 цінах продуктів рільних та рільничо-промислових (горілки) далеко легше могла вложити ся до нового, грошового способу господарованя. Надто мала вона утворену ще при кінці XVIII в. табулю і основу на ній станову та урядом упривілейовану фінансову інституцію кредитову, теперішнє „*Towarzystwo kredytowe ziemskie*“, основане в р. 1841, отже мала змогу користати з дешевого гіпотечного кредиту. Не досить тих чисто економічних користий!

¹⁾ Підданий, що посідав рустікальний ґрунт, не міг ані обдовжувати його, ані ділити, ані навіть лишати в спадку своїм дітям без дозволу двора. Так само й двір не міг той ґрунт ділити ані навіть обмінювати поодинокі парцелі за свої без дозволу уряду. Натомість двір міг, також за дозволом уряду, викинути лінивого або непослушного з ґрунту, з обовязком осадити на його місці иншого підданого.

Більша власність підчас перевороту 1848 р. зуміла вратувати для себе ще значні останки чисто панщизняних привілеїв, із яких найважнійше, а для цілого дальшого розвою наших сільських відносин просто фатальне було право пропінації. Натомість дрібна власність вийшла в ліберальну еру зовсім позбавлена всяких законних охоронних способів і всяких економічних помічних інституцій. Мужик не міг зятягти гіпотечного довгу для піднесення свого господарства, бо його ґрунт не мав ані ґрунтових книг, ані красної табулі. Підвисшене цін рільних продуктів не допомгло йому нічого, бо він не мав що продавати, а підвисшене ціни горілки прискішило тільки його руїну. Давній патрімоніяльний порядок заборонював Жидам осідати на селах і позичати підданим гроші; ліберальна ера дала Жидам рівноправність, то зн. просто попхнула їх до визискування селян при помочи шинків і лихви. Давнійше підданий не міг ані ділити, ані продавати свого ґрунту, і лише тихцем люди обминали сей заказ. Аж рік 1868 приніс соймовий закон, яким позволено необмежене ділене ґрунтів, і як pendant до того заведено необмежену свободу лихви через знесенє примусової стопи процентової. Від того часу вже не тільки мужики самі починають продавати свої ґрунти, але також суди починають виставляти їх на публичну продаж. Ліберальна ера ламає та валить те, на чім давнійший порядок засновував тривкість і лад суспільности.

Та не кінець на тім. Конституційний і автономічний порядок із р. 1861 у нашім краю опер ся переважно на підвалині більшої земельної власности і надав їй окрім згаданих уже економічних та історичних іще значні політичні привілеї. Той порядок застав у нас і санкціонував на дальше адміністраційний розділ між більшою й меншою власністю, між сільськими громадами та двірськими „обшарами“. Початок того розділу коренить ся в панщизняних відносинах і в тій обопільній неласці між дворами й хатами, яка лишила ся по наглім розриві тих відносин. Немов для заогнення тої неприхильности уряд присилював двори справувати патрімоніяльне судівництво над мужиками та всі адміністраційні та поліційні чинности найнижшого ряду аж до

1855 р. Аж тоді ті чинности перенесено на ново-утворені повітові уряди (Bezirke), а дворам предложено питанє, чи хочуть прилучити ся до громад, чи волять лишити ся окремо. Майже всі двори з дуже малими виємками заявили, що не хотять приступати до звязку з громадами. Тому потворено з більших двірських посіlostий окремі адміністраційні тіла, що так само як і громади підлягають безпосередно властям повітовим¹⁾).

На тім поділі опер краєвий статут із р. 1861 організацію краєвої автономії, а закон із д. 2 цвітня 1873 також ординацію виборчу до Ради державної. Відповідно до обох тих законів вибори репрезентантів краєвих відбувають ся так, що кождий властитель колишніх домінікальних ґрунтів, що платить достаточну суму податку, голосує на посла безпосередно в окремій курії більшої посіlostи, а кождий властитель ґрунтів колись рустікальних, що також платить достаточну суму податків, має право голосувати тільки при виборі виборців, які потім більшістю своїх голосів вибирають посла з курії менших посіlostий. У тій самій курії, але вже безпосередно на посла голосують ті властители ґрунтів колись домінікальних, котрі мають їх так мало, що до голосованя в курії більших посіlostий не можуть бути допущені. Се так звані вірілісти.

Коли захочемо ті відносини політичного управління виразити цифрами, то одержимо ось який рахунок. До Ради державної висилає Галичина 63 послы, з тих 20 із курії більших посіlostий, а 27 із курії сільських громад. Управнених до голосу в курії більших посіlostий у р. 1884 було 2.235, а в р. 1887 було 2.086. Отже випадав один посол до Ради державної на 104 управнених до голосованя в р. 1887, а на 111·75 у р. 1884. Натомісь у курії менших посіlostий управнених до голосованя в р. 1884 було 537.923, а в р. 1887 було 508.617 (Ibidem, річник VIII, ст. 103—131), отже один посол у першім разі випадав на 19.923 управнених правиборців, а в другім на 18.837. Се значить, що по-

¹⁾ Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych 1878, ч. IV, ст. 24.

сол із курії менших посіlostий у Раді державній репрезентував у 1887 р. $168\frac{1}{4}$ разів більше горожан управнених до елементарних політичних чинностей, а в 1884 р. $120\frac{1}{2}$ разів більше, ніж посол із більших посіlostий. Іншими словами се значить, що голос, або радше інтерес властителя більшої посіlosti на політичній вазі важать пересічно півтора ста разів більше, ніж голос навіть найбогатшого мужика.

Ще драстичнійше виявлять ся ті відносини, коли замість управнених до голосованя одиниць візьмемо на увагу загальноти, якої збірних інтересів у Раді державній мають боронити послы. Після перепису з р. 1880 виносила людність курії меншої посіlosti в Галичині 5,551,827, а після троха давнійшої дати людність двірських обшарів 207.945 голов (Ibidem, річн. VII, ст. 103). Та що з тих людей, що жили на двірських обшарах, 6.271 голосувало в курії сільських громад, то можна припустити, що з усіх мешканців двірських обшарів що найменше 63.000 своїми інтересами звязані з курією менших посіlostий. У такім разі один посол із курії більших посіlostий репрезентує в Раді державній інтереси 7.247 осіб, а один посол із курії менших посіlostий інтереси 207.941·75 осіб. Як би ми отже на тім полі до наших політичних відносин хотіли приложити ославлену ліберальну марку: рівність усіх горожан перед законом, то ми побачили би, що права кожної особи на двірськім обшарі (крім згаданих вище 63.000) відмірені $28\frac{3}{4}$ раз в щедрійше, ніж особам, що живуть у сільських громадах.

Так само, як при виборах до Ради державної, стоїть се діло також при виборах до сойму краєвого. На 151 послів вибирають двірські обшари 44, а сільські громади 74, се значить, один посол із курії більших посіlostий репрезентує $50\frac{3}{4}$ виборців, а один посол із курії сільських громад репрезентує їх 7.269. Один посол із групи двірських обшарів заступає інтереси 3.294 осіб, а один посол із групи сільських громад інтереси $75.870\frac{1}{2}$ осіб. Бачимо отже, які величезні засоби прав посідає більша земельна власність у порівнанню з меншою. Історія нашого автономічного житя, се боротьба упрівілейованих із покривдженими. Аби

відповідно оцінити важність та наслідки тої боротьби, киньмо оком на цифри, що свідчать про підстави життя та сил, про інтереси обох супірників.

Увесь простір Галичини після остатнього катастрального поміру, доконаного в р. 1881, виносить 13,640.554 морги, або 1.354 квадратних миль і 554 кв. сажнів. В тій сумі містить ся 6,600.778 моргів орного поля, 3,521.978 моргів лісів, 1,248.317 моргів пасовиск, 1,540.302 морги лук, 193.138 моргів огородів, 53.361 морг полонин, 34.706 моргів ставів і мочарів і нарешті 447.944 морги т. зв. невжитків, т. зн. рік, болот, пустих пісків, доріг і т. и. (Ibidem, річн. VI, ст. 136—137). Не маємо одначе з того остатнього поміру подрібних даних, які виказали би, яка часть того простору належить до більшої, а яка до меншої власности, і тому я мушу послужити ся даними, зібраними в р. 1875 галицькими ц. к. Товариствами господарськими у Львові та в Кракові. Ті дані, як побачить читач, не багато різнять ся в своїх сумах від висше наведених даних катастральних. Після них припадало в р. 1875 на більшу посілість 1,584.850 моргів орних піль, 374.416 моргів лук, 299.848 м. пасовиск, 3,290,060 м. лісів і 254.235 м. „інших ґрунтів“, до яких, як пише д. Рутовский, „через помилку зачислено огороди овочеві, яринові та оздобні“, а на меншу власність 4,654.242 м. рілі, 1,229.163 м. лук, 1,036.756 м. пасовиск, 383.091 м. лісів і 522.730 м. інших ґрунтів. Разом більша посілість обіймала простору 5,773.009 м. або 42·36% усього простору Галичини, а менша 7,855.992 м. або 57·64%.¹⁾

В висше поданім статистичнім огляді я вживав утертих у нас термінів „більша“ та „менша“ власність. Але сих термінів не треба брати зовсім дословно, бо як ми бачили вже висше, не мало властителів т. зв. більших, колись домінікальних ґрунтів голосує разом із виборцями з курії менших посіlostий як т. зв. вірілісти. З другого боку маємо також не мало менших посіlostий, що своїм розміром дорівнюють найнижшій категорії більшої власности, так що економічна границя

¹⁾ Dr. Tadeusz Rutowski, Rocznik statystyki Galicyi 1886, ст. 105. Пор. також Wiadomości statystyczne, p. III, ст. 113.

між більшою й меншою власністю подекуди затираєть ся. І так одна часть посіlostий колись домінікальних роздробила ся вже до тої міри, що при виборах у р. 1876 числено 1.153 властителів домінікальних ґрунтів, що платили податку з додатками менше як 100 зр., зр., і тому голосували вірільними голосами разом із виборцями сільської курії. В р. 1883 таких виборців було вже 1.935, значить майже о 68% більше. Надто треба зважити, що через підвисшене податку ґрунтового деяке число вірілістів одержало право голосованя в курії більших посіlostий; таких заможнійших можна числити до 150.

Та рівночасно деяка часть рустікальних посіlostий доходить до об'єму по 50 до 100 моргів. Померший руський статистик Володимир Навроцький подає на основі поміру з р. 1859 загальне число середньої ґрунтової власности від 50—300 м. на 8.671, із чого 5.736 маєтків припадає на ґрунти рустікальні, а 2.935 на власність табулярну. Розумієть ся, що тепер і роздрібнене більших посіlostий наслідком парцеляційної політики, з другого боку консолідація менших посіlostий у значнійші цілости мусіла поступити дуже значно, та на жаль про сей процес дуже цікавий та важний для оцінки наших суспільних відносин не маємо майже ніяких даних у нашій офіційальній статистиці.

Придивімо ся близше тій нашій „середній“ земельній власности і попробуймо винайти деякі вказівки, що дозволили би нам виробити собі деяке понятє про її характер. У рукописних записках пок. В. Навроцького знаходимо дуже цікаві вказівки про зріст середньої власности від р. 1819 до 1859. У р. 1819 числено рустікальних посіlostий, що обіймали по 10—100 м. і висше — 7.920, а в р. 1859, як подано висше, 5.736; се значить, що число таких комплексів у тім часі поменшало о 27½%. Тимчасом у східній Галичині таких комплексів числено в 1819 р. 3.178, а в 1859 р. 3.574, се зн. о звиш 11% більше; спеціально в коломийському окрузі в р. 1819 було їх 471, а в 1859 р. 647, се зн. звиш 27% більше. Ті цифри дуже характеристичні. Коломийський округ, як відомо, се жидівське королівство в Галичині, і пок. Навроцький доходить до висновка, що головним чин-

ником, який у тих часах концентрував дрібну власність, були Жиди лихварі, арендарі і т. и. а також вислужені панські офіціялісти, лісничі, ключники, економі і т. и. Що з таких елементів складається також тепер переважна частина вірілістів, це загально відомо. Значне місце в тій середній власності спеціально рустікальній займають сільські священники, що посідають ґрунти т. зв. ерекціональні, які у руських священників обіймають пересічно від 20—150, а у латинських від 50—200 й більше моргів. У статистиці дра Рутовського виказано в Галичині 803 парафії і 95 самостійних капеляній латинського обряду, а 1.737 парафій і 553 капеляній руського обряду, отже разом 3.288 самостійних дотованих (упосажених) душпастирств, із яких певно що найменше 3.000 буде належати до тої „середньої“ власності.

Коли тепер звернемо увагу на решту більших посіlostей, то в їх розвою від р. 1819 побачимо дуже виразний нахил до консолідації, до скуплення чим раз більших обширів землі в руках чим раз меншого числа властителів. І так у р. 1819 усі домінікальні ґрунти були розділені між 8.448 властителів; це зн. одна пересічна більша власність виносила 683·36 моргів. У р. 1859 той сам, а властиво значно збільшений іще влученем значного числа селянських пусток простір домінікальних ґрунтів був у посіданню 7.435 властителів, від якої цифри однак треба відчислити 2.935 середніх властителів. На жаль не знаємо, скільки домінікальних ґрунтів мали в своїм посіданню ті середні властителі, але беручи на кожного навіть пересічно по 150 м., що певно буде цифра значно переборщена, одержимо 4.500 справді великих властителів, що посідали пересічно по 1.185 м. Нарешті в р. 1876 маємо вже тільки 2.086 властителів більших посіlostей, а коли допустимо, що з давньої домінікальної власності крім висше відчислених розпарцельовано та роздрібно ще друге стільки, то про те все таки головна група великих власностей сконсолідувала ся ще більше, бо одна велика власність обіймає тепер пересічно 2.397 м. Отже йшло в тих 68 роках зменшенє числа більших властителів у пропорції, як 100:46:36:24:69, а рівно-

часно збільшенс пересічної великої власности поступало в пропорції, як 100:173·24:350·44.

Зовсім противний рух бачимо серед меншої власности. В р 1819 числено дрібних властителів, а властиво посідачів рустікальних ґрунтів 519.292. Від них означа треба відчислити 1.192 посілоствий, що обіймали більше як по 100 м. (візьмім пересічно по 110 м.) і 6.008 посілоствий у обемі по 50—100 м. (візьмім пересічно по 75 м.), разом 7.920 середніх посілоствий, що обіймали в сумі 661.000 м. У такім разі одержимо пересічний обем одної дрібної власности 14 м. У р. 1859 було дрібних власник в уже 793 970, не вважаючи на те, що в цілім протязі того часу обов'язував закон про неподільність рустікальних ґрунтів. Відчисливши й тут відповідно до висше поданої норми 1.542 власности, що обіймали понад 100 м, а 4.194 власности по 50—100 м, одержимо як пересічний обем одної малої власности 9·35 морга. Остатня дана, яку маємо для сеї справи, се вказанє через ц. к. Дірекцію скарбу число горожан, що платили ґрунтовий податок у р. 1883. Се число виносить 1,420.021 властителів ґрунтових із 1,569 844 аркушиками податковими (Dr. T. Rutowski, Rocznik statystyki Galicyi 1886, ст. 107). У тім числі містить ся очевидно також сума властителів більших посілоствий (2.086) і значнійша від неї група середніх властителів, якої число докладно не можемо обчислити, але приблизно можна прийняти на 10 000. Лишилось би отже кругле число 1,408 000 менших посілоствий. Приймаючи обем одної третини середніх посілоствий на 110, а двох третин по 75 м і доконавши відповідних обчислень одержимо пересічний обем одної дрібної посілости 5·18 м.

Отже в тих 68 літах ішло побільшенє числа дрібних власників у пропорції, як 100:154·14:275·34, а здрібненє малої власности в пропорції, як 100:66·78:37.

Але ті загальні пересічні цифри занадто ще загальні для докладної характеристики розкладового процесу, що відбуваєть ся в нашій земельній власности. Для доповнення тої характеристики треба взяти на увагу також екстрєми, до яких доходить розвій із одного та

з другого боку. І так найбільший земельний власник у нашій країні, се держава (камера), в якій посідають державні колишні коронні та старостинські добра польської Річипосполитої, хоч значно вменшені через розпродаж; тепер іще вони обіймають 388.914 м. Друга дальша приватна власність обіймає 146.000 м., третя (гр. Потоцького) 80.000, четверта (архикнязя Альбрехта) 70.000 м. Обік тих кольосальних як на наші відносини розмірів маєткових подаю дуже цікаві, з записок пок. Навроцького виняті цифри про зріст числа найдрібніших посіlostей ґрунтових, що обіймають по 5—2 і низше моргів. Уже в р. 1819 таких посіlostей було 181.168 або 35·81% усіх дрібних посіlostей у загальній. В р. 1859 було їх уже 349.012 або 44·28% усіх дрібних посіlostей. Тепер, як бачимо з висше наведеного обчислення, майже вся наша дрібна власність зійшла вже на той позем, який у виду ненастанної, а до того що раз грізнійшої для нас конкуренційної боротьби з боку різних елементів не можна назвати инакше, як тільки станом повільного замирання та банкрутованя.

Ті цифри вказують нам тільки поверхність, наслідки процесу, який відбувається серед нашої земельної власності. Загляньмо тепер троха глибше, придивімося, які мотори та чинники впливають на той процес. Ті чинники без сумніву дуже різнородні, але загалом можна поділити їх на чинники політичні та суспільно-економічні. До перших зачислимо знесення панщини в р. 1848 і уділ галицької шляхти в революційних рухах рр. 1846, 1848-9 і 1863-4, що вже не згадаю про давніші. Між чинниками суспільно-економічної натури, що мали вплив на розвій нашої земельної власності, головню згадати треба про наслідки знесення панщини, а власне про фатальне для нас поладжене справ індемнізаційної, сервітутової та пропінаційної, далі про справу кредиту та обдовження земельної власності, про оподатковане та про умови відбуту рільних продуктів і про переходжене землі з рук до рук. Не може бути сумніву про те, що між чинниками одної й другої категорії заходить дуже тісний зв'язок. І так прим. довги, які затягала шляхта, що брала участь у повстаннях, дуже діткливо мусіли відбитися на стані

її рільної господарки, мусіли вплинути на викинене певного числа давніх дідичів із їх дідицтв, на концентрацію або роздрібнене маєтків, а головнo на перехід многих великих посіlostей у чужі руки. Так само не підлягає сумнівови, що процеси за сервітути, яких протягом двох десятиліть у Галичині було більше, як 30.000, так само зруйнували багато дрібних власників. На жаль не маємо статистичних даних, котрі дали би нам змогу вияснити в повнім обемі діланє та вплив кожного з тих чинників на нашу земельну власність, а докладне обробленє кожного з них вимагало би окремої жерелової праці. Не забуваймо одначе про те, що для деяких таких праць у нас іще не зібрано та не підготовано матеріалів, або вони доси лишають ся недоступними; особливо треба се сказати про матеріали для випадків політичних і економічних остатніх десятиліть. Для показу, що вплив політичних випадків на економічні був у нас досить значний, варто навести хоч би реєстри шляхетських родин, що потратили свої маєтки наслідком політичних рухів. Ті страти були дуже великі в т. зв. Королівстві польськім і в т. зв. Забраних краях (Полісю, Волині, Поділю, на Україні та в Литві), а значно менші в Галичині. Для наших відносин подам тільки два факти. Д. 19 марта 1846 р., місяць після тарнівської різні доніс президент губерніяльний барон Кріг до Відня, що в самих західніх повітах Галичини в часі від 22 лютого до 12 марта 1846 р. на гіпотеку шляхетських ґрунтів зятягнуено позичок у сумі 1,357.808 зр. конв. монети (неповна 2 міліони віденьської валюти) на його думку на політичні цілі¹⁾. А в господарських записках одного подільського дідича, властителя одного села (Яна Федоровича), що був прінципіяльним противником повстаня, я знайшов між рахунками з р. 1864 ось таку позицію: „Повстанє коштувало мене коло 3.500 зр. готівкою, а більше, ніж друге стілько натураліями“.

Само знесенє панщини безпосередно вплинуло досить некорисно на наші сільські відносини. Що правда,

¹⁾ M. Fr. l. v. Sala, Geschichte des polnischen Aufstandes im J. 1846, ст. 322.

ціна сільського робітника підскочила троха, але рівночасно і то далеко значнійше підскочили ціни рільних продуктів. Для прикладу наведу тільки ціни горілки, яка в тих „веселих“ часах для більшої посілости мала першорядну вагу. В тернопільській окрузі в р. 1846 ціна горця горілки була 35 кр. конв. мон., в половині 1848 р. вона підскочила на 50, у вересні на 51, у червні 1849 на 1 зр., на тій висоті стояла два місяці, потім почала падати так, що при кінці р. 1849 стояла ще на 57 кр. конв. мон. І коли ще й доси деякі дідичі або екс-дідичі нарікають на те, що знесене панщини застало їх неприготованих, без готівки, то велику часть вини треба приписати не самому знесенню панщини, а їх власній непорадности. Згаданий уже дідич Ян Федорович власне в тім часі і головню на підскаченню ціни горілки доробив ся значного маєтку, так що з державця Грималова міг протягом двох літ зробити ся дідичним паном Вікна.

Далеко фатальніші були другорядні наслідки знесення панщини, були ті її реманенти, що лишили ся по ній і доси ще не перестали обтяжувати наш економічний розвій. Маю тут на думці головню індемнізацію, сервітути та пропінацію. Дві з них, перша й третя, були вже доси не раз і досить основно оброблювані¹⁾, лише справа сервітутів не дождала ся доси такого основного, жерелового оброблення, якого вона варта для історії нашого економічного розвою в другій половині XIX в. Не буду тут входити в позробиці тих справ, а подам тільки суми, для показу тих тягарів, які через них понесла наша земельна власність. І так титулом індемнізації заплатив сам край (окрім скарбу державного) від р. 1853 до кінця 1880 р. загалом 72,772.249 зр., а за рр. 1881—1886 числячи тільки по 3 міліони річно випаде 18 міліонів; се значить круглим числом

¹⁾ Про індемнізацію гл. книжочку Зиблікевича „Indemnizacya, odbitka z „Czasu“, „Sumy galicyjskie“, odbitka z „Reformy“ і мою статю в „Дѣлѣ“ п. з. Галицька індемнізація“. Про пропінацію гл. Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. roczn. III i V, а також дві основні праці В. Навроцького „Що нас коштує пропінація?“ (Правда 1876) і „Піянство і пропінація в Галичині“ (Громада, т. V. Женева, ст. 20—58).

майже 91 м'л. зр. Та сума, хоч не зовсім рівномірно, була розложена на велику й на малу посілість. За те друга сума 13½ мільйона, що творить фонд викупу пропінації, спадає виключно на сільську людність, на дрібну земельну власність. На неї також у величезній більшості впали кошти процесів сервітутів, яких після звіту Намісництва проведеного соймови до р. 1881 було звиш 32 тисячі. Беручи тільки 30 тисяч процесів програних мужиками й оцінюючи кошти кожного такого процесу що найменше на 500 зр. (знаємо, що деякі процеси коштували селян по кілька й по кількадесять тисяч, бо тягли ся довгі літа), одержимо нове обтяжене нашої дрібної власности в сумі 15 м'ліонів. На основі тих радше занадто низьких, ніж занадто високих обчислень у остатніх 33 роках наслідком половинного знесеня панщини впало на нашу земельну власність що найменше 119 м'ліонів зр. тягару, 119 м'ліонів зовсім страчених для продукції та для кращого добробуту. Але що більше, сей тягар зовсім нерівномірно впав на більшу й на меншу посілість, але як звичайно в наших капіталістичних часах переважною частиною впав на слабшого, на дрібну посілість. Бо хоч індемнізаційний додаток платять тепер рівномірно більші й менші земельні власники, то все таки не забуваймо, що більші власники в р. 1853 одержали індемнізаційні облігації і що *de pomine* вся та величезна сума повинна була вплинути до їх кишені. Правда, наші дідиці в переважній частині попродали свої облігації в рр. 1853—1857, у часі, коли уряд іще не почав сплачувати їх і коли ще їх курс був найменший. Але в такім разі хто-ж винен, що вони змарнували той величезний капітал і пустили його в руки Жидів та заграничних капіталістів? Та не вважаючи на се все таки що найменше половину номінальної вартости вони мусли взяти за них, отже що найменше половина того великого капіталу вплинула до їх кишень, так що додатки, які вони тепер платять на користь Жидів та заграничних капіталістів, були з гори з процентами скомпензовані. Але те, що платить мужик, ніхто ні відки не скомпензує, а заплатив він доси титулом індемнізації що найменше 50 м'ліонів зр.

Так само й сервітутові процеси більшим власникам не дали ся так дуже в знаки, як меншим, уже хоч би тому, що майже всі процеси, з нечисленними виємками, вони повигравали, і значить, одержали також зворот коштів. Та припустім, що в яких 5.000 випадках більші власники або програли або дарували мужикам зворот коштів і що в тих випадках кождий процес коштував дідича пересічно 1.000 зр., то одержимо страти більшої посілости в справі сервітутів на суму 5 міл. зр., третю часть того, що стратили мужики. А вже що до пропінатії, то ціла операція з її викупом, розпочата в р. 1876, а доси (1887) ледво в третій части закінчена, се чистий, а властиво зовсім нечистий інтерес більшої посілости коштом меншої. Отже оправдане буде ореченє, що на половиннім знесеню панщини, не вважаючи на всі „превратности судьби“ більша власність конець кінцем скористала, а менша втратила що найменше 75 міл. зр. зовсім безповоротно.

Перейдімо тепер до иньших тягарів, які поносить наша земельна власність на користь держави й краю. Поперед усього треба тут узяти на увагу два роди безпосередніх податків, що дотикають майже виключно мешканців сіл, а власне податок ґрунтовий і домово-клясовий. Сума першого в р. 1883 виносила 4,436.666 зр., а сума другого 1,502.588 зр., разом 5,939.254 зр. 58·5% усіх безпосередніх податків, які поносить увесь край на дохід держави (Wiadomości statystyczne, річн. VII, ст. 173). Ті два податки для наших селян основа, після якої обчислюють додатки краєві, повітові, шкільні та громадські, (які виносять разом 100—200% податків, а по струченю висше обговореного додатку індемнізаційного ще 80%, або круглу суму 4,750.000 зр.). Що до податків посередніх, які спадають не на посілість, не на дохід, а тільки на консумцію, отже на кожного мешканця майже в рівній мірі, то в р. 1879 (новійшої дати не маю під рукою) виказала їх найвисша палата обрахункова в Відні 170,213.426 зр. для цілої Долітавії¹⁾, що виносить на одного мешканця 15 зр. 73 кр., або на

¹⁾ Поп. N. 577 der Beilagen zu den stenographischen Protokollen des Abgeordnetenhauses, IX Session, ст. 177.

4,420 000 людности, що жиє з рільництва в Галичині, 69,526.600 зр. Очевидна річ, що про рівномірний поділ того тягару між більшу й меншу власність тут ані мови бути не може, бо знаємо, що на більших посіло-стях жиє тільки 207.000 людей, а на дрібних 4,213.000, значить і консумційних податків платить більша власність 3,256.110 зр., а менша 66,370.490 зр.

Коли серед таких відносин наша дрібна земельна власність упадає так сильно, то се зовсім не повинно дивувати нас. Навпаки мусить дивувати нас її величезна відпорова сила, що проявляється вже хоч би в тім факті, що наша дрібна власність пропорціонально далеко менше задовжена, ніж більша. Се доказують ось які цифри. Фр. Кс Найман оцінив суму гіпотечних довгів, що тяжать на більшій власности в Галичині, з кінцем 1857 р. на 70 міліонів зр., а власне 15 міл. зятягнених у публичних кредитових інституціях, а 55 міл. у приватних осіб¹⁾. З кінцем 1875 р. оцінив Марассе суму тих довгів на 140 міл.,²⁾ а з кінцем 1881 р. вона доросла до 178,593.323 зр.³⁾ Хочаби оцінити тягар тих довгів, треба відчислити ту часть більшої власности, яка не може бути гіпотечно обдовжена, а власне т. зв. посілости мертвої руки, яких у Галичині маємо 742.372 морги. Решта, отже 5,030.637 моргів більшої власности були обтяжені гіпотечними довгами: в р. 1857 по 13 зр. 91 кр. від морга, в р. 1875 по 27 зр. 82 кр., а в р. 1881 по 35 зр. 50 кр. від морга. Обчисляючи на підставі таблиць опублікованих д. Рутовским⁴⁾ вартість усіх ґрунтів більшої власности з виємком дібр мертвої руки на 147,957.506 зр., побачимо факт незвичайний і майже неправдоподібний. Сума довгів більшої земельної власности в Галичині в р. 1881 перевищала катастральну

¹⁾ Fr. X. Neumann, Ueber den landwirtschaftlichen Credit in Oesterreich у журналі „Oesterreichische Revue“ 1864.

²⁾ M. Marasse, Ueber die Verschuldung des gal. Grundbesitzes im J. 1875 (Statistische Monatsschrift 1876).

³⁾ K. Th. v. Inama-Sternegg, De Statistik der Hypothekarschulden in Oesterreich (Stat. Monatsschrift 1883).

⁴⁾ Dr. T. Rutowski, Rocznik statystyki Galicyi, str. 105 i 108.

оціночну вартість цілої нашої більшої власности. Очевидно се ніяке економічне чуло, а тільки канцелярійно рахункова штучка: аби уникнути висшого оподаткування, власники більших посіlostий подбали про низше катастральне оцненє своїх ґрунтів, а особливо лісів, яких оціночна вартість у д. Рutowського фігурує по 12 зр. 60 кр. від морґа.

Що до дрібної власности, то її обдовженє оцінив М. Марассе при кінці 1875 р. на 10 міл. зр., а д. Інама-Штернеґ при кінці 1881 р. подав суму тих довгів на 46,967.401 зр. Ся сума неповна, бо в тім часі ледво мала часть сільських громад мала готові ґрунтові книги, в які записувано довги. Сміло отже можна ту суму подвоїти, вчисляючи туди також довги приватні, неґіботковані, що оlnаче так часто ведуть наших селян до руїни. З усім тим одержимо суму довгів меншої власности 93,934.802 зр., майже о половину меншу від суми довгів більшої власности; вона представляє ледво 30% вартости зе лі, що містить ся в посіданю дрібних власників.

Як серед таких впливів капіталістичної господарки упадає наша др бна власність, се вже досить загально відомо. Ліцітації сільських і маломіщанських господарств зробили ся предметом горячого зацікавлення інтелігентної публіки, головно тому, що зріст числа ліцітацій селянських ґрунтів уважали показом відповізного зросту числа сільського пролетаріату. Статистичне бюро при Виділі краєвім присвятило тій справі аж три розвідки в своїх „Wiadomościach“. Протягом 11 лт 1873—1883 було ліцітацій 23 237, а на то ще в рр. 1867 і 8 (бо з тих тільки літ маємо обчислення) 435, разом 23.672. Приймаючи в рр. 1869—1872, з яких не маємо даних, пересічно по 400 ліцітацій річно, одержимо загальну цифру ліцітацій дрібних посіlostий у Галичині за 16 літ 25.272. Цифра без сумніву дуже велика, та вона обіймає тільки 1.8% усіх др бних посіlostий; се значить, що на 1.000 наших селян у тих критичних 16 літах ледво 18 улягло вивласненю в дорозі судовій.

За те далео менше відомо про ліцітації великих посіlostий, і наше статистичне бюро, таке філянтропійне супроти наших селян, мовчить як заклете про

„панів обивателів“, що, як ми бачили, аж до надміру користають із добродійства кредиту. А тимчасом якимось незрозумілим способом як раз більша власність, та підстава „консервативної політики“, та пестійка нашої пануючої системи, оказуєть ся далеко менше тривкою від дрібної. В остатніх 11 роках продано на публичних ліцітацях, як обчислив д. Стефчик (ор. сіт „Czas“ ч. 239—241), 520 більших посіlostей, се зн. 24·92% усіх більших посіlostей загалом.

Ті цифри, се тільки часть картини. Їх свідоцтво само собою ще не дуже таке проречисте, бо вказує тільки відомий зрештою загально факт, що більші посіlostи, більш улягаючи впливам капіталістичної господарки, частійше також змінюють власників, н ж менші. Зрештою ліцітація одного фільварку або навіть одного маєтку не конче ще мусить значити повну руїну власника, так як ліцітація селянського господарства звичайно значить руїну селянина. Можна сказати напевно, що від р. 1848 уся галицька велика власність із висміком кільканацяти хиба старих родових гнізд магнатських (Тарновских, Потоцких, Сапігів, Лянцкороньских, Дідушицких, Чарторийских і и.) що найменше раз, а часом і кілька разів зміняла власника. Богато навіть тих старих, великих родових гнізд упало, що згадаю лише продаж дорогою конкурсу величезного ключа Грималвського в рр. 1822—25, що складав ся з трьох місточок і 32 сіл, що належали колись до родини Ржевуских, або про продаж Скалата з приналежностями Жидам Розенштокам через кн. Понятовского в р. 1866.

Характерний також факт, що вир, у яким крутить ся наша більша земельна власність, пожираючи фортуни польської шляхти, передає землю, яку вона випускає з рук, у руки чужинців. І так із показника місцевостей д. Біго бачимо, що в нашім краю посідають: архикнязь Альбрехт 81 маєтків, барон Лібіг і сп. 71, барон Гірш 19, граф Шафгоче 7, фірма братів Тонет у Відні 10, кн. М. Монлеар 17, гр. Стадіон 18, архикнягиня Ізабеля 13, гр. Шамбор (спадкоємці) 21, барон Кінски 24, бар. Поппер 12, гр. Рессеніє 23 і т. и. Додаймо, що майже всі ті величезні фортуни повстали у нас у остатніх 30 літах.

II. Проекти реформ.

Нагромаджені в першій частині цієї розвідки цифри й факти про стан і розвій земельної власності в Галичині дають на мою думку достаточну підставу до оцінки тих проектів реформ, які в останніх роках виявилися серед нашої суспільності.

Поперед усього з тих цифр і фактів треба піднести один факт, похорий на парадокс, а про те правдивий. Отже не вважаючи на всі противності судьби, на всякі експерименти політики, поділи, темноту, визиски, порції, ліцитації і т. и. дрібна селянська власність, хоч ослаблена до крайности, економічно держить ся доси далеко ліпше, ніж більша, а де тільки судьба була для неї ласкавійша, там навпаки вона не слабне, але міцніє та набираєть ся експанзивної сили. Вкажу тут на факт дуже цікавий, на який, о скільки мені відомо, доси не звернено уваги і який із генетичного та економічного погляду доси не просліджено докладнійше, — на факт чим раз частійших та більших закупок двірських комплексів через селянські громади. Докладнійше понятє про сей факт дадуть ось такі цифри. „Skorowidz“ Оржеховського з р. 1872 виказує 19 сіл, у яких більшу власність закупили громади, а власне 6 таких сіл у пов. Новотарським, 2 в Горлицьким, 2 в Равським, 2 в Краківським, 2 в Велицьким і по однім у пов. Сяніцьким, Новосандецьким, Мисленицьким, Яворівським та Снятинським; як бачимо отже, переважно в західно-галицьких повітах.

У р. 1886 менше докладний „Skorowidz“ д. Біго виказує вже таких сіл звиш 60, також переважно в західніх повітах краю, а власне: в Бохенським 9, у Велицьким 6, у Хшанівським 5, у Новосандецьким 4, в Горлицьким 4, в Сяніцьким 4, в Ліманівським 3, в Новотарським 2, в Ліським 2, в Сокальським 4, в Равським 2, в Мисленицьким, Бяльським, Грибівським, Мілецьким і Кроснянським, а також у Товмацьким і Бучацьким по однім селі. Як кажу, „Skorowidz“ д. Біго виказує значно більше помилок, ніж Оржеховського і повторяє часто його помилки, при многих селах не подає власника або подає неіснуючого (прим. при селі Стецевій Снятинського

пов., яке ще 1884 закупила сільська громада), так що по докладнім розслідї число сіл закуплених селянами — не поодинокими, бо таких я не числив, але тільки громадами або більшими спілками — і чи то розпарцельованих, чи загосподарованих спільно або через відданє в аренду, показало би ся дещо більше понад 60. Се значить, що протягом остатніх 15 літ число більших посїлостий здобутих дрібними зросло майже в троє.

Говорячи про проєкти реформи або радше „ратованя“ нашої земельної власности, помину мовчки ті законодатні міри, які доси приложені були до того діла і які звичайно, чи то навмисно, чи проти волї законодавців виходили на шкоду дрібної власности, не приносячи натомість більшій власности пожаданих користий. Маю тут на думці знесенє примусової стопи процентової і заведенє свободи лихви через сойм краєвий у р. 1868, основанє банку краєвого з краєвих фондів, а в інтересах переважно більшої власности, нове переведенє катастру та оцінки доходів із ґрунтів, при яким здійснено той економічний дивогляд, про який уже згадано висше, що вартість ґрунтів більшої земельної власности вписано з ціною низшою від суми затягнених на неї довгів,¹⁾ і при якого помочи звалено коло 1½ мільона ґрунтового податку щорічно на дрібну власність висше, ніж би їй випадало платити²⁾. Хоч не оголошувані та не дискутовані публично, не підтягані ні під яку теорію ті проби ратованя більшої власности коштом меншої були все таки не тільки неморальні, але також безуспішні, бо противні історичній течії, яка, як ми бачили в попереднім розділі сеї статі, могутнім напором західно-європейського капіталізму далеко сильнійше впливає на більшу, ніж на меншу власність. Нема сумніву, епоха таких проб іще не минула, хоч дотепе-

¹⁾ Відомо прим., що „Towarzystwo kredytowe ziemskie“, яке при уділюваню позичок поступає дуже оглядно, оцінює панські ґрунти 2, 3 або й 4 рази висше, ніж їх оцінено в катастральнім помірі.

²⁾ Гл. про се основну статю пок. В. Навроцького п. з. „Подвійна крейдка“ в Дѣлѣ 1882 р.

рішня їх безуспішність повинна була навчити наших панів, що вони для них некорисні, а навіть шкідливі; будущина покаже нам іще не одно зусилє в тїм родї. Та все таки треба зазначити, що обїк сего мовчазливого та вузко-клясового змаганя розбулила ся вже й загальнїйша думка, що виявляєть ся в проєктах чи-то часткових, чи навіть загальнїйших реформ наших земельних відносин. Тим проєктам я присвячу тепер декілька уваг.

Поперед усього треба зазначити той факт, що майже всі проєкти того рода виходили у нас доси з рядів т. зв. консервативної, recte шляхетської верстви. Се явище зовсім природне, бо ся верства, *par excellence* „землянська“, жиє по селах у безпосередній стичности з „грунтом“ і в залежности від нього, і тому найшвидше та найживїйше мусїла вїдчути теперїшню ґрунтову кризу. А маючи серед селянських кругів найбільш інтелїгенції та освіти, вона перша мала змогу глянути на діло з загальнїйшого становища та дати сяку або таку синтезу фактів. Та з другого боку сама „консервативність“ тої верстви зачеркувала її синтезі досить тісні границї. Майже всі проєкти, які вийшли з її рядів, опирають ся на незрушимої, основній догмі, подїктованій мабуть глухим інстинктом самозахованя, яку можна висловити бїльше-менше ось якими словами: „Кожда суспільність повинна дбати про самостійне істнуванє обїк себе в цілім краю дрібної й великої (иногда додаєть ся ще також і середньої, хоч такої на думку наших консерватистів у нас майже нема) земельної власности, повинна змагати до того, аби земля була роздїлена ґоловно між ті три категорії власности“.¹⁾

Не входячи на разї в мотиви, задля яких на думку наших консерватистів суспільність повинна дбати як раз про вдержанє такого подїлу ґрунтової власности, погляньмо, які способи пропоновано для осягненя сеї мети.

Найдальше в душі консервативнім іде на мою думку проєкт реформи права спадкового в тїм напрямі,

¹⁾ Пор. Dr. Józef Milewski, *Prawo spadkowe a własność ziemiska* („Przegląd Polski“ 1885 r. zeszyt styczniowy str. 95)

аби чи-то зовсім, чи по части було заборонене ділене землі в передсмертних заповітах, і аби комплекси ґрунтів, що будуть існувати в хвилі опубліковання того закону, неначе закласти та заморозити на віки незмінні. Ґрунтова власність відповідно до того проєкту по смерті вітця переходила би тільки на одного сина; решта рідні мусіла би задоволити ся сплатою та шукати постійного занятя в промислі, торгівлі і т. и. Сей проєкт, як бачимо, на папері дуже добрий, а піднести проти него можна хиба той закид, що він іґнорує минувшість, теперішність і будучність. Іґнорує минувшість, бо в часах панщизняних і пізнійших іще мали ми найформальнійшу неподільність рустікальних ґрунтів на папері, а про те селяни *tasite* ділили ґрунти, про що переконує нас прогресія роздрібнення селянської власности, подана в попереднім розділі сеї статі. Іґнорує теперішність, бо з одного боку іґнорує звичаєве право люду, по якому кождий мужик уроджений на землі має право жити з тої землі, отже кождий син має право до части батьківщини; далі іґнорує той факт, що вже тепер дрібна земельна власність дійшла до такого ослаблення та роздрібнення, що навіть існуванє на тім становищі, що тепер, неможливе для неї на довго і може бути тільки ступневим завиранєм переважної маси людности при повільнім зрості меншого числа середніх посіlostий та іґнорує нічим невдержимий і все далі розкладаючий вплив капіталізму (торгових ринків, банків і т. и.). Іґнорує нарешті будучність, бо для збереження своєї консерватівної *idée fixe* спихає переважну часть будущих поколінь із „ґрунту“ і вкидає їх у темний кут званий промислом і торгівлею, яким оперувати у нас дуже вигідно вже хоч би тому, що їх у нас доси майже зовсім нема. А яке значінє мав би той проєкт для більшої власности, чи й оскільки міг би запобігти її концентрованю в „шкідливі лятіфундії“, тим шкідливійші, що вони звичайно творять ся в чужих руках, про се доси з наших консерватівних часописів я не міг виробити собі нїякого понятя.

До тої самої консерватівної категорії, хоч уже зі значними уступками для нових економічних напрямів, належить проєкт твореня, також при помочи відповід-

ної зміни закону спадкового, селянських майоратів або т. зв. „батьківщин“ на взір американських homestead, яких селянин не міг би ділити і яких би йому ніякою екзекуцією не можна було відібрати, то значить евентуально, яких би він не міг гіпотечно обдовжувати¹⁾. Сей проєкт ріжнить ся від попереднього тим, що понятє „батьківщини“ обмежує на певне постійне *minutum*. Проєкт д. Пайпера, предложений урядови в р. 1884, постановляє як мін мальну батьківщину земельну власність, якої дохід катастрально оцінений виносить 50 зр., або катастральна вартість (дохід помножений через 20) виносить 1.000 зр.²⁾ У наших відносинах се рівняєть ся обсягові ґрунту 10—15 моргів. Та сей проєкт, що не допускає дроблення малих посіlostей, із двох причин у Галичині може оказати ся непрактичним. З одного боку найбільша часть селянських ґрунтів пройде крізь нього, як дрібне зерно крізь рідке решето, не зазнавши від нього ніякого добродійства. Та з другого боку сей проєкт не кладе ніякої запори проти твореня лят фундій, т. є. всисаня дрібних посіlostей через великі і концентрованя їх у руках чим раз меншого числа богачів, спекулянтів та капіталістів. А спосіб зроблення його тривким через недопущенє до екзекуції замикає тим селянським майоратам доступ до гіпотечного кредиту і тим самим робить їм неможливою всяку поправу господарки, всякі меліорації, всякий поступ у рільництві. Мені здаєть ся стже, що радість, яку вислвляє в своїй статі др. Равх над добродійствами того проєкту і над іділлічним станом селянина, що буцім-то так дуже любить „той шматок рілі, на яким уродили ся його дід і прадід“, що найменше передчасна доти, доки той шматок рілі крім іділлічних родинних споминів не дасть селянинові змоги доброго господарованя та людяного, теперішнім вимогам цивілізації відповідного житя.

¹⁾ Dr. Rauch, O projekcie rządowym zmiany przepisów podziału dziedzictwa. („Przegląd sądowy i administracyjny“ 1887, I.).

²⁾ Denkschrift betreffend die Erbfolge in landwirtschaftliche Güter und das Erbgüterrecht (Heimstättenrecht) nebst einem hierauf bezüglichen Gesetzentwurf von Karl Peyrer Ritter v. Heimstätt. Wien 1884, ст. 149—150.

Та аби досягнути й ті, хоч і як іще сумнівні користи, що містять ся в тих проєктах, наші консерватисти все мусять мати вентиль, крізь який можна випускати „надчислову“ людність. Тому вони велять займатися їй промислом і торгівлею, хоч добре знають, що ані промислу ані торгівлі таких, що могли би зайняти міліони рук, у нас тепер нема, і навіть на їх витворення в будущині нема надії. Вони знають добре, що Галичина — край економічно залежний від західних капіталів, ринків та виробів, і що всякі проби емансипації з під тих впливів лоси робили і ще довго робити-муть сумне фiasco. Знають добре, що навіть такі „родимі“ промисли, як соляний, нафтовий та горілчанний або держать ся в чужих руках, або підупадають наслідком „прихильної нашому краєви“ економічної політики висших сфер. По що отже туманити себе й інших тим промислом і торгівлею і втягати уроєні цифри в рахунок там, де ходить о діло так пильне та важне, як реформа відносин земельної власності? Я не сумніваюся, що всі консервативні реформатори послугують ся тими уроєними цифрам тільки зо страху перед евентуальністю — витворення обік кількадесяти тисяч не дуже заможних „батьківщиняк в“ міліонів сільського пролетаріату, рільників без землі, видіджених і огірчених. А се справді було би неминучим наслідком висше згаданих консервативних проєктів.

Ті проєкти, як бачимо, наскрізь філянтропійні, подіктовані любовю до простого люду. „Старша братія“ бачучи, як тяжко бідує той люд, руйнований частими ліїтаціями і т. и., напружує свою думку, заострює свій проникливий розум, аби знайти спосіб зупинити той люд на березі пропасти. Основа тих проєктів — переконання, що, як досадно висловив ся один німецький звіт пересланий урядови, „in wirtschaftlichen Dingen gleicht der Bauer in Galizien heute noch einem Kinde. Auf seiner notorisch ausserordentlich tiefen Bildungsstufe fehlt ihm mit seltener Ausnahme jede weitergehende wirthschaftliche Voraussicht; dazu kommt noch sein unstillbarer Hang zur Trunkenheit und zum leichtsinnigen Schuldenmachen“ (K. Peyrer, l. c. ст. 31). „Старша братія“, сама господарна, освічена, заможна й економічно розвинена ста-

раєть ся допомогти тій дитині, провадити за руку темного, гальмувати та спиняти легкомисного та непоправного п'яницю. Чисто патріархальні відносини!

Та ось майже рівночасно виринають із рядів тої „старшої братії“ інші проєкти, зовсім не патріархальні і навіть просто суперечні попереднім. Ті проєкти голосять не більше й не менше, як тільки те сумне домаганє: не дрібну, але більшу посілість треба спасати від переходу в чужі, жидівські або німецькі руки. А спасати її можна тільки одним одиноким способом — роздрібнюючи її та шматками продаючи — тим самим мужикам. Мужичька власність тільки тоді стане сильною, коли проковтне панську власність, а пани маючи капітал узисканий із продажі своїх дібр візьмуть ся до промислу та торгівлі. „Парцеляція, се на тепер суспільна програма!“ — проклямує варшавська „Niwa“, орган аграріїв Царства Польського, а за нею також деякі домородні галицькі економісти. Старша братія на раз із патріархів та спасителів люду авансує на банкрутів та марнотратників своєї батьківщини, які одинокий спосіб ратования своєї землі бачуть у тім, аби як найшвидше випустити її зі своїх рук і віддати в руки „хлопські“, очевидно певнійші. Видима річ, що така програма мусить впливати з переконання просто суперечного попередньому, а власне з того переконання, що „хлоп“ здоровіший і тривкійший економічний елемент, ніж шляхтич, і що дрібна посілість повинна проковтнути більшу. Цифри наведені в першій частині сеї розвідки показують, що таке переконанє подекуди оправдане, бо дрібна власність менше обдовжена і не так часто зміняє власників, значить, економічно й національно консервативнійша, ніж велика.

Але парцеляція як суспільна програма — які-ж консеквенції потягає за собою? Поперед усього саме виконанє тої програми буде залежати від доброї волі великих власників, котрі можуть хотіти або й не хотіти парцелювати свої добра між селян, а ще більше від того, чи селяни будуть у силах купувати їх парцелі. Банковий кредит ужитий для їх підмоги в тім підприємстві може так само як тепер замісь помочи приносити їм руїну. Зрештою ся „суспільна програма“ визначаєть ся

особливо тим, що на розстіж відчиняє двері т. зв. свободній конкуренції, се зн. у наших відносинах шахрайству, туманенню людей, спекуляції та переходови землі в руки галапасів або чужинців. Якої користі може надіятися суспільність від такої програми, про се хіба нема що й говорити. На мою думку се радше прояв розпуки та безвихідности, ніж здорової, спокійної та ясної суспільної думки.

Проекту коммасації ґрунтів, про який перед кількома роками говорено досить багато і від якого, не маючи під руками нічого ліпшого, дехто надіяв ся Бог зна якого добра. не буду розбирати вже хоч би тому, що той проєкт на подобу того пана в євангелію „маючому дає ще більше, ніж він має, а немаючому відбирає й те, що має“, підносить дохідність ґрунтів того, хто має їх багато, а вменшує дохідність того, хто має мало, бо з konieczности самого коммасаційного процесу викидає його за периферію більших комплексів, звичайно на ґрунти найменше родючі. А хто з селян не має ніяких ґрунтів, як прим, халупники, той і коммасувати не мати-ме що, і тому жадна коммасація не може.

Отсе в головних нарисах усі піднесені та дискутовані у нас доси проєкти реформи відносин земельної власности. Хоча дивлячи ся з загально-людового становища ані один із тих проєктів не може задоволити нас, усе таки мусимо піднести дві загальні характеристики прикмети, якими визначали ся всі ті дискусії і в яких на мою думку лежить найбільша їх вартість, найвизначніша характеристика теперішньої доби. Се поперед усього видне скрізь переконанє, що так як тепер, довго не може тревати, що основна реформа в імя загально народніх інтересів неминуче потрібна, а по друге, що теперішня законна основа володіння землею та дідиченя землі недостаточна, занесена до нас із інших країв (головно з Німеччини) або перестаріла (основна теза римського права), і для нашої суспільности виходить радше на шкоду, ніж на користь. Такий погляд висловляють не тільки соціалісти, але також найконсервативніші з консервативних, у яких ніяк не можна підозрівати яких будь переворотових тенденцій.

О скільки критика висше наведених проєктів виявляє негативний бік реформової справи, показує „камені преткновенія“, о які реформа може розбити ся з великою шкодою для суспільности, а стілько ясне та широке зрозумінє тих загальних поглядів інтелігентних речників реформи може навести нас на позитивну програму, ширшу й певнійшу від попередніх і відповіднійшу потребам нашого, переважно рільничого народа.

Поперед усього треба звернути увагу на те, що реформа відносин земельної власности мусить бути ведена й переведена в ім'я інтересів загально-народних. Реформа розпочата в ім'я яких будь особливих, класових інтересів не осягне мети і замість помочи принесе шкоду. Тому що земля, на якій жиє якийсь народ, являєть ся підставою його житя, жерелом його добробуту, отже природна річ, що кождий народ дбалий про свою будущину повинен поперед усього дбати про свою землю, про вдержанє кождої її пяди в своїх руках, про розумне та економічне визисканє. але не винищенє її природних богацтв, і про такий устрій суспільного загосподарованя, який давав би досить широку раму для поміщення всіх членів народа, без зпиханя більшої або хоч би лиш меншої части в безодню пролетаріяту. але також без вязаня їх особистих здібностей, уподобань і сил. Земля повинна служити тривкою та невідємною підставою для дальшого розвою народа на полі промисловім, торговельнім та інтелектуальнім. Тільки такий розвій, що йти-ме від ґрунту, буде здоровий і не сполучений, ні з чиею кривдою. Наростаючи в міру дійсної потреби і громадячи в собі свобідні та власною охотою ведені, а не тяжким примусом перті суспільні сили, опреть ся також народній промисл на тривких основах, не буде ніякою штучною та ефемерною появою, але дійсною органічною функцією суспільних сил народа. Таку на мою думку, і тлько таку мету повинна мати реформа наших земельних відносин. Беручи з кождого з висше обговорених проєктів те, що в нїм здорове та економічно раціональне, не зриваючи з минулим і традицією (сего особливо дуже боять ся наші консерватісти, хоча звичайно не люблять висловляти голосно, з якою саме

традіцією не треба зривати. Адже бувають такі традиції, з якими абсолютно треба зірвати, як прим. відвічна традиція визиску людської праці та користанє з людської темноти й легковірности!) — реформа, коли має досягнути свою мету, мусить бути виразом не класових інтересів ані тим менше класової безвихідности, але загально-народньої синтези, мусить бути основана на одинокій широкій підставі: земля, на якій живе народ, повинна бути збірною власністю всього того народу.

Се домаганє оправдане, бо земля, на якій по старій приказці всі ми гості, не може й не повинна бути приватною власністю в душі римського праца.

Те, що мусить бути невідємною підставою життя та розвою будущих поколінь, не може опинити ся без обмежень у руках одиниці *cum jure utendi et abutendi*. Народ, що допускає до сего, сам підкопує підставу свого буття. Та коли ні один член народу не має права виключно для себе жадати того, на чім він тільки часовий гість, натомість кождий член народу вроджений на тій землі, має право жадати свобідного доступу до користаня з її природних творчих сил, має право й обов'язок працювати на тій землі і вживати в повні плодів своєї праці. Народ, котрий у тім огляді упосліджує та видідачує хоч би найменшу часть своїх членів, приготвляє сам для себе елементи розкладові, підкопує свою будущину.

Не менш оправдане та практичне те домаганє також із економічного погляду. Проламуючи раз на все забори, які ставить гармонійному розвою суспільности приватна власність землі, сей основний постулат дає найширшу можливість розвою рільної продукції, хоронячи той розвій від усякої односторонности і при тім кладучи таму всякій нечесній спекуляції землею. Не змінюючи до самої основи суспільних відносин, не виключаючи конкуренції капіталів, розвою промислів та торговлі, але навпаки запевняючи тому розвою тривку, бо загально-народню підставу, сей проєкт надто не потребує ніякого штучного вентілю, крізь який би в якусь невідому безодню треба випускати надчислову рільничу людність, бо в міру охоти й особистих здібностей

запевняє кожному горожанинові краю і членові даного народу можливість праці на рілі. Нарешті сей проєкт за-
певняє тривкий поступ краєвого рільництва і вчинить
менше діткливими удари всякої заграничної конкуренції,
бо уставляючи *maximum* і *minimum* ґрунтових уділів,
які може посідати кождий горожанин, запевняє для тих
уділів суспільно найліпшу управу, дає місце для роз-
вою як екстензивної, так і інтензивної культури, і ро-
бить неможливим довголітнє занедбанє та запущене
ґрунту зі шкодою цілої суспільности.

Та як-же треба розуміти ту „націоналізацію зе-
млі“ і як виглядав би той проєкт у практичнім переве-
деню?

Відповім на се коротким нарисом, бо надію ся,
що сей часопис присвятить тій справі докладнішу ді-
скусію.¹⁾

Думаю надто, що многим читачам відомі теоре-
тичні основи та мотиви того проєкту, блискучо вило-
жені в книжці американського економіста Генрі Джор-
джа „Поступ і бідність“, яка в короткім часі дочекала
ся множества видань у Америці та в Англії, була пере-
кладена майже на всі європейські мови і зробила ся
вихідною точкою практичної агітації в Англії, Ірляндії
та Німеччині (пор. висше подану статю про проєкт Флір-
шайма). Без сумніву сей проєкт не може бути шабльо-
ново приложений у всіх краях, але мусить дізнати змін
відповідних до місцевих відносин, а особливо до густоти

¹⁾ До тих моїх слів редакція „Przeglądu Społecznego“ до-
дала ось яку увагу: „Нарис проєкту, поданий тут автором, го-
рячо поручаємо увазі читачів, хоч скупі розміри та обсяг його
статі не позколили йому ані ширше теоретично обоснувати його
твердження, ані обговорити багато чинників зазначених у його статі,
ані нарешті уняти реформу в її ступневім розвитку. Аби дати
повніший образ того для нашої суспільности нового питання, ма-
ємо намір напечатати в біжучім році простору працю про унаро-
додовленє землі в Польщі з особливим узглядненєм політичної
реорганізації, яка рівночасно повинна бути dokonana. Розумієть
ся, редакція не сповнила тої своєї обіцянки і не могла сповнити
її, від разу поставивши питанє не на чисто суспільно-економічний,
а на політично-національний ґрунт і в'язучи без потреби реформу,
можливу до переведення в Галичині, з реформою політичних устроїв
Росії та Німеччини, що від разу мусіло ціле питанє робити іллю-
зорним.

населення, до розвою промислу та торгівлі, до ступня агрономічної освіти рільників і нарешті до політичних відносин, серед яких живе народ. Усі ті чинники дуже важні і впливають на формацію народного життя, отже їх не слід поминати при вироблюванні подрібного проєкту. Зрештою можна сказати сміло, що навіть у тих краях, де агітація під скликом націоналізації землі вже розпочала ся, до подрібних оброблень практичного переведення сего проєкту ще ніхто не приступає. При тій самій основі на стільки широка, ясна та зрозуміла для всіх, що практичне її переведення допускає багато різнородностей і полишає ширше поле суспільній самодіяльності. Не вдаючи ся отже на разі в розбір того, як різні мислителі та практичні політики за границею уявляють собі націоналізацію землі, чи задовольняють ся, як Генрі Джордж, самою т. зв. „конфіскацією ґрунтової ренти“, чи як Девітт ідуть далі й жадають конфіскації землі та її періодичного розділу між тубольцями (Ірландцями), чи допускають індемнізацію, як Девітт, чи не допускають, як Джордж, — я обмежу ся тут на представлення в короткій малюнок того, як уявляю собі націоналізацію землі в Галичині, застерігаючи ся з гори, що се не готовий, вироблений проєкт, а тільки проба приложення на нашій ґрунті і серед наших суспільних та політичних обставин тої думки, яка в інших краях здобуває собі чим раз ширше поле і до якої належить будучність.

Перша й загальна основна всіх проєктів націоналізації землі ось яка; земля спільна власність цілого народу, що живе на ній. І з тої основи випливають дві дальші: земля ані в цілості ані в жадній частині не може бути нічим приватною власністю, але кожне покоління може тільки брати її в посідання чи то індивідуальне, чи родинне, чи колективно-громадське, і далі: кождий громадянин краю має право в міру своєї інтелектуальної та економічної здібності бути введеним у дожиттєве посідання такої частини землі, яка би забезпечувала йому й його родині утримання та правдиво людський розвиток.

Друга основа, особливо у нас, мусить бути підкріплена кінечністю, що впливає з політичного положення наших народностей. Не маючи політичної само-

стіїности, серед національних утисків і чужоплеменних визисків ми Русини й Поляки в першій лінії повинні дбати про те, аби вкертати свою землю під своїми ногами. Той оклик: „польська земля для Поляків, а руська для Русинів“ повинен подіктувати нам і дальші правила: недопущанє чужоплеменних до посіданя рілі в наших краях, або допущанє їх тільки в виємкових випадках, і вирівнанє доси починених нам через них утрат через примусове вивласненє за виплатою індемнізації.

Третя основа, що відносить ся до поділу земельної посілости, мусить впливати з докладного обмркованя теперішнього стану народа під оглядом суспільним і оректи, які категорії земельної власности повинні у нас існувати, і яке мало би бути maximum і minimum кожної поодинокі категорії. О скільки відома мені до теперішня література преімету, можу твердити, що серед наших відносин прийнято загально вважати 15 моргів землі подільської, а 20 м гірської за таке minimum, низше котрого селянська власність не повинна зходити, коли селянин замісь економчного розвою не має попасти в стан економчного недомаганя та агонії. З другого боку годячи ся зовсім із нашими економістами на їх уваги що до шкідливости лят фундіїв. я з їх представлень якось не міг виробити собі ясного понятя про границі між лятіфундіями й більшою власністю, а так само не міг вирозуміти ані суспільних, ані національних користий того, що вони називають великою власністю. Здаєть ся, що з аргументації консерватістів можна витягти той один внесок, що крім дрібної власности від 15—100 моргів при теперішній індивідуалістичній господарці має рацію існування хиба середня власність по 100—500 м., а більша власність до 1000 м. може бути допущена тільки як виємок.

Що правда, досить раз кинути оком на цифри, що подають із одного боку обшир управної землі в Галичині, а з другого боку число рільничої людности, аби переконати ся, що після тої схеми без ніяких поправок, на чисто індивідуалістичній підставі сей проєкт неможливий до переведеня. І так др. Рутовський (Rocznik statystyki Galicyi I, ст. 27) подає число рільничої

людности в Галичині на 4,360.000, а цілий простір нашого краю на 13.640.554 м., що виносить ледво по 3 м. на голову, зглядно по 15 м. на родину зложену з 5 душ. Очевидна річ, що при крайнім приложенню індивідуалістичної системи ми запевнили би, що правда, всій людности мінімум удержання, але рівночасно утруднили би ми всякий поступ, а навіть зробили би просто неможливими багато доконечних агрономічних улїпшень, які на таких дрібних господарствах неможливо з пожитком заводити, — се значить у результаті ми ослабили би свій край на полі міжнародньої конкуренції, не полишаючи пізнійшим поколінням поля для дальшого економічного розвою. Ще гірше представляєть ся се діло, коли підставою обчислення візьмемо не цифру людности, але число наличних тепер господарських одиниць, переважно найдрібнійших, від 5 м. і низше, яких маємо звиш мільона. Заокруглити ті мкроскопїні господарства до мінімальної економічної одиниці 15-моргової зовсім неможливо, бо на те мусїла би Галичина обіймати що найменше 15 мільонів м.

Одиною можливою тут поправкою вважаю устроєнє обік переважної части дрібних індивідуалістичних господарств також значнійшого числа середніх господарств, з'організованих на основі кооперації. Такі господарства з самої природи річи повинні би складати ся з рільників і фахово образованих людей, і служити розсадниками рільничого поступу, даючи при тім удержанє кільком родинам і творячи рівночасно переходову школу від господарки екстензивної до інтензивної. Розумієть ся, найкориснійше було би положенє таких більших господарств у близькім сусідстві більших міст або многолюдних трактів, що впливали би корисно на ріжнородність рільної продукції та влекшували би збут її продуктів. Подаю тут цифри для показу, як більше менше уявляю собі поділ нашого краю (розумію тільки управну землю без міст та середніх місточок) між ріжні категорії земельної посїлости:

100 посїл.	більших	пересїчно	по 1000 м.	разом	100.000 м.
5.000	„ середніх	„	„ 200 „	„	1,000.000 „
600.000	„ дрібних	„	„ 20 „	„	12,000.000 „

Відпало би ще невжитків та резервових ґрунтів звиш 540.000 м., які в міру потреби можна-б ужити на творенє чи то нових дрібних, чи середн̄х кооперативних посіlostий.

На основі сего проєкту кождий горожанин краю у віці здібнім до праці, маючи охоту розпочати самостійне рільне господарство, мав би можливість одержати від краю в дожиттєнне посіданє уділ землі відповідний його потребам, здібностям та засобам, від якого до краєвого скарбу платив би чинш, що виносив би означений процент чистого зиску з потрученєм видатків вилжених на будинки, меліорації і т. и., що по нїм переходили би на власність краю. Чим більша посілість, тим більший процент чистого зиску повинен бути плачений до краєвого скарбу. Той скарб окрім сплати індемнізації служив би для підіймання більших робіт меліораційних, закладаня фахових шкіл, купованя або фабрикованя машин, що можуть віддавати услуги цілим громадам або околицям рільничим і т. и.

Що до індемнізації, то без сумніву її могли-б одержати тільки ті, що при введеню національної землі тратять, і то лише в міру того, скільки тратять. Отже властителі більших земельних посіlostий повинні би зложити деклярації, чи хочуть і на далі лишити ся в посіданю землі і в яким розмірі (розуміється, не переступаючи установленого maximum), а в міру тої деклярації одержали-б індемнізацію чи то за цілу свою власність, коли волять покинути рільництво, чи за ту часть, яка відійде з їх посіданя. Комплекс, що лишається в їх посіданю, не повинен бути індемнізований.

Що до дрібних рільників, то очевидно й тут можна би поступити подібним способом, хоча на мою думку простійша була би дорога при рівночаснім переведеню коммасації з комплексів набутих уже на власність краю повиділювати їм на разі по стільки, аби їх власний ґрунт із ново приділеним доходив що найменше до встановленого minimum. Солідарна порука громад за сплату чиншів могла би давати запоруку правильного їх впливаня до кас краєвих.

Отсе в головних нарисах проєкт націоналізації землі, витворений на Заході і приложений по троха до наших відносин. У такій чи в иншій формі він на мою думку повинен вийти в програму демократичних партій руської й польської, бо тільки він один може принести масам людности правдиві реальні користи, і без нічиєї кривди запевнити тривкий і спокійний розвій кожної народности.

Друковано в часописі „Przegląd Społeczny“ 1887, т. III. ст 21—35 і 323—335. Переклад писано в днях 23—27 червня 1913.

VIII. Як ми вмираємо.

Що жиємо лихо, се знає кождий. А що смерть уважана як збірне, не індивідуальне явище, являється немов шконтром житєвих відносин, їх доброго або хибного устрою, то може декому й цікаво буде знати, як у нас випадає той шконтр. Заглянемо до старанно обробленої брошури дра Йосифа Баржицкого, повітового лікаря в Ряшові, виданої недавно п. з. „Szkice statystyczne o śmiertelności w Austrii z lat ośmiu (1875—1882) ze szczegółowem uwzględnieniem Galicyi i WKs. Krakowskiego“. Кілька даних винятих із тої брошури дадуть нам понятє про ту річ.

У 8 літах, до яких відносять ся цифри дра Баржицкого, вмерло в цілій Австрії 5,432.282 осіб. Пересічно в році вмирало в цілій державі 680.778 осіб, т. є. 3.097 на 100.000 мешканців. Що до поодиноких провінцій, то найменшу смертість виказують краї альпейські, в яких річно на кождих 100 т. мешканців умирає 2.454—2 845 осіб, як бачимо значно менше від пересічного числа цілої монархії. Натомість найгірші відносини бачимо в Галичині, Буковині та в окрузі Триєстенським.

Спеціально в Галичині в тих 8 літах свободних від холери вмерло 1,653.569 осіб, т. є. звиш одної третини всіх померших у Австрії, хоча людність Галичини стоїть до людности цілої монархії в відносині як 1:6½. Рік-річно вмирало в нас пересічно 207.696 осіб, або 3.448 на 100 т. мешканців. Із року на рік смертельність

росла постійно в досить значній пропорції, якої не має ані один край австрійської держави. „З огляду на санітарні відносини — пише др. Б. — можна ріку Сян уважати границею значної різниці смертності між повітами західними й східними. Бо коли в 45 східніх повітах разом зі Львовом із суми 3,565 521 людности річна смертність виносила 3 799, то в 29 пов. західніх ураз із Краковом із 2,360.551 людности вмирало річно тільки 3 019 на кожних 100 т., знач. о 780 менше як у східніх повітах. Пересічно вмирало в східніх пов. річно 135.449, а в західніх 71.247 осіб“.

Що до причин смертності, то перше місце займають, розуміється у т. зв. пошести (*choroby nagminne*), як ось віспа, одра, тиф, червінка, шкарлятина та різні запалення. Жертвою тих пошестий у досліджених 8 літах упало в цілій Австрії 915.666 осіб або $\frac{1}{6}$ часть усіх померших. Із того числа померло в Галичині 406.515 або $\frac{1}{9}$ всіх жертв пошестий у цілій державі. Пересічно в кождім році вмирало в Галичині на пошести 56.825 осіб, звиш два рази стілько, що в Чехії. На 100 тисяч людей умирало в Галичині на пошести річно 958, на Буковині 1.609, натомість у Чехії 559, а в Форарльберзі тільки 211.

Не вдаючи ся в статистику смертності кожної з висше наведених хороб, піднесу тільки остаточне резюме д-ра Б. (ст. 20—25), який зазначивши, що „остатня епідемія холери в Галичині забрала в двох роках майже 100 т. жертв, бачимо, що в звичайних, нормальних відносинах наша провінція що року через інші пошести тратить більше людности, ніж утратила наслідком холери“. Він далі міркує про причини тих страт і про способи, як би запобігти їм. Головні причини страшного ширення пошестий д-р Б. бачить у невідповіднім устрою сільських помешкань, при якім зараза уділяєть ся звичайно не одному, але кільком, або навіть усім мешканцям дому. Переношенню зарази до місточок помагає ношене засобів живности з сіл, помагають торги та відпусти. Ширенню пошестий із дому до дому помагають посмертні гостини, недостаток дезінфекції, пранє шматя при криницях та ріках, недостаток кладовищ для кожної громади, брак виходків при домах і т. и. „Справді

незвичайна мусить бути відпорність нашого люду на шкідливі впливи, коли серед таких відносин і при нужденній поживі та тяжкій роботі він загалом держить ся досить здорово, а число мешканців виявляє навіть повільний зріст*.

У дальшім тязі своєї праці подає д-р Б. статистику дітій мертво вроджених і дітій, що вмирають незабаром по вродженню на брак житєвих сил. Сумна се картина наших санітарних відносин. У 8 літах у цілій Австрії вродило ся 184.330 мертвих дітій, пересічно що року по 23.041 або 105 на 100 тис. І з того числа припало на Галичину 40.674, або пересічно що року 6.209, се зн. 105 на 100 т, мешканців. Протягом тих літ число мертвороджених у Галичині зростало постійчо, хоч помалу. Цікава річ, що в західніх повітах було їх пропорціонально більше (117 на 100 т.), ніж у східніх (97 на 100 т.). Задля браку житєвих сил умерло в тім часі в Австрії 692.683 дітій, річно по 86.747, або 395 на 100 т. м. Найвисшу смертність того рода виказують Галичина й Буковина. В Галичині з тої причини вмерло 276.775 дітій, $\frac{2}{5}$ части всіх померших із сеї причини в Австрії; річно вмирало по 34.597 або 584 на 100 т. м. Східно галицькі повіти виказують у тій рубриці не тільки більшу смертність від західно-галицьких, але взагалі найбільшу смертність із усіх без виємка країв австрійської монархії.

На інші хороби, як ось запаленє знярядів віддихових, сухоти, удар, рак та старечу неміч померло в цілій Австрії в тих літах загалом 1,609.842 осіб або річно 201.230. У Галичині на ті хороби вмерло 389.140 осіб, або пересічно що року 11.263, зн. 190 на кожних 100 т. м. У Галичині на ті хороби вмерло 389.140 осіб, або пересічно що року 11.263, зн. 190 на кожних 100 т. м. Насильною смертю, від випадкового ушкодження, самовбійства, скритовбійства та забійстваа вмерло в тім часі в Австрії 85.333 людей, або що року 49 на кожних 100 т. м. У Галичині згибло випадковим способом 10.632 осіб або що року 22 на 100 т. м., через самовбійство 4.582 або 10 на 100 т., із рук убійців 1.448 (3 на 100 т. м.), нарешті 1.693 з невисліджених причин. Остатня цифра найбільша в тій рубриці на цілу монар-

хію, мабуть тому, що до неї втягнуто багато осіб, що померли без лікарського догляду від хороб, яких не можна було означити докладно.

На тім кінчу огляд досить багатого змісту брошури дра Б., не зупиняючи ся на остатніх її даних що до руху людности в Галичині, сіфілістичних хороб та неплідности, і наводжу тільки кінцеві внески шановного лікаря, бажаючи так само горячо як він, аби ті внески як найскорше зробили ся не тільки предметом прилюдної дискусії але також наглими справами краевого законодавства. Ось найважнійші з них:

1) Творенє збірних громад, а зглядно лученє відповідного числа менших громад у округи.

2) Обсадженє таких громад або округів громадськими лікарями та акушерками.

3) Основанє факультету лікарського при львівськїм університетї. (Се домаганє по довголітних зусиллях було нарешті сповнене в остатнім десятилітїю XIX в.)

4) Прискоренє закова будівничого для сіл і місточок з узглядненєм гігієни помешкань.

5) Урегульованє проституції.

6) Заведенє гімнастики як головного та обовязкового предмету в школах мужеських і жіночих. (І сей внесок сповнено тимчасом, і гімнастичний рух розвинув ся в нас серед Поляків і Русинів досить сильно.

7) Заведенє примусового щеплення віспи.

8) Прискоренє регуляції галицьких рік.

Пану дру Баржицкому належить ся признанє за його гарну та корисну працю та за ті внески, подітковані правдивим гуманним та горожанським почутєм. Що правда, не всі його внески однаково практичні, особливо ті, що виходять по за обсяг його лікарської спеціальности, та все таки я не сумніваю ся, що вони як вплив відчутя наглих потреб нашого краю зацікавлять також мужів, що стоять у керми наших громадських та політичних справ і скорше або пізнійше дождуть ся полагодження. Та ба, не забуваймо, що жиємо

в Галичині, де всі житєві справи бувають полагоджені радше пізнійше, ніж швидше.

Друковано в часописі „Przegląd Społeczny“ 1887, том III, ст. 74—76 у редакційній рубриці „Echa galicyjskie“ без підпису автора. тому й не зазначено в бібліографічному показнику моїх писань, уложснім М. Павликом у р. 1898. Переклад писано д. 28 червня 1913.

ІХ. Справи суспільно-політичні в устах руського люду в Галичині.

Поки сільський люд не читає газет, доти всякі політичні справи доходять до нього в формі поголосок. Такі поголоски появляються часто особливо в сусідстві значнійших промислових центрів, що стягають до себе робучу людність із різних сторін краю. Пробиваючи кілька разів у році в моїм родиннім селі Нагуєвичах не далеко Дрогобича і не далеко Борислава, майже при кождім побуті я чував якусь поголоску, основану на тлі біжучих подій, що займали увагу люду, але майже все в устній передачі перемінених до непізнання, часом аж до казкових розмірів.

Літом минулого (1886) року таким тлом були пожежі Стрия, Ліська та інших галицьких міст. Люди говорили, що причиною пожеж були соціялісти, що Стрий висаджено в повітрі дінамітом, то знов рівночасно घोлошено про російських висланців, що для якоїсь неозначеної мети, мабуть близької війни, мають палити не тільки міста й села, але навіть мости на ріках. Сам на свої очі в нашій хаті я бачив чоловіка, літ коло 50, але передчасно постарілого, одягненого по міщанськи, але в дуже надшарпаній одежі, що видавав себе за робітника, який іде з Борислава і зайшов до нас просячи покріплення. Говорив по руськи зовсім добре, але не оповів ся, відки він родом. Коли йому дали поснідати та чарку горілки, він розбалакав ся. Говорив поперед усього про безробітє в Бориславі, що повстало наслідком заказу довозити земний віск (парафіну) до Росії. Сей заказ був наслідком заборони вживати парафіну на свічки в православних церквах у Росії. Треба знати,

що до того часу російські церкви були головним ринком відбуту для бориславської парафіни. Про причину того заказу наш незнайомий оповідав ось що:

— Мовить Маскаль до нашого: „Чув я, що в тебе в Галичині хліб дорогий і люди примирають із голоду“.

— А, дорогий, — мовить наш, — по 8 ринських корець. Але що-ж я на те пораджу?

— Знаєш що, — мовить Маскаль, — у мене хліба досить. Позволь мені довозити хліба до Галичини по 5 р. корець.

— Е, — відповідає наш, — як-же я можу дозволити? Коли хліб піде так дешево, то мої пани побанкрутують.

— А, — відповів Маскаль, — коли ти не хочеш мені дозволити довозити хліба до Галичини, то я твоїм Жидам не дозволю довозити воску до мого краю.

І наказав у церквах світити тим воском.

Не тямлю вже, яким способом наш незнайомий від Борислава перейшов на пожежі.

— Не вірте тому, аби то соціалісти були! — сказав він. — Де там соціалісти! То також Маскалева справа. Місяць тому був я в Хирові. Там у коршмі чув я, оповідали, що перед хвилиною був там якийсь незнайомий чоловік і хотів міняти 10 рублів. Жид не мав йому змінити, і він пішов. Аж так за пару годин дивлять ся — з під моста курить ся. Прибігли — міст горить! Кинули ся сюди туди — зловили того самого чоловіка, що в Жида міняв рублі. Взяли ся до него остро — признав ся, що се він запалив міст, а по що запалив — того не хотів сказати. Почали ревідувати його — знайшли при нїм 30 рублів. „Що-ж — каже — пустіть мене, люди! Як мене пустите, то даю вам слово, що вам не станеть ся нічого злого. А як не пустите, то знайте, що нас таких 25 висланих по Галичині. Уважайте, аби вам не було гірше!“

Отже не знаю вже — доповів незнайомий, — чи пустили його, чи ні.

Недавно був я знов у тих сторонах і чув нову поголоску.

— Чи то правда, — питає мене один чоловік, — що в Відні судять сицилістів?

— Правда, — відповів я.

— Ну, бачите, то видно, правда й те все, що говорив мені той старий.

— Який старий і що говорив?

— А то так було. У понеділок був я на торзі в Дрогобичі. Вертаємо, вступаємо до коршми. А там сидить якийсь старий чоловік, ніби з вашеця (по шляхотськи) вбраий, а при нїм жінка по міщанськи вбрана. Старий, видно, мав уже троха в чубку. Присїв ся до нас, і ми почестували його горілкою.

— Е, — каже, — а знаєте ви, що то діється в світі?

— Не знаємо.

— То то, що не знаєте! Там у Відні сицилісти змовили ся, аби цісарський палац дінамітом висадити в повітря. Але то їм не вдало ся. Полапали їх, а тепер їх судять. Уже 12 засудили на смерть, мають їх усіх разом вішати. Але поки їх не повісять, вільно кожному чоловікови з цілої держави на цісарський кошт їхати до Відня і подивити ся на них.

Він говорив се так голосно, що хго тільки був у коршмі, всі пообертали ся до нього. Ми хотіли ще ліпше розпитати його, за що сицилісти змовляли ся на цісаря і чого мають люди їздити до Відня, але жінка взяла його за плечі і потягнула до дверей, примовляючи: „Ну, ну, вже-с ся розбалакав!“ І вийшли. Отже не знаю, в котру сторону пішли. Ми незадовго вийшли за ними, гадаємо, що їх догонимо по дорозі, але де там! Анї сліду не було.

Будь що будь захоче читач судити про ті поголоски, мені видають ся вони цікавими обявами духового настрою нашого люду. Не забуваймо, що з подібних диких поголосок, ширених особами невідомого походження в важких та важних хвилях суспільного життя родять ся імпульси до дуже важних учинків, як се не раз бачимо в історії. Ширенє таких поголосок і живе зацікавленє, з яким простий люд приймає та повторяє їх, доказує також, що його думка не дрімає, будить ся та силкуєть ся вибити ся по за границі села та повіту,

шукає способів вияснення заплутаних явищ суспільного та політичного життя. Всі ті цивілізатори, які зо страхом силкують ся заперти ту думку в тіснім селянськім подвір'ю, на нуждеинім шматку рілі або в обрубі громади, пливуть проти течії і тільки знеохочуть люд до правдивої, всесторонньої освіти, яка вимагає просвічення не тільки в справах рілі, гною та рас худоби, але також у справах суспільних, політичних та релігійних. Чим менше правдивих відомостей про ті справи будемо подавати народови, тим частійше та впертійше будуть подавати ся по селах баламутні та страшні поголоски, тим сильнійше буде громадити ся запас пересудів, недовіря та підозрінь.

Друковано в часописі „Przegląd Społeczny“ 1887, т. III. ст. 80—82. Переклад писано д. 28 червня 1913.

Х. Огляд краєвих справ за січень 1887.

Розпочинаючи під сим заголовком веденє місячного огляду внутрішніх справ Галичини, я повинен вияснити на вступі, чого має надїяти ся читач від сеї праці. Бажаю поперед усього реєструвати всі важнійші справи більш або менше загального характеру, отже справи суспільні, економічні та культурні справи просвіти, літератури й науки, які протягом місяця займали увагу загалу, викликали дискусію в краєвій публіцистиці, або не вважаючи на свою важність були поминені мовчанкою. Розумієть ся, сама програма сего часопису подає деякі вказівки, після яких я буду старати ся порядкувати факти в певну систему і представляти їх у органічній звязку з цілим життям нашого краю, аби витягти з них по зможі практичні внески та домагання, що з часом могли-б увійти в склад програми правдиво демократичної та поступової партії польсько-руської в нашій країні, або бодай послужили вказівками при укладанню такої програми або при виконуванню її поодиноких точок.

Розумієть ся, що для досягнення такої мети не досить буде по просту реєструвати факти та порядкувати їх після певних категорій; дискусія про них так само неминуче ввійде в плян мого огляду. Тільки так поступаючи я бачу можливість докладно відтворити фізіономію наших внутрішніх відносин і вхопити нитку їх поступаючого розвою. І коли в тій своїй роботі я не раз буду змушений остро вдарити на кастовість та гіпокрізію деяких суспільних груп і сфер, що плащом патріотичних або діпломатичних фраз закривають

свої приватні інтереси, то натомість кождий обяв розумної та щиро до загального добра зверненої праці я підносити-му все з признанєм, без огляду на те, з якого боку або з якої групи він виходить.

I.

З тяжким почуєм прощали ми кінець року 1886. Він був справді тяжкий для Галичини; його можна назвати роком пожеж. Мільйонові шкоди зробили в тім році пожежі нашим містам і селам. Досить буде згадати пожежі Стрия, Ліська, Хирова, Улянова, Калуша, Долини. Правда, ані повеній, ані неврожаю не приніс нам минулий рік, але за те лишив нам певність, що найблизші повені та неврожаї можуть навести нашому краю тим страшнійше лихо і що для їх відвернення або вменшення нічого або майже нічого в найблизшій будущині не буде зроблено. Розумієть ся, що та певність, скріплена надто виглядами на неминуче підвишенє державних видатків на військові цілі не дуже могла причинити ся до викликаня рожевого настрою серед публіки з початком нового року. Та як би ми навіть мали на стілько самовідречення, аби при таких сумнім стані краю будь що будь потішати себе хоч би тим, що адже-ж маємо бодай сяку-таку запоруку свободи, сяку таку автономію, сяку-таку змогу розвивати ся власними силами, то й тому почуттю весь його букет відбирали відгуки інших, далеко сильніших та тяжших ударів, які стрічали польський народ у Познанщині, а руський на Україні.

Бо коли в Познанщині німецька колонізаційна комісія з величезним капіталом припустила штурм до польської землі і в дотеперішніх підпорах польщини, в шляхті, замість дружнього опору знайшла всяку готовість позбувати ся тої „великопольської“ землі для цілий німецької колонізації, то на Україні система винародовлювання поступає иншою дорогою, вкрадаєть ся в душі та в серця, не допускає пробудження національної свідомости не тільки серед людової маси, але також серед інтелігенції, яку величезна машина абсолютизму всисає в себе, подаючи їй хліб та кар'єру в за-

міну за відреченє від почутя народньої самостійности. Се висисанє найліпших соків української інтелігенції через російський абсолютизм та централізм бачимо поперед усього в тім сумнім факті, що українське письменство знаходить чим раз менше здібних діячів, а найкрасші таланти з молодого покоління, такі як Гаршін, Котелянський, Короленко, Ясинський (Максим Белінський) і много інших зовсім не пишуть рідною мовою, що наукової літератури в українській мові зовсім нема, хоча власне Українці поставали багатий ряд визначних учених російського світа, що назву лише Костомарова, Антоновича, Ореста Левицького. Багалія, Дашкевича, Лучицького та інших істориків, Житецького та Потебню — фільольогів, клясичного фільольога Міщенка не числячи вже численних журналістів, публіцистів та популяризаторів. І коли перед кількома роками могло злавати ся, що бодай серед наймолодшого, підростаючого покоління утвердять ся та скріпить ся український народній дух, і розпочата тоді хоч скромна, але позитівна робота університетської молодіжи буде рости та збирати довкола себе що раз більше сил, то власне рік 1886 приніс нам і тут велике розчарованє, розбиваючи завязки тої праці, сїючи між товаришами роздори та знеохоту — природні наслідки тої системи ненастанного гноблення та переслідування, під якою мусить жити українська суспільність.

Повторяю, з тяжким почутєм прощали ми рік 1886, виносячи з нього нерадісну свідомість, що маємо „не так то дуже багато“ (на погляд „Czasu“, ч. 6), бо тільки півсема міліона зр. краєвих довгів, і не так то дуже мало, бо аж 3.292 людських шкіл на 6.132 громади в краю; що біжучі видатки фонду краєвого в найближшій часі запотребують нового підвисшеня додатків до податків на ціли краєві, і що натомісь на докладне роздивлене та сконтрольованє функціонування нашої автономічної машини доведеть ся нам ще довго чекати.

Що правда, лещо гумористичної оливи на ті розбурхані хвилі нашого чутя постарав ся вилити краківський „Czas“ у своїх новорічних міркуваннях на тему гноблення шляхти через ріжні бунтівничі (warchelskie)

елементи. „Загрожена сьогодні в своє існування польська шляхта, і саме в тій хвили головна небезпека. Дивна річ, коли треба було зібрати всі сили для ратунку своєї позиції, скільки нашої змоги, — відновляють ся ще зужиті докори за давній монополь політичних привілеїв, немов би забуто приложити порівняну міру зі старим порядком у інших народів. Знаємо ті давні гріхи і перші випомінаємо їх, коли тільки вони будять ся в боротьбі епігонів із можновладською битою або гайдамацтвом (warcholstwem). Але гріхи повинні мазати ся, як каже Красінський, коли з грішника став инший чоловік, а стан шляхетський, не згадуючи вже про понесені жертви, сего дня там, де він найбільше загрожений, дає докази витревалости, реформи обичаїв, ощадности та праці для вдержання землі“. Ой, дає докази, дає! Рік 1886 приніс нам кілька таких доказів, що згадаємо тільки того галицького магната, який у ту саму пору, коли Бсмарк із мовниці кепкуючи посилав Поляків до Монако, програв там-же 4.000.000 зр. Згадаємо також п. Бжозовського на Литві, який у протязі свого короткого життя прогайнував мільйони своїх та своїх жінок. Згадаємо нарешті той ряд польських панів із Познанщини, які добровільно предложили свої добра на продаж Німцям і продавали їх низше тої ціни, на яку була приготована колонізаційна комісія. Дає докази, дає, і певно треба би зібрати всі сили і ще дещо понадто, аби ратувати її, ту, що сама себе ратувати не хоче або не вміє. Ані слова, годимо ся з „Czasem“ і з Красінським, що

Grzechy mazać się powinny,
Gdy z grzesznika człowiek i n n y,

Але в тім то й біда, що наш грішник у головних контурах лишив ся зовсім тим самим, чим був, і коли сьогодні жадає змазання своїх гріхів, то хиба „дзвонячи в предківську славу“ і покликаючи ся, як се чинить і „Czas“, на свою цивілізаційну місію в минувшині і на жертви понесені в близшій уже минувщині. Та на се одинока відповідь. Як би та „цивілізаційна місія“ в минувшині не була привілеєм, і то завзято бороненням привілеєм шляти, то й минувшина не була би певно

довела до таких сумних наслідків, а жертви, які понесли благородні одиниці з поміж шляхти, полягали за всігди і виключно тільки на негачії привілеїв і вийшли в скарбницю загально-народніх і загально-людських зобутків, із якої черпати має право кождий. Теперішність вимагає, аби кождий, хто користує з яких будь суспільних привілеїв, коли вже має користати з них, бодай компенсував їх рівноважною суспільною службою, так що навіть приватні чесности, як економність, ощадність та дбалість про вдержанє своєї землі для себе зовсім не дають титулу до суспільної помочи „для ратованя тої пззіції“. І коли тепер серед польської суспільности бачимо поворот у противнім напрямі, коли та суспільність починає нарешті отвертими очима переглядати національне конто і бачучи в нїм на боці шляхти величезний *debet*, а тільки дуже малий *habet*, чим раз голоснійше починає домагати ся або чесного зреалізованя претенсій, або ліквідації, то власне в тім об'яві я бачу радісний зворот, бачу знаки пробудження не стільки клясової, скільки національної свідомости серед низших суспільних верстов, бачу разом із розширенєм підстави також зріст тривкості національного істнованя в польській суспільности, бачу також запоруку, що мнима цивілізаційна місія одної верстви не буде визискувана на шкоду инших верстов та инших, у верстви перемінених народностей.

II.

Краєвою подією, важнійшою від усіх инших у минулім місяці, були наради краєвого сойму, отже їм належить ся й честь, аби від них розпочати огляд справ краєвих. А розпочати доводить ся троха нескромним питанням: що таке наш сойм і кого він репрезентує?

Се питанє назвав я нескромним, і повинен пояснити, чому. Отже після оснований законів нашої держави всі горожани рівні перед законом, а після нашого краєвого статута та виборчого закона — хто богатший, той має більші права. І власне в тім лежить нескромність питання: кого представляє наш сойм, бо се питанє вводить нас в одну з основних суперечностей нашої „лі-

беральної“ системи, яка в принципі всім горожанам дає рівність, а в практиці відбирає її зовсім. Після основного закону сойм повинен бути представником усіх горожан краю, а після краєвого статута та виборчих законів сойм заступає інтереси тільки деяких верств, одної частини людности. Не горожанство, не людська особа, але маєток, капітал дає право до уділу в тій репрезентації, дає голос при її виборі.

Та й на тім не кінець. Можна би подумати, що бодай у тій стисненій сфері інтересів панує рівність та рівноправність. Та се було би помилкою. Поняття капіталу, положене в основу політичного устрою так само, як поняття родової традиції та феодалізму, витворює щелби та відтинки, витворює нерівність, бо само в собі містить поняття конкуренції, отже ненастанного побіджування одних, а улягання інших. І се зовсім ве вхильляє лібералізму, що таким поступуванням робить ся простим спадкоємцем феодалізму і задержує ті самі поділи та класифікації суспільних сил, тільки під іншими назвами, ті самі кастові привілеї, тільки в іншій формі.

Бачимо се виразно в нашій краєвій соймі. Він оснований на „репрезентації інтересів“, яка при ближшій огляді являєть ся безпосереднім спадкоємцем давніх панщинних категорій. Бо чим-же іншим треба вважати так щільно відмежовані від себе „групи сільських громад“ та „курії двірських обшарів“, як не воскресені під іншими назвами категорій ґрунтів рустикальних і домінікальних? Зі статі про галицьку земельну власність (гл. висше ст....) міг читач набрати поняття про те, що властива економічна границя між „більшою“ й „меншою“ власністю, така границя, яка існувала за панщини, затерла ся ступнево чи-то через дроблене великих посіlostей на шматки низше 200 моргів, або через збиване дрібнішої власности в комплекси висше понад 100 м. Не вважаючи на се наш виборчий закон остро заховує сю традиційну різницю, привязуючи до землі колись домінікальної, хоч би розбитої на найдрібніші шматки, далеко висший вимір політичних прав, ніж до землі колись рустикальної, хоч би сконцентрованої в далеко більші комплекси. Бачимо отже внутрішню суперечність принципу з практикою:

в принципі репрезентація інтересів, згідно репрезентація більшої та меншої власности, а в практиці репрезентанція землі колись домінікальної і колись рустікальної без огляду на обєм.

Подаю тут цифри та статистичні обчислення, які вказують доочно се степенування прав. Опираю ті цифри на здобутках перепису людности з д. 31 грудня 1880 і на праці краєвого статистичного бюро про вибори до сойму краєвого в р. 1883.¹⁾ Загальне число цивільної людности в Галичині виносило тоді 5,926.185 осіб. Воно розпадалося ось на які групи:

1) Властителі менших посіlostей	5,549.192
2) Міщани	374.684
3) Властителі більших посіlostей	2.235
4) Капіталісти	74

Числова пропорція тих поодиноких груп цивільної людности представляється як $100:63/4:4/100:133/1000000$. Натомість число послів 151, що складають наш краєвий сойм, ділить ся між ті групи інтересів ось як:

1) Властителі менших посіlostей	74
2) Міста	20
3) Властителі більших посіlostей	44
4) Капіталісти (плати торговельні та промислові)	3
5) Церков	8
6) Корпорації наукові	2

Сим разом пропорція репрезентанції перших чотирьох груп інтересів представляється як $100:27:59:4$. Або иншимми словами: один посол із менших посіlostей репрезентував 74.989 голов людности, один посол із міст 18.734, один із більших посіlostей $50\frac{3}{4}$, а один із палат торговельних та промислових $24\frac{2}{3}$. Коли ті показники будемо вважати мірою важности для краю інтересів поодиноких груп, а інтерес капіталістів означимо цифрою 100, що інтереси инших груп являть ся нам ось у якій пропорції:

4) Капіталісти	100
3) Властителі більших посіlostей	48.63

¹⁾ Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych, Rocznik VIII, zes. III.

2) Міщани	0:132
1) Властителі менших посіл.	0:033

Се значить, що наш конституційний устрій уважає інтерес капіталіста 3.030 разів, інтерес властителя більшої посілости, 1.473 а інтерес міщанина 4 рази важнішим від інтересу селянина. Як бачимо, скок від категорії 3 до 2 величезний.

Але сей розділ нашої суспільности на групи інтересів не вичерпує ще всіх рубрик нашого закону. Сказано вже висше, що червона нитка традиційної різниці між власністю колись рустікальною й домінікальною тягнеться у нас далеко дальше. Кожний, навіть найдрібніший шматок колишньої домінікальної землі має перед далеко иноді більшим шматом рустікальної землі привілей т. зв. вірільного голосу, се зн. безпосереднього голосовання при виборі посла, коли властителі рустікальних ґрунтів голосують тільки посередно, се зн. вибирають лиш обмежене число виборців, які потім голосують на посла. Таких вірілістів було в р. 1883 загалом 1.935, між ними 243 таких, що платили податків низше 1 зр., а 159 таких, що платили податків від 5 до 10 зр. Се зн., що майже половина всіх тих вірілістів, посідаючи таку саму скількість землі не домінікальної, але рустікальної, на основі теперішніх законів не була би зовсім допущена до голосовання навіть посереднього. Тимчасом тепер, завдяки тій одинокій обставині, що земля в їх посіданю перед р. 1848 управнювала до побираня панщини, їх голос при виборі репрезентанта інтересів меншої власности має далеко більше значінє, ніж голос далеко більшого числа дійсних інтересентів тої власности. Побачимо се ще виразнійше з дальших обчислень.

Поперед усього треба звернути увагу на те, що не всі особи з тих 5,549.192 людности сільської й малих місточок мають право уділу в голосованню. З того числа треба виключити поперед усього коло 3 міліони жінок і коло міліона мушчин низше 30 літ віку. Та й сего не досить. Із числа коло 1,418.000 дрібних властителів ґрунтових у Галичині в р. 1883 тільки 537.993 було допущених до голосовання при правиборах, зн. 800.000 властителів рустікальної землі не могли брати

ніякої участі в виборах тому, що платили за мало податків. Се зн., що з тих 5,594.192 сільської та місточної людности 3,520.000 ані безпосередно, ані посередно, ані по-посередно (жіноцтво) не були репрезентовані в нашій соймі, значить, весь інтерес тої людности до купи взятий перед нашим законом був повним зером. Решта 2,079.000 найвисше оподаткованої людности сіл та малих місточок за посередництвом тих 537.923 правиборців узяли участь у посереднім голосуванню, вибираючи 11.606 виборців, до яких прилучилося 1.935 вірілістів при голосуванню на послів із курії сільських громад. Коли отже один виборець із села або місточка репрезентував пересічно 46 правиборців, або 179 голов людности посередно управленої, то голос одного, хоч би можливо найнижше оподаткованого віріліста важив при виборах саме стілько, що голос такого виборця, зглядно 46 разів більше від голосу найзаможнішого сусіда рустікаліста.

Але й на тім іще не кінець. Сказано висше, що ліберальна система, кладучи в основу конституційного життя капіталістичне понятє інтересу, тим самим кладе в основу того життя суспільну боротьбу та поборюване слабшого через сильнішого. Ся боротьба в нашій житю довела до нової суперечности. Бо коли закон проклямує репрезентацію інтересів і щільно відділяє інтереси більших властителів від інтересів менших, з гори нормуючи силу одних і других у соймі, то конституційна боротьба видала злобуток зовсім відмінний. У нашій соймі засідає тепер 87 властителів більших посіlostей, 16 урядників державних, 12 учених, професорів та письменників, 6 священників обох обрядів, 10 адвокатів та нотаріїв і 7 капіталістів. Дочисливши до того ще 10 вірільних голосів, одержимо решту 3 послів ріжних професій, міщан і селян. Як бачимо, властителі більших посіlostей творять у соймі таку більшість, що може здусити всяку опозицію і не вважаючи на ріжницї поглядів, які ділять їх на кілька груп, вони в основних поглядах та інтересах своєї верстви йдуть усі разом. Очевидно, що при такім складі сойму все, що буде зроблене на користь інших суспільних верстов, а особливо на користь селян та маломіщан, треба вважати

або за дар із ласки, який можуть дати або й не дати, або за мудро обчислену позичку, яка вірителеви, т. є. тим-же властителям більших посіlostей повинна на будуще принести щедрі проценти. Отже нема вже ані мови про дійсну репрезентацію краєвих інтересів у соймі, а може бути мова тільки про репрезентацію більшої земельної власности, коло котрої тулять ся маленькі репрезентації церкви, капіталу та науки, що звичайно йдуть із нею рука в руку в справах, що не дотикають безпосередно їх власної шкіри. Відси походить страшна монотонність та нудність наших нарад соймових, бо неістнованє властивої, на суспільних антагонізмах опертої опозиції (опозиція Русинів переважно доси тереотична, національна, а в суспільних справах або за мало свідомо, або зовсім байдужна), робить усяку дискусію про основні суспільні справи або неможливою, або іллюзоричною.

III.

Я зупинив ся може троха занадто довго над виясненєм організації нашого сойму краєвого, бо те виясненє дає нам не тільки ключ до зрозуміння мпогих. на око незрозумілих явищ нашого парламентарного життя, але надто само собою насуває практичні та основні внески до зміни тепсрішніх законів виборчих, внески важнійші від усіх тих „реальних та практичних“ дрібниць, якими забавляв ся наш сойм протягом 20-ти засідань, не можучи або не хотючи полагодити важнійших справ.

Бо й справді запитаймо себе самих, що зробив сегорічній сойм? Яку справу полагодив у цілости, які хиби в краєвих відносінах направив? Без сумніву найважнійші зі справ піднесених на оссатній сесії соймовій були:

1) Справа основаня другої руської гімназії в Перемишлі.

Сю справу розслідила вже докладно, і можна сказати розпочала Рада шкільна краєва, дуже рішучо підперло правительство, приняла і предложила соймови соймова комісія шкільна, а про те сойм убив її справді

канцелярійним, а не горожанським способом. Замість основаня окремої руської гімназії, на яку край і так не дав би був нічого, сойм ухвалив заводити в перемиській (польській) гімназії „в міру потреби“ паралельки з руською викладовою мовою, хоч на се не треба було й соймової ухвали, бо після обовязкових законів власть і перед тим повинна була чинити се. Коли додамо до того, що на думку навіть найзавзятійших противників окремої руської гімназії (пор. „Czas“ ч. 26.) за основанем тої гімназії промовляли моменти педагогічні, по яким „для правильного ходу науки рівнобіжні кляси ніколи не пожадані“, а надто огляди фреквенції та справедливости, то справді годі зрозуміти, які-ж огляди промовляли проти заснованя тої гімназії? Бо того незрозумілого булькотаня, яке з сеї нагоди появило ся в краківськім „Czasie“ (ч. 26), буцім-то „сойм у сьому випадку хотів поступити обережно, хотів випробувати дійсну потребу викладів у руській мові (чи руська гімназія у Львові не була достаточною пробою?), хотів переконати ся, чи число руських учеників справді буде вистарчати для заповнення окремої гімназії (немов би цілу гімназію творено відразу і треба би було її заповнити, і немов би можна було переконати ся про таку можливість не творячи окремої гімназії!), а нарешті без сумніву не хотів противити ся опінії перемиської Ради повітової, яка на запитанє Виділу краєвого заявила ся рішучо проти нової руської гімназії в Перемишлі“, але не завагав ся спротивити ся натискови центрального правительства, опінії Ради шкільної краєвої та соймової шкільної комісії, — сего справді не можу зрозуміти.

2) Справа реформи закона громадського в напрямі лученя дрібнійших громад, які не в силі сповняти обовязків, що вкладає на них закон громадський, у збірні громади. Сю справу піднесено в трьох клябах із нагоди численних петіцій із повітів, і вона вийшла до сойму у внесках послів Розвадовского, Фрухтмана та Васілевского, і була оброблена в рефераті дра Пілята. Той реферат, який краєві часописи невідомо чому назвали знаменитим, не входить зовсім у *meritum* справи, але вичисляє — Бог зна по що — ряд давнійших вне-

сків у тій справі, чи-то в незначних дрібницях ухвалених, чи-то в переважній частині просто кинених під стіл, а нарешті збуває справу ось яким загальником: „Сьогодні можна сказати, що в дуже широких кругах у соймі та в краю панує переконання, що теперішній закон громадський має уємні сторони, яких не можна ухилити самим допильнованем виконання закону та скріпленем надзорних атрибуцій висших властей, і що являється потреба узгляднити існуючі фактично, а законом не узгляднені різниці між більшими й дрібними громадами, і що для тих громад та двірських обшарів, які не можуть сповняти приділених їм задач публичної адміністрації, треба би обдумати автономічну організацію, що обняла би сповнюване задач, які перевищують їх сили“. Отже чують ся якісь хиби, але невідомо які, бо як би було відомо, то залагоджено би справу відразу, а не поручувано би Виділову краєвому „подрібне розсліджене здобутків 20 літньої діяльності громадської самоуправи“. А коли ті здобутки доси невідомі самому дрови Пілятові, то що-ж говорити про хиби? Може по докладнім досліді хиби не покажуть ся хибами? Будь що будь послам Розвадовському, Фрухтманови та Васілевському належить ся подяка за спричинення тих дослідів, але з гори можемо сказати, що ті досліді зовсім не вияснять відповідно справи нашого громадського життя в добі самоуправи, вже хоч би тому, що др. Пілят з гори зазначив, що досліджена має бути тільки „діяльність громадської самоуправи при сповнюванню задач публичної адміністрації, що тяжать на громадах відповідно до § 27 буква в закона громадського, та справ, що впливають із т. зв. порученого обсягу діланя, а нарешті що до способів покривання коштів сполучених із зарядом громад та громадського господарства в загалі“. Отже не те має бути досліджене, які користи або некористи принесла людности доба самоуправи, а тільки те, о скільки та доба причинила ся до доброго сповнювання деяких параграфів закона, немов би вся самоуправа та вся людність краєва уставлена була для тих параграфів, а не параграфи для людности.

3) Справа регуляції рік належить до тих нещасливих справ, які можна би назвати стравами лихо зва-

реними тому, бо їх варили два кухарі. Велика часть компетенції в тій справі спочиває в руках уряду, а що уряд для регуляції наших рік не хоче або не може зробити майже нічого, тому й уся діяльність сойму на тім полі обмежається на повторюванню сотий раз формулки: „Взиваємо уряд“ і на даванню невеличких підмог поодиноким водяним спілкам, або на регуляції малих гірських потоків у роді якоїсь Жабниці або Пшеснівки, нарешті на закладанню водяних будівель. дуже добрих і помічних, поки нема повені. В загалі діяльність сойму на тім полі, се діяльність того бідака з коротким кафтаном, що аби продовжити ту часть свого одягу, мусів урізувати з гори, аби надштукувати в долині.

4) Піднесено також одну з найважніших справ краєвих, справу індемнізації та угоди краю з урядом що до її сплати. Підніс її гр. А. Потоцкий, а справді добрий і основний реферат про неї виробив п. Хшановский. На жаль одначе ся справа, ухвалена вже давнійше, чекає доси на конституційне затвердженє, отже піднесенє її в соймі мало значінє хиба канцелярійного ургенсу.

5) Здається, що не зроблю занадто багато чести внескови кн. Адама Сапіги про піднесенє науки німецької мови в наших гімназіях, ставлячи його в однім ряді з висше наведеними справами. Не можу доси повірити, аби внесок поставлений був серіозно. В загалі був се якийсь дивний *ballon d' essay*, який многим людям дав можливість пописати ся властивим собі способом. І так референт др. Черкавский пописав ся при тій нагоді довгим рефератом, у яким широко оповів історію викладової мови в Галичині від часів короля Попеля, про що властиво ніхто його не питав, і так само як др. Пілят замість меріторичного розбору внеску дав багато цінних фахових уваг, котрі може колись комусь на щось здадуть ся, але в тім разі не здали ся ні на що, бо внесок віддано Виділови краєвому до ще фаховійшого розслідження. Пописав ся також із нагоди сего внеску гр. Войтіх Дзедушицкий філіпікою проти теперішніх гімназій, яка своєю льогікою мало що уступає голосній колись промові руського посла-селянина Цалковського „про антибітерні ґрунти“. Пописали ся та-

кож наші гімназіяльні вчителі завзятою та в своїм роді не дуже достойною полемікою проти закидів гр. Дзедушицького, яка а posteriori може оправдати багато тяжких закидів пана графа, і в якій в усякім разі було „mehr Eifer, als Verstand“. Уявляю собі князя Сапігу, як він сміється своїм тихим, нервовим сміхом із усеї тої галімації, вкликаної його внеском, і можу погратулювати йому, що сим разом дотеп удав ся йому дуже добре.

• Ну, і що-ж більше? Закон про примусову асекурацію не прийшов під наради, закон про слуг положено під сукно, міністеріяльні проєкти законів рибацьких не прийшли під наради, закон ловецький відіслано до Виділу краєвого для дальшої перерібки, чи-то пак для ліпшого розслідження, уділено декілька субвенцій, у тім числі для гірництва, головно нафтового 9.950 зр. — і кінець. Здається, що дуже скромний здобуток. Ага, скромний! Прошу прочитати!

„Матеріал соймових праць був многосторонній і дотикав усіх сторін наших зусиль та наших змагань (beati paucis contenti!). Питанє шкільне, справа промислу(?), регуляція рік, меліорації, закон рибацький були предметом трудних (!) і важних рефератів (про реферати теперішнього сойму в справі промислу, меліорацій та рибацтва не було якось нічого чути). На бюджетовий недобір знайшов ся спосіб, який замість побільшити додатковий тягар, зменшив його о 1 кр.¹⁾ Зроблено все, що тільки дало ся зробити, з розвагою та поміркованєм, не зроблено ніякої помилки, доложено праці, усунено незгоди (в оригіналі неможливий для перекладу прекрасний зворот: *uśmiercono niesnaski!*), виявив ся загальний зворот до річевого, а не сторонничого трактування справ, а у всьому переважав практичний, реаль-

¹⁾ Краєвий бюджет на р. 1887 ухвалено ось який: видатків 3,679 004 зр., то зн. о 146.914 зр. більше, як на попередній рік; доходів власних краєвого фонду преліміновано 662.969 зр., то зн. о 39.922 зр. більше, як у попереднім році. Недобір ухвалено покрити додатком до податків безпосередніх у пропорції 31 кр. від кожного ринського, се зн. о 1 кр. більше, ніж у попереднім році. Видатність одного крейцара додатків преліміновано на 99.500 зр., се зн. о 2.500 зр. більше ніж у попереднім році. Як компензата за піднесенє краєвого додатку о 1 кр. показала ся можливість знизити додаток індемнізаційний о 2 кр.

ний напрям“. Такий панегірик виписав краківський „Czas“ у ч. 22 минулій соймовій сесії, без сумніву панегірик, що був би подекуди підхлібним навіть для такого Чотиролітнього сойму.

IV.

Закінчу сей огляд показом на деякі факти, менше голосні та менше важні від попередніх, а все таки варті того, аби вписати їх у наш суспільний „habet“. До таких фактів зачисляю поперед усього всякі обяви солідарізованя та скуплюваня людей до якої будь корисної праці, всякі проби свідомої організації чи-то простого люду для самопомочи, чи інтелігенції для підпираня змагань і прояснюваня понять людových.

Минулого місяця занотували дневники завязане „Товариства пань“ у Кракові для охорони краєвого промислу. Се товариство завязало ся за почином княжни Гелени Сангушківної з метою „замкнути в краю відбут для таких заграничних виробів, які можна би продукувати у нас на місці, та перемінити за чергою наші міста й села на місця виключного відбуту власних виробів, і таким способом удержати в краю многі міліони рік-річно видавані за границю“. Не вважаючи на деяку дозу романтизму не можна не похвалити сю думку, особливо з уваги на те, що підняли її власне ті пані, які доси найбільше міліонів витворених у краю висилали до Відня та Парижа. Правда, рішучого звороту „з чужини до дому“ навіть коштом блищання новими туалетами в основаню сего товариства не бачимо, а недавня ухвала сего товариства, яку так подивляли деякі часописи, по якій наші корчинські полотна (з Корчини Горлицького пов. в західній Галичині) посилено на Шлеск до апретури, а тільки коли вернули зі Шлеска, признано їх гідними порученя, — утверджує мене в тім переконаню, що се тільки півзворот від чужого до свого, але будь що будь навіть як півзворот заслугує на похвалу.

Як рефлекс пруських едіктів екстермінаційних проти польського елемента завязало ся з кінцем минулого року і ширить ся по всім краю „Towarzystwo oszczęd-

pości kobiet“ з метою збирати дрібні складки і за зібрані гроші купувати акції ратункового банку в Познані з тим додатком, аби земля закуплена за зібраний тим способом капітал ішла на парцеляцію між польських хлопів. Сей помисл справді гарний, практичний і патріотичний. Широке розпросторенє сего товариства дасть іще один доказ більше патріотизму та високого національного почуття польських жінок.

На полі краєвого промислу мало позитивних фактів можна зазначити в тм місяці. Спілка кушнірська в Старім Санчі, що завдяки протекції бувшого маршалка дра Зиблікевича від кількох літ достарчає кушнірських виробів для персоналу залізниць Кароля Людвіка та Черновецької, одержала в тім місяці доставку кожухів для західніх ліній державних залізниць у Галичині, а надто обіцяно їй дати доставку для дирекцій руху державних залізниць у Львові і в Лінцу. Так само завязане з кінцем 1886 р. товариство ткацьке в Комарні одержало на р. 1887 доставку міховини в кількості 34.000 метрів для генеральної дирекції тютюнового монополю в Винниках. За те рівночасно товариство поворозницьке в Радимні стратило на р. 1887 доставку своїх виробів для залізниць Кароля Людвіка.

Як краєва вистава львівська в р. 1876 і коломийська в р. 1881 дали властивий почин до зацікавлення ширших кругів нашим краєвим промислом, так треба надіяти ся, що намірена краєва вистава, яка з початком вересня сего року має відбутися в Кракові, буде новим полем візначеня для нашого промислу і збудить для него новий, іще сильніший інтерес. Метою сеї вистави, як заповідає комітет (гл. Dziennik Polski ч. 10) буде „представленє дійсного стану краєвої продукції рільничої та промислової, а також розвою штук. Вона дасть нагоду до висказу внесків, о скілько узискані здобутки відповідають краєвим силам продукційним“. Ну, коли й сама вистава удасть ся так, як комітетови удало ся означенє її мети, то можна вже наперед покласти над нею хрестик. Їй Богу, не розумію, що міг думати собі чоловік пишучи висше наведене реченє і як уявляв собі властиву мету та характер вистави. Чи має вона справді показати фактичний стан нашої про-

дуції, се зн. показати вироби найліпші, середні та найгірші, розложені відповідно до околиць і місцевостей або типів продукційних, чи має показати тільки вироби взірцеві або радше виємково добрі, надзвичайні „окази“, як се звичайно практикуєть ся на промислових виставах, які можна вважати величезними підприємствами для реклями?

Іншими словами, чи вистава має мати характер інформаційний, так сказати, науковий, чи тільки спекуляційний? Із спеціального, по правді сказавши, сердечно безмисного пляну вистави зовсім не видно, аби комітет мав якусь провідну думку при її устроюваню. А вже фраза про „*danie sposobności do wyprowadzenia wniosków, o ile uzyskane rezultaty odpowiadają krajowym siłom produkcyjnym*“ — се такий дивогляд, що мимоволі насуваєть ся підозріє, чи не був він витвором котрогось співробітника „Czasu“, бо скільки знаю сей шановний орган, можу твердити сміло, що його співробітники найглибше зі всіх галицьких газетярів проняли ся духом славного вірша Гете :

Denn eben wo Begriffe fehlen,
Da stellt zur rechten Zeit ein Wort sich ein.

Тільки що замість одного слова вони звичайно виливають їх цілу повінь. Як сказано, програма вистави дає непотішну ворожбу для її успіха, а інші подібні „оказії“ устроювані в Кракові були доси також лихими прецеденсами. Одиноку надію покладаю хиба в елементарну силу річий, яка в нашій славянській вдачі все ще грає велику ролю і не раз мимо нашої волі та відомости пориває нас та витягає з болота, в яке силкуєть ся погрузити нас „практичний і реальний напрям“, або говорячи по людськи, тіснозора доктрина або клясове та котерійне самолюбство.

Друковано в часописі „*Przegląd Społeczny*“. Lwów 1887, т. III. ст. 179—189. Переклад писано в днях 29 червня до 1 липня 1913 р.

XI. Огляд краєвих справ за лютий 1887.

1.

„Usmierzono namiętności, zaspokoiono słuszne żądania“ — писав краківський „Czas“ про остатню соймову сесію, а особливо про ухвалу в найважнійшій справі, в справі шкільних внесків Романчука. А тимчасом майже рівночасно (в ч. 27 тої самої газети) її львівський кореспондент, що дописує „Z obozu ruskiego“, признав виразно, що „nie wszystkie żądania Rusinów i nie w całej pełni mogą być urzeczywistnione“, і всю вину сего факту старався звалити на самих Русинів. „Bo czyż głosy ich dawały jakąkolwiek rękojmię? Czy słowa ich nie były zawsze, w każdej sprawie wyrazem niepowiści stronnicej i uprzedzeń? Czy nie posuwano się przy każdej sposobności do fałszowania historyi, do deptania nogami wszelkich politycznych i religijnych związków dziejowych? Czy nie mówiono w sejmie i w dziennikach, że odwieczna Unja narodów już dawno nie istnieje?“ Тому з квасним видом признав „Czas“, що не всі пристрасти міг усмирити минулий сойм, не всі справедливі домагання полагодив; а коли навіть не признав сего, то факти слідуючих днів мусіли переконати його, що як раз соймова ухвала в справі внесків Романчука далеко більше розярила пристрасти та побільшила роздразнене, ніж заспокоїла. Як хвіст комети, потяглися за сею нещасною ухвалою горячі протести дневників, між якими визначився голос „Дѣла“, який апелював до правительства, аби розв'язало сойм і розписало нові вибори, аби розбити теперішню незгідливу та шовіністичну більшість. Наступив також крок парляментарний, внесок

посла Василя Ковальського, предложений Раді державній, у якім візвано привительство, аби поминаючи сойм краєвий само на власну руку заснувало другу руську гімназію і ввело руську викладову мову в східно-галицьких учительських семінаріях.

Сей внесок викликав оживлену дискусію в парляментарній комісії шкільній, і з уваги на обовязкові конституційні закони був змінений о стілько, аби правительство виконало пожадані постанови в порозуміню з краєвим соймом. Про те загал Русинів, головно задля соймової ухвали про внесок Романчука, підпирає внесок п. Ковальського в його первісній формі, домагаючи ся, аби правительство для догоди Русинам зломало конституційний закон. Хоч відмовна ухвала сойму може оправдати роздрозненє, що аж такого кроку домагаєть ся з боку правительства, все таки се домаганє видаєть ся мені нетактовним і неполітичним уже хоч би тому, що серед теперішніх відносин нема найменшої надії, аби правительство справді захотіло наразити собі своїх найтривкіших союзників і сповнити жаданє одинокого руського посла, що сидить у опозиції. Надто, хоч я не зовсім високо ціню нашу конституцію, все таки вважаю її цінним здобутком для нашого краю й народу в тім переконанню, що вона дає досить широкі рами для поміщення руського національного розвою ще на довгі літа, отже всяке арбітральне ломанє тої конституції через правительство, хоч би навіть на користь Русинів, вважаю прецеденсом дуже небезпечним, і то далеко небезпечнішим для сторони слабшої політично, ніж для сильнішої. Тому мені здаєть ся, що загал Русинів із політичним товариством „Народна Рада“ на чолі поступив би ліпше підпираючи змінений внесок парляментарної шкільної комісії, який далеко швидше може перейти в повній палаті посольській, і ставши ухвалою будь що будь мусів би зробити натиск на наш краєвий сойм і приспішити залагодженє оправданих домагань Русинів. А в тім одно з тих домагань уже по части заспокоєне розпорядженєм міністра просвіти, яким наказано в трех учительських семінаріях трактувати руську мову що до обовязкової сили та числа годин зовсім на рівні з польською. Сумно, що й та уступка, на око

дрібна, але супроти принципу рівноправности народно-стий у нас принципіально важна, приходить Русинам із Відня, коли натомість наша Рада шкільна краєва на всі дотичні просьби та домагання відповідала лиш упертою мовчанкою або навіть систематичним упослідженем руської мови в укладаних нею плянах наукових для вчительських семінарій.

II.

Від сих національних справ перейдемо до так само важних справ суспільної натури. „Якась елементарна сила“ — пише півурядовий кореспондент „Czasu“ в ч. 28 того органу — криється в еміграційній течії нашого люду, висшій понад усякі поучення, остороги, упізнання, а навіть трудности ставляні на кождім кроці. Як би власти в доктринерським розуміню конституційної свободи неутрально дивили ся на ту еміграційну течію, була би вже може зрідла людність цілих околиць західньої части краю, а Америка була би посіла легіони чужих нуждарів“. Розуміється, що д. кореспондент, не бачучи або не хочаючи бачити тої якоїсь „елементарної сили“, що гонить люд мазурський і руський із рідної скиби за море, не бачить також иншого способу на неї крім упізнень священника та перешкод, які ставлять адміністраційні власти, і доходить до того, що похваляє такий невинний спосіб, як розпоряджене видане до всіх касієрів на стаціях залізниць, аби продаючи білети повчали емігрантів селян про небезпеки еміграції.

Здається, що як би д. кореспондент хоч на хвилюк уявив собі ту „якусь елементарну силу“, то пізнав би й сам, що всі ті способи, які мають спиняти еміграцію, визначаються як раз своєю неелементарністю і являються іноді просто дитячою забавкою, а дуже часто забавкою досить небезпечною. Бо коли раз допустимо, що справді елементарна сила жене наш народ до еміграції, а власне сила економічної руїни та економічних потреб, то цікава річ, що тут допоможуть упізнання księdza plebana або прогібіційні засоби старостів, жандармів та залізничних касієрів? Чи ті засоби дадуть мужикови їсти, поправлять його господарство? Правда, вони

можуть задержати його на ґрунті, хоч би коштом „недоктрінерського розуміння конституції“, або по prostu кажучи, коштом потоптання конституційної свободи, — ну, а допустити ся такого насильства на селянині, се в очах нашої суспільної єрархії не гріх! — але чи подумав д. кореспондент про те, що той мужик на місці мусить же чимось жити, а не знаходячи для сего засобів, може кинути ся до різних небезпечних і всяким законам противних занять? Коли панове не хочете селянської еміграції до Америки чи куди будь инде (в надграничних повітах не мало, і то заможніших селян емігрує до Росії, користаючи з великої різниці в цінах землі у нас і за кордоном), то або зробіть так, аби той селянин не потребував емігрувати з Галичини, візьміть ся щиро та без побічних, кастових оглядів та змагань до поправи його економічного та суспільного стану, або коли не хочете або не можете сего вчинити, то не дуріть себе самих замовлюванем сеї отвертої рани церковними казаннями або розпорядками адміністраційних властей, але спробуйте звернути та упорядувати сю еміграційну течію так, аби з неї плили користи для самих емігрантів і для нашого краю та для обох його народностей.

„Еге-ге-ге! Богато жадаєш!“ — скрикнуть певно деякі з тих панів, що в спокійних часах радо балакають про іділлічне життя селянина, а коли той селянин хоч би найменшим рухом заявить, що йому не на рожах спить ся, то зараз кличуть: „Священники, старости і всі жанларми, ратуйте!“ Ні, панове, зовсім не багато жадаю. Жадаю тільки того, що в данім разі можна вважати за *minimum* і рівночасно за *maximum*, того що можна зробити і що доконче треба зробити, коли розбуджений тепер серед західно-галицької людности еміграційний рух не має дійти до фатального кінця. Не треба тут з рештою ніякого чуда, а треба тільки доброї волі та відповідного зрозуміння народного інтересу. Аджеж бачимо, що й сам люд, пертий силою своїх житєвих інтересів, витворив уже деякі форми та напрями того руху, дуже цікаві та навчаючі, витворив дуже важні завязки організаційні, які для людей доб-

рої волі, що бажають чесно прислужити ся своєму народови на тім полі, можуть стати ся пожаданою підставою дальшого ділання. Маю на думці ті форми та напрями еміграції наших людей, які бачимо в гірських околицях повітів сяніцького, ясельського та сандецького, а також сусідніх із ними комітатів північної Угорщини.

В тих галицьких повітах живе руський люд прозваний Лемками, що творить посереднє огниво між Русинами, Поляками та Словаками. Тому що справа лемківської еміграції, не вважаючи на її незвичайну важність, доси в польських часописах майже зовсім не була не то що основно дискутована та коментована, але навіть згадана, позволю собі сказати про неї дещо на основі руських друкованих звісток та устного оповідання.

Чотири роки тому в „Дѣлѣ“ перший раз появилася відомість про еміграцію Лемків до Америки. Вони пішли за прикладом своїх угорських земляків. Найцікавішою прикметою тої еміграції було те, що майже ніхто не емігрував із наміром покинути свою вітчину на все. Виходили сини заможних вітців, аби зібрати капітал потрібний на заснування нового господарства. Виходили підупавші вітці родин із наміром поправити своє господарство американським зарібком. Ішли навіть жінки та дівки, коли дізнали ся, що там у фабриках тютюну жінкам платять ліпше, ніж чоловікам. За короткий час деякі емігранти при своїм тверезім та ощаднім способі життя, до якого гірняки з konieczности привикли далеко більше від долян, вони мали наскладаних по кілька сот долярів. Деякі прислали значні суми своїм родинам полишенням дома, та що не знали ще секретів почтових переказів і вкладали паперові гроші до коперт із листами, які в додатку часто не рекомендували. бувало не мало випадків, що гроші пропадали в дорозі. Се була перша причина, що на сей рух звернено прилюдну увагу. В „Дѣлѣ“, а також у приватних листах інтелігентні Русини почали почувати емігрантів, як мають поступати з грошевими посилками, аби ті безпечно доходили на місце свото призначення.

Се дало початок тривкійших зносин інтелігентних Русинів із простими людьми. Ті зносили зробили ся ще трив-

кійшими тому, що емігранти не володіючи ніякою мовою крім своєї рідної держали ся купи і в короткім часі утворили досить численну кольонію в місті Шенандо (Shenandoah) в стейті Пенсільвенії в Північній Америці. Там повстав еміграційний центр, до якого новоприбуваючі входили від разу як до своєї громади і ставали на місці тих, що вертали до дому. Серед емігрантів, що жили в оточенні людности освіченої та духово розвитої, розбудили ся швидко також духові потреби. Котрі між ними були письменні, почали звертати ся до рідного краю з жаданєм книжок. Їм послано в дарі або й за гроші видання львівської „Прогресу“, що стали ся завязком першої читальні, першого огнища духового життя американських Русинів. Для заспокоєня релігійних потреб вони упросили від львівської митрополії священника, і першим таким священником висланим до Америки був о. Волянський, чоловік освічений і енергійний, що мав усі прикмети потрібні на те, аби зробити ся провідником молоді руської кольонії, що жила в обставинах зовсім неподібних до наших. О. Волянський від разу станув гідно на своїм становищі, видержав поперед усього боротьбу з латинським духовенством, що перед тим силкувало ся перетягати Русинів до латинського костела, а його навіть викляло за те, що був жонатий — річ нечувана в тамошніх кругах. Він упорядкував церковні діла в кольонії, побудував руську церкву, а з части грошей, зібраних на церкву, заснував у Шенандо руську друкарню і почав для потреб та інформації молоді кольонії видавати часопис „Америка“, якого сам був з разу автором, видавцем і складачем.

Мені доводило ся читати деякі листи тимчасових емігрантів, писані з Америки до своїх родин. Вони описують американську роботу як тяжку, але зовсім не тяжшу від тої, яку робили дома. Натомість заробок виносить на день $1\frac{1}{2}$ —2 доларів, суму, якої у нас сільський робітник не заробить ані за місяць. Жалують ся емігранти на перешкоди, які ставлять їм галицькі власти, але раз перебувши ті перешкоди вони чують себе свободними та повними надії. Про випадки, де би емігрант Лемко змарнував ся та згиб у недостатку, доси не

було чути; натомість у околицях, де панує т. зв. „еміграційна горячка“, маємо вже поважний ряд заможних господарів, що перед кількома роками жили з денного зарібку або зі служби, а по 3—4 роках американського життя вернули „богачами“, а надто ще людьми досвідними та загартованими в школі життя. Їх приклади мають для нашого народу без сумніву далеко більшу притягаючу силу, ніж намови агентів. Мені оповідали сцени повороту емігрантів (оповідав пок. проф. М. Подолинський). Приходить такий, що вертає з Америки, до першої хати свого рідного села, і тут зупиняється та дає знати своїй родині про свій прихід. Усі свояки та знайомі виходять йому на зустріч ведучи з собою осіданого та стяжками оздобленого коня. Приходень сідає на коня. Одягнений по американськи, в одязі не раз більше дивогляднім, ніж європейським, але завсїгди незвичайнім у тих сторонах. Він закурює цигаро, отець або хтось старший із родини бере коня за поводи і провадить через село. Майже що крок похід зупиняється. Новоприбувший витається з кожним знайомим, якого здибле по дорозі, частує всіх горілкою та цигарами, і так у тріумфальнім поході доїздить до своєї рідної хати. Тут зараз ізкидає з себе американський одяг, убирається в свою давнішу одіж і береться до звичайної селянської роботи.

Скажу коротко: ми Русини зовсім не можемо нарікати на ту еміграційну течію, що запанувала серед одної частини нашого народу. Завдяки дивній лучности та організації силі того народу, як також завдяки добрій волі та отвертим очам руської інтелігенції ця течія із многих економічних та суспільних оглядів для нас корисна і принесла нам несподіваний здобуток — руську кольонію на свободній американській землі, яка хто зна ще яку роль може відіграти в історії нашого народнього розвою.

Чи треба з тих фактів витягати ще які висновки для Поляків? Мені здається, що пильне студіюване подібних фактів та їх значіння принесло би польській суспільности далеко більше користи, як ненастанне накликуване священників та жандармів, або як страшене

емігрантів усякими урядовими перешкодами та небезпеками, що буцїм то чекають їх у новім світі.¹⁾

III.

Від сеї справи чисто практичної перейдїм до справи бїльше на разї теоретичної, до дискусії в віденьській Радї державній над питанєм забезпечення робітників у часї хороб. Відомо, що теперїшнє міністерство крім т. зв. поєднання народностей поклало собі задачу хоч по части „залагодити соціяльне питанє“ і для сеї мети внесло та переперло вже в Радї державній кілька законів, що мають облекшити долю робітників.

Заведенє інспекторів фабричних, спочинку недїльного та забезпеченя в разї нещасливих випадків по фабриках, се головні, хоч супроти великого обсягу суспільного питання дуже ще скромні здобутки тої політики. З яких тактичних чи посторонніх мотивів впливає вона, і хоч виконанє тих законів хромає навіть у тих скромних розмірах, які дає буква закона, — все таки ті закони — важний початок суспільного законодавства в Австрії, і як такі їх мусить прихильно привитати кожний, кому лежить на серці добро та людський розвій робітницької верстви. Закон про забезпеченє в разї хороб, се дальше огниво в тїм ланцюсі, і то огниво в порівнаню з попередніми першорядної ваги.

Отже у внесенім через правительство проскті того закона лучив ся випадок, що не знаю вже котрий раз уряд показав ся ліберальнїйшим та ширше розуміючим

¹⁾ Із сего погляду позволю собі висловити свій суд про повістку Г. Сенкевича „*Za chlebem*“, основану на тлі еміграційної течії. Ся повістка написана з незвичайним талантом, прегарна що до форми, на мою думку все таки на скрізь неправдива своїм змістом, який очевидно на силу прикроєно до провідної тенденції автора, аж до обридженя ілюстрованої ріжними *ad hoc* придуманими жорстокостями та страховищами. з метою доказати, що польський хлоп без пана шляхтича не може нічого доробити ся і мусить згинутися як не такою, то иншою наглою смертю. Цікаво, що таку теоретичну дивоглядію сплотив ум того самого автора, який не довго перед написанєм тої повісти у своїх „*Listach z Ameryki*“ виспївав такі чудові гимни американській демократії.

діло, ніж галицькі „репрезентанти“ польського народу. Пригадаю давніші анальогічні факти: закон рибацький ухваленний минулого року, проєкт закона про відносини слуг і т. и., де декотрі наші „сфери“ у своїм клясовім засліпленню доходили до конфлікту з основними державними законами, готові були вменшити права чоловіка та горожанина, право власности та інші злучені з ним права, аби тільки те вменшенє відбуло ся коштом інших суспільних верстов, а їх власні інтереси були збережені.

Подібний випадок, але в відворотній формі, трафив ся також тепер. У § 3. згаданого проєкту закона був уступ, який викликав переляк у Колі польським і в краєвих сферах, що стоять у близькій стичности з ним.

Сей уступ, хоч у далекій перспективі, показував можливість приложити закон також до робітників рілних та лісових. І ось Коло польське як один муж повстає проти такого, для інтересів Галичини буцім то вбійчого закона, і вповажнює д. Бобжиньского, який у нашій соймі по влучному вислову одного дневника сповняє надобовязкову функцію урядового комісаря, категорично заявити ся проти сего параграфу. Д. Бобжиньский — чоловік тямучий і як історик знає льогіку фактів. Він почуває, що діло соціального законодавства, раз розпочате, без великої небезпеки не може бути перерване, а ведене консеквентно може завести дуже далеко. „В тім напрямі відносини з невмолимою консеквенцією домагають ся безпеки старців та інвалідів, а також безпеки на випадок браку праці. Можливо, що ті реформи будуть сполучені з такими потрясеннями теперішніх відносин, що викличуть стан, якого через безпеку робітників хочемо уникнути, а власне цілковиту перемену суспільного ладу“ (див. „Czas“ ч. 34 і 34). Про те д. Боб. і його товариші не злякали ся того закона, а тільки хочуть зробити до нього деякі поправки, що мають на меті охоронити їх та їх суспільну верству від ділання того закона.

„Особливо § 3., після якого обовязок безпеки хорих у поодиноких крах може бути розтягнений також на робітників і урядників зайнятих при господарст-

вах рілних та лісових“, видаєть ся небезпечним тим добродіям. „Ходить тут о всі ті особи, що живуть по селах і роблять яку будь роботу на чужих ґрунтах за оплатою. В Галичині під се понятє підпадає вся сільська людність“. Д. Боб. і його товариші не можуть допустити до того, хоча не мають нічого проти регуляції справи хорих по селах, а особливо противлять ся вмішуваню властей адміністраційних у сю справу. „Як би справу лічення та запомаганя хорих по селах урегульовано з такої точки погляду, яку означає теперішній проєкт закона, то защеplено би суспільний неспокій, який вяжеть ся з питанєм промислових робітників, у тій сфері, які доси ще на щастє не заражені ним“. Ті уступи промови д. Боб. справді неоцінені. Поки стоїть на загальнім ґрунті, він говорить льогічно й ясно, та скоро стане на галицький ґрунт, із уст його сиплють ся такі льогічні єресі, що як би я був міністром, я просив би президента палати візвати бесідника до порядку. Бо прошу тільки подумати: приложене проєктованого закона до робітників рілних у Галичині защеplило би між ними суспільний неспокій. Отже закон проєктований урядом, се на думку д. Боб. не гоєє, а тільки ятрєє суспільних ран, а міністрів із сего погляду треба би потягти до карної відвічальности за підбурюванє одних верстов проти других. І се говорить чоловік, що в галицькім соймі надобовязково сповняє ролю урядового комісаря.

Цікаво також знати, як уявляє собі д. Боб. те „уреґульованє справи хорих на селі“, проти якого він і його товариші не мають нічого? Чи не так, як пр. урегульованє справи слуг, яких у проєкті галицького Виділу краєвого підтягнує рід параграф, що трактує прс езекуцію движимих предметів і худоби? Що справді бодай декотрі члени Кола польського раді би бачити саме таку регуляцію сеї справи, доказує промова посла В. Чайковского. На думку сего визначного соціольога „положенє робітника мусить уложити ся так (прошу завважити геніяльний добір слів: положенє мусить уложити ся, очевидно робітник уявляєть ся п. Чайковському не инакше, як тільки лежачим!), аби він у істно-

ваню теперішнього порядку бачив свій інтерес і навіть не мріяв про переворот, і аби рівень етичного та промислового (борони Боже, не духового!) образования люду осягнув ту висоту, яка не допускає агітаторського визиску. Не можна одначе в тій мірі посувати ся аж до крайніх консеквенцій, не можна дійти аж до т. зв. права до праці“ („Czas ч. 34). Очевидно, що не можна, бо тоді положенє робітника могло би перемінити ся в повстанє. Ні, пане Чайковский, за пізно ми вродили ся! Випередили нас такі вороги людськості, як Пестальоцці, Руссо, Лессінг і ціла ватага їх наступників, які для виховання люду поставили ціли далеко висші та загальнійші від тих, які ви тепер зволите ставити. Тепер, шановний пане, вже за пізно.

Друковано в часописі „Przegląd Społeczny“ 1887, т. III, ст 269—275 у рубриці „Kronika“. Переклад писано в дд. 1—10 липня 1913.

XII. Семітизм і антисемітизм у Галичині.

Жидівське питанє без сумніву одна з найважніших і найбільше пекучих справ нашого краю вже хоч би тому, що в ньому жиє пропорціонально значний процент жидівської людности, а ще більше з огляду на її економічне положенє, спосіб її розселеня та на-решті на вплив, який має вона на суспільно-економічний розвій нашого краю та на становище, яке займає супроти ріжних верстов і ріжних ідейних течій, що борють ся в нутрі нашої суспільности. Тому добре зробив „Przegląd Społeczny“, що в першім своїм річнику присвятив тому питаню кілька статей, а між ними помістив таку основну та широко закроєну працю, як „Próba rozwiązania kwestyi żydowskiej“ Альфреда Носсіра, далі трактував її в одній із програмових статей та в „Echach“ у напрямі принципіально однолитім, хоч із ріжних точок погляду. Цкаве те, що в тім питаню забрали голос члени всіх трьох народностей нашого краю, польської, руської та жидівської. Та не менше цікаве також становище, яке супроти тих голосів заняла жидівська преса та часть преси польської. З польської преси, скільки знаю, присвятили статі д. Носсіра ширші згадки „Kurier Lwowski“ та варшавський „Przegląd Tygodniowy“, сей остатній п. з. „Rogonioma monarchja“. Що до „Ech“, то більша часть львівських і варшавських дневників задовольнилася передрукованєм (без поданя жерела) поміщеного в них фактичного матеріялу, а проти уваг та внесків автора полемізували тільки жидівські часописи „Israelit“ та „Ojczyzna“, які також остро виступили проти проєктів д. Носсіра.

З початком біжучого року вийшла в Яссах брошура д-ра медицини Ліппе, в якій усі ті голоси, з додатком помислів німецького філософа Гартмана піддано подрібній критиці під спільним і дуже характерним заголовком „Symptome der antisemitischen Geisteskrankheit“.

Ся брошура, з під пера автора, що пильно слідить за ходом жидівської справи (на обложці зазначено чотири його попередні розвідки в тій справі) цінна для нас не стільки з огляду на її критичні уваги, яких вартість пізнаємо далі, скільки з огляду на численні позитивні дані для характеристики жидівського типу та жидівських аспірацій.

По перед усього передам тут коротко основні думки торічних статей „Przeglądu Społecznego“ про жидівське питанє. Найважніший погляд, що потягає за собою цілий ряд важних консеквенцій, і до якого признаєть ся „Przegl. Społ.“ навіть на перекір многим Жидам, се признанє Жидів як окремої народности, опертої на їх окремім походженю, традиції, способі житя а залежнім від усього того окремім складі духовім, окремім погляді на світ та окремім характері. В льогічній консеквенції з тої основи впливає друга основа голошена в „Przegl. Społ.“: признанє Жидам найповнішого права до розвиваня своєї народности в таким напрямі, який вони самі признають найвідповіднішим і признанє їм повної автономії та ініціятиви у всіх внутрішніх реформах, розумієть ся, з признанєм усього того також для народностей польської та руської.

Але виходячи з тих основ, подіктованих національно-автономічною та федералістичною програмою „Przegl. Społ.“ далекий від тої ліберальної Prinzipiengetreie, яка не бачить житя, тільки прінципи, і замикає очі на факти або закриває їх загальними фразами. Тому редакція не задовoliла ся проголошенєм основ, але вглядаючи глибше в сучасне жите старала ся дослідити, о скільки ті основи мають шанси здійснення без шкоди для жадної з інтересованих народностей, а з користю для всіх, бо-ж очевидна річ, що в противнім разі й самі основи не мали би ніякої вартости. Тому аби уможливити перехід від теорії на ґрунт практичної політики,

редакція старала ся в різних статях подавати аналізу наших суспільних відносин, аби уможливити оцінку сил, що виступають до конкуренції Національний характер у різних його проявах, історичний розвій, теперішній стан економічний, оцінка посторонніх впливів політичних так само як і економічних та духових. усе те було обговорюване на сторінках „Przegl. Społ.“ більш або менше систематично, о скільки на се позволяли рамки часопису, але все з тою непохитною провідною думкою — освітити та проложити дороги, якими народ так само польський, руський, як і жидівський може дійти до правдивого людського побуту, досягнути умов правильного і всестороннього розвою. Про жадне гнобленє, про жаден визиск, про жадну апостазію чи то релігійну чи національну чи яку иншу в наших ідеалах нема ані мови. Жадна релігія, жадне переконанє, жадна раса і жадна народність не були й не можуть бути предметом нашої ненависти. Таким предметом були й лишаться на все тільки всякий утиск, усякий визиск і всяка облуда.

Але роздивляючи ся в наших краєвих відносинах добачаємо величезне число фактів, що потверджують влучну характеристику д. Носсіга та його остаточний висновок, по якому „тип жидівський пересічно сильніший у боротьбі за існуванє, але морально стоїть низше від нежидівського, має більше бистроти та витривалости, але також більше зарозумілости, амбіції та безсовісности“ (Przegl. Społ. 1886, т. II ст. 232). Не тільки ті індивідуальні прикмети жидівського типу, але особливо племенна лучність Жидів та їх релігійно-суспільні організації, кагали, дають їм величезну перевагу в боротьбі за існуванє, особливо над людністю так відмінно зорганізованою, як польська й руська. Майже вся торгівля в Галичині і весь краєвий промисл держать ся в руках Жидів. Шляхотська інституція звана пропінацією їм зав'язує свій розвій і своє так тривке існуванє, бо Жиди як арендарі держать у руках вищик горячих напоїв і старають ся як найширше „пропагувати“ їх консумцію. Велика часть більшої земельної власности також у їх руках, але й тут велика часть Жидів замісь „управи“ вносить тільки визиск і руїну.

Яким способом, метою сарани, кидають ся Жиди на більшу власність деяких повітів, аби виссавши її по кількох літах перекинути ся в иншу сторону, зовсім не дбаючи про піднесенє продуктивности землі й не думаючи навіть (розумієть ся, з деякими висемками) робити які будь вклади для піднесеня рільного господарства, на се доказом нехай послужать ось які обчислення, пороблені мною на основі Skorowidzów із л. т 1872—1886. Більших власностей у руках Жидів було: в пов. цішанівським 1872 р. 50, а 1886 р. 22, в пов. домбровським 1872 р. 3, а 1886 р. 16, у пов. яворівським 1872 р. 13, а 1886 р. 7, у пов. ліським 1872 р. 14, а 1886 р. 32, в пов. самбірським 1872 р. 13, а 1886 р. 6, у пов. мілецьким 1872 р. 8, а 1886 р. 54, в пов. дрогобцьким 1872 р. 32, а 1886 р. 21, у пов. брідським 1872 р. 4, а 1886 р. 30, у пов. добромільським 1872 р. ані одної, а 1886 р. 12, у пов. золочівським 1872 р. 29, а 1886 р. 11, у пов. тарнобжеським 1872 р. 5, а 1886 р. 24. Загалом у повітах над долішнім Сяном (Цішанів, Яворів, Хшанів) число більших власностей жидівських у тих літах із 80 упало на 43, а в повітах безпосередно сусідніх із ними (домбровським, мілецьким, ліським, тарнобжеським та велицьким) у тім самім часі з 28 виросло на 125. Що до східної Галичини, то тут у 8 гірських повітах число більших власностей жидівських із 19 виросло на 82, а в 9 наддністрянських із 66 на 105.

Такі факти, як нечесна конкуренція індивідуальна, неперебиране в способах, аби лише вели до ціли, і скрите, але сильне діланє організацій, що лучать економічні інтереси з віроісповідними, ті факти занадто відомі всім і зробили ся жерелом незадоволення нежидівської людности, а в разі дальшого їх зросту грозять необчисленими небезпеками для краю і для самих Жидів. Ті факти склонили редакцію до піднесеня жидівського питання і спонукали також мене висловити свій погляд, що на полі економічнім людність польська й руська мусить здобувати собі рівноправність із Жидами, а при нерівности наших сил конечною являється краєва підмога для слабшої сторони. Сама редакція в програмовій статі зазначила виразно альтернативу, до якої кінець кінців у протязі часу мусить у нас дійти

жидівське питанє, а власне ассиміляція (очевидно добровільна) одної части Жидів із місцевою людністю, і еміграція більших мас Жидів за границю до такого краю, де би вони могли жити й розвивати ся все-сторонно як одностайний і самостійний народ. Не зазначено ще хиба третю, також часткову евентуальність — полишенє якоїсь части Жидів у нашім краю на правах чужоземців, евентуальність, про яку недавно (1880—81) досить живо дискутували жидівські часописи в Росії. Ті три евентуальности злучені разом на мою думку зичерпують жидівське питанє з нашої точки погляду, і тому вважаю потрібним іще раз приглянути ся їм близше і відперти при тім деякі закиди піднесені в висше названих часописах.

По перед усього ще одна увага. Жидівське питанє має дві сторони, обі однаково важні для нас як і для Жидів: внутрішня реформа жидівства і зовнішнє впорядкованє відносин між нами й Жидами. Отже питанє внутрішньої реформи, а тим самим питанє остаточної розвязки вузла, поставленя жидівського народу на власнім твердім ґрунті, витворене для нього внутрішніх умов правильного розвою єсть і мусить бути на завсїгди ділом самих Жидів, мусить бути полишенє їх власній волі та починові. В ту внутрішню справу на мою думку жаден не-Жид не має права мішати ся.

Натомісь у справах, що доторкають обопільних відносин між Жидами й нежидівськими народами, мають обі сторони, Жиди й не-Жиди, не тільки право, але й обовязок робити все, що можна, для виясненя фактичного стану річий, для вказаня його хиб і можливих способів заради.

Тільки не треба забувати, що се обовязок обопільний і що критика повинна бути також обопільна, з обох сторін рівноправна. Доси дуже мало було проявів такої діяльности. Нежидівські письменники та агітатори виказують шкоди, які поносить нежидівська людність від Жидів, отже стають майже виключно на ґрунті суспільно-економічнім. Натомісь жидівські апольгети підносять кривди, які терпіла або терпить жидівська людність на ґрунті переважно су-

спільно-конфесійнім. Очевидно, що при такій різниці вихідних точок трудно дійти до порозуміння, тим більше, що в одних і других для оцінки фактів инша етична міра. Економічний визиск, проти якого виступають одні, для других щось таке, що розуміється само собою до тої міри, що навіть національну рівноправність вони розуміють як „право — могти за свої гроші купити, що їм подобається“ (Lippe, ст. 77). Тому й не диво, що при такій різниці вихідних точок не могло прийти до порозуміння, але навпаки оживлена дискусія розбуджує що раз більше пристрастий та фанатизму, відбігає від мети й утруднює її досягнене. Противник замикає очі на докази противника і відмовляє йому всякої компетенції промовляти в його справі, полишаючи се право тільки для себе, з гори признаючи справедливність тільки по своїй стороні, а противникови відмовляючи доброї волі. Що сим гріхом грішні обі сторони, не буду перечити, але судячи з остатньої жидівської апольогії д. Ліппе тверджу сміло, що односторонністю, виключністю та зарозумілістю Жиди далеко перейшли не-Жидів. Що такий спосіб полемізованя мусить бути шкідливий по передусього для самих Жидів, сторони буцім то слабшої, яка так живо відчуває утиск із боку племен жидівських і тому в першій лнії потребує поправи існуючих відносин, про те, здається. й говорити не треба.

Певна річ, що метода трактувати всяку думку про реформу як „antisemitische Geisteskrankheit“, „Tollhäuslerpolitik“ і які там іще инші прекрасні епітети дає тим змаганням жидівська апольогетика, не особливо свідчить про почуте потреби реформи і причинить ся більше до приспаня, ніж до будження того почуття серед жидівської публіки. Повна сліпої зарозумілості фраза: „Не мішайте ся до наших справ! Die Juden werden ihre Frage selbst lösen“ (Lippe ст. 35) коби тільки не була снотворним наркотіком і коби сон після неї знов не був перерваний яким страшним пробудженням! Бо обопільні відносини між Жидами й не Жидами в нашім краю тепер такі, що всяке самолюбне засліплене, всяке відпихане реформи без огляду на те, відкого-б вона виходила, треба вважати суспільним зло-

чином, що може приблизити, а не відвернути катастрофу.

Порушені в „Przegl. Społ.“ реформові думки не знайшли ласки в очах жидівських апольоетів. І так ідея ассіміляції для них неясна, і д. Ліппе без найменшого вагання відповідає на неї ось якою, зовсім нечесною інсинуацією: „Der Programist (се зн. автор програмової статі) will aber sicherlich unter seiner Einförmigkeit das gemeinsame Religionsbekenntniss, und unter Assimilation Apostasie verstehen“ (ст. 28). Отже можу сказати сему пану, що сам він „sicherlich“ помилився, а коли поняття ассіміляції та горожанської рівноправності йому неясне, то постараюся в'яснити йому його по змозі його власними словами. На його думку австрійський уряд у Галичині зробив із Жидів „echte Deutsche“. Польське національне письменство. „wo in jedem Satze ein Heil ger steckt und auf jedem Buchstaben sich ein beflügelter Engel schaukelt“ (Боже, який чудовий дотеп і яке знання польського письменства!) відіпхнуло навіть найохітнійших до просвіти Жидів від него і попхнуло їх до німецьких класиків; за це Поляки зненавиділи Жидів „als Avantgarde des Deutschtums“ (ст. 76—77). А коли нарешті нове покоління виросло в польським дусі та піднесло претенсії до польської народності, „suchte man an ihrer Religion Anstand nehmen, indem man dieselbe, wie beim Process Ritter, nach dem Muster von Tisza Eszlar als gemeinschädlich anklagte“ (ст. 77). Отже все те був антисемітизм: і ненависть до Жидів за їх німецькість, і приступлене їх до польської народності, і оголошене їх за окрему народність! А корону тій „Geisteskrankheit“ наклала ц. к. прокуратурія, виточивши процес Ріттерам!

Отже на закиди жидівського апольогета треба відповісти по перед усього, що австрійський уряд не зробив Жидів у Галичині Німцями, бо до самого р. 1848 трактував їх зовсім не ліпше від уряду польської Річипосполитої. В часах тої Річипосполитої Жиди так само, як і по її упадку, творили державу в державі, мали свої інтереси окремі від решти суспільности і були далекі від польщини не вважаючи на те, що польське законодавство трактувало їх значно лагідніше, ніж законо-

давства інших європейських країв ¹⁾ Зовсім легкокомисно кидає д. Ліппе твердження: „Es giebt sogar Historiker, welche meinen, wenn die Juden nicht im Polenlande gewesen waren, wäre der polnische Staat Jahrhunderte früher aufgelöst worden“ (ст. 33). Шкода, що автор не назвав ані одного з тих істориків і не навів ані одного доказу на піддержане такого погляду. Ми були би дуже вдячні йому за се, бо наші „яфетівські“ історики не тільки що нічого не знають про добродійний вплив Жидів на польську державу, але навпаки на основі актів, літописів та інших історичних памяток стверджують сумний факт, що жидівський визиск у спілці з магнатською самоволею був одною з перших і головних причин козацьких війн, що задали польській Річипосполитій першу смертельну рану.

Заняті тільки собою, маючи на оці тільки власні інтереси Жиди з виємком кількох одиниць не були горожанами Річипосполитої, а тільки галапасами на її тілі. Анї в літературі, анї в науці, анї загалом у духовім житю Польщі та Руси аж до найновіших часів не бачимо ніякого сліду впливу чи співділання Жидів; натомість у економічнім розвою тих народів був їх вплив без сумніву фатальний. Тому не диво, що по упадку польського державного організму Жиди відразу перекидають ся на сторону побідителів, у Пруссії та в Австрії роблять ся Німцями, не з волі урядів, але з власної охоти та для власного інтересу; а коли в Росії не роблять ся Москалями — зрештою з виємками Литви по р. 1863, — то тим не менше всякими способами старають ся показати свою лояльність новому панови. У всіх польських рухах, де Поляки виступали проти Росії, аби вибороти собі національну незалежність, Жиди визначали ся повним індиферентизмом або навіть добровільно та безплатно сповняли службу шпівнів та донощиків, так що пр. генерал Паскевич у р. 1831 міг з повним задоволенням писати до царя Миколая, що російські війська при помочи Жидів знають про всі рухи

¹⁾ Пор. L. G u m p l o w i c z , Prawodawstwo polskie względem Żydów.

повстанських відділів скорше та докладнійше, ніж сама повстанська коменда.

Яку роллю відіграли Жиди в Галичині в пам'ятній різні 1846 р., се доси не зовсім вияснено критично; але важкий закид, який піднесли проти них многі наочні свізки тих подій, будь що будь характеризує дуже драстично ті некорисні поняття про горожанське почуте Жидів, яке мали сучасні їм польські інтелігенти.¹⁾

Др. Ліппе, здаєть ся, відчуває справедливість закиду про брак горожанського почутя у Жидів, і збуває його чисто рабінською, орієнтальною штучкою. „Чого властиво хочуть ассімілятори від Жидів?“ — питає він (ст. 41). „Що має Жид зробити з себе, аби стати горожанином? Які прикмети, які горожанські чесноти має польський Войтек або руський Федь, яких би не мав Жид Мошко? „Любови до рідного краю“ — говорять. Але-ж від сто літ емігрують християни з усіх країв Європи до Америки, Африки та Австралії, натомість європейські Жиди до передучора в тім руху взяли тільки мінімальний уділ. Жид скрізь без сумніву горожанин своєї вітчизни, але його переможний співгорожанин християнин відбирає йому його природне право, право горожанства. Жид головно перетяжений обов'язками супроти тої вітчизни, а у християнина переважає уживане горожанських прав. Маючий та інтелігентний Жид мусить утікати з Галичини, аби уйти від простацьких нападів (*gemeinsten Invektiven*) „*Gazety Narodowej*“ та вуличників, або аби в ясне полудне його не застрілили на вулиці як пса“.

По такім представленню положення не бідних, але маючих Жидів у Галичині через чоловіка, який, як сам признаєть ся, в Галичині вродив ся, виховав ся і скінчив школи, чи-ж маємо дивувати ся, що заграничні Жиди називають жите галицьких Жидів боротьбою (*ein Ringen*) і по цілм світі заряджують складки „für galizische Zwecke“? Що та жидівська боротьба доходить декуди до таких відносин, як у Бориславі, де перед кількома

¹⁾ Пор. J. Tessarczyk, *Rzez galicyjska 1846 r.*, а також його рукопис у бібл. Осолінських ч. 1868, к. 38, 43 і и.

роками був погром християнських робітників через Жидів, при яким убито 6, а покалічено звиш 30 робітників; що ті „гноблені“ Жида в многих містах і місточках творять переважну більшість і пануючу та все-сильну партію та визискують своє панованє так огидно, як того приклад бачили ми на Бродах, наслідком жидівської господарки виставлених на секвестр, і як про те не менше цікаві історії вміли-б оповісти Дрогобич, Коломия, Калуш, Снятин, Жабе і т. и., — про те жидівські апольгоети не згадують нічого, а може вважають се чимось так природним, що про те й згадувати не варто.

Будь що будь одначе ми повчені давніми й новими прикладами осмілюємо ся спростувати висше наведені твердження д. Ліппе. Коли Жида доси не емігрували до Америки, то се зовсім не доказує їх „любви до рідного краю“, але доказує по перед усього, що вони не мали причин і потреби емігрувати, се зн. що власне наші краї й наші народи польський і руський являють ся для них найкориснішим тереном, бо ставлять найменший опір їх визискови. Були випадки, що Жида справді пробували їздити до Америки, але по короткім часі вертали назад переконавши ся, що там не так легко вижити з такої „праці“, як у нас. Що Жида поносять більш обовязків краєвих і державних, коли візьмемо до порівняня відносини прав і обовязк в головної маси нежидівської людност, а не упрівілейованих верстов, як се чинить д. Ліппе, то се чиста неправда. Не говорячи вже про податок крови, від якого Жида тисячними правними й безправними способами вміють викручувати ся (пор. численні процеси за підкупства через Жидів комісій асентерункових), навіть податку майна й абсолютно й пропорціонально далеко більше платять християни, рільники й ремесники, ніж Жида — купці, властителі домів по містах, рантієри та капіталісти. А такі полемічні цвітки, а властиво пусті видумки, як „простацькі напасти“ газет, від яких буцім то інтелігентні Жида мусять утікати з Галичини, або стріляне Жидів по вулицях мов псів, очевидно не заслуговують ні на яку відповідь і мусять бути почислені

одинок на карб горячої, орієнтальної фантазії дра Лінде.

Та особливо два мої твердження, висловлені в „Echach“ сего часопису, стягли на мене найтяжші громи з боку жидівської преси, а власне твердження про змагання Жидів до економічної, а евентуально також і до суспільної гегемонії, а також про їх конспіраційний спосіб поступування. Помину мовчки всі ті масні епітети, якими обкинула мене жидівська преса за висловлене тих тверджень. Для мене найцікавіше було зачудуване жидівських апольогетів при тій нагоді, немов би моє твердження було чимось нечуваним. „Eine Verschwörung der Juden in Galizien! Unglaublich!“ — скликає обурений др. Лінде; „Eine teuflische und verworfene Aufreizung!“ — скрикнув львівський „Israelit“; „zwykle bezmyślne podburzanie“ — повторяє д. Адольф Інлендер у „Ojczyźnie“. І жаден із них навіть не пробує инакше опрокинути моє твердження. Та хиба-ж організація Жидів у конфесійні громади та кагали така велика тайна? Чи тайна той величезний вплив, який мають ті організації на справи економічні та суспільні, а не лиш виключно на віроісповідні? Чи на решті тайна та віками вироблена могутня лучність цілого жидівського племені, якої один прояв я показав у діяльності „Alliance Israelite“? Чи все те річи, про які не вільно говорити? Річи, що не мають ніякого значіння для нашого краю, у яким 10% людности — Жиди? Чи може нарешті се все антисемітські вигадки? Здається, що ні, бо ось що читаємо прим. у варшавському жидівському органі „Głos“, у збірній статті від редакції, в якій засідають також світлі одиниці жидівські:

„Жидівському питанню з погляду суспільно-економічного особливе забарвлення надає зорганізована відрубність. Жидівський визиск своїм змістом не ріжнить ся від звичайного визиску, але ріжнить ся особливо формою. Народ позбавлений землі й обмежений у виборі занять зробив ся паразитом, що живе з кровавої праці інших. Уняте в тісні карби лучности, дідично виспеціалізуване до сповнювання лиш деяких чинностей жидівство витворило особливу збірну органі-

зацію призначену одиноко до визискування інших. Бувають між Жидами не тільки капіталісти, але також пролетарії; та дивний се пролетаріят, бо хоч часто майже вмирає з голоду, то засоби для свого існування здобуває звичайно тільки визиском чужих елементів. Треба тут додати, що наслідком виспеціалізування в певнім напрямі жидівський визиск далеко зручнійший, далеко консеквентнійший, і тому також далеко шкідливіший і надто ще прикрийший у своїй формі від звичайного визиску, хоча своїм змістом зовсім не ріжнить ся від нього. Спеціалізація на решті вчинила Жидів нездібними до інших занять, а се діло дуже важне тому, що хоч би Жиди й найліпше сповнювали свою спеціальну функцію в суспільнім поділі праці, їх для виконання тої функції занадто багато. Доси в нас дуже мало звертано увагу на сю обставину. Статистика занять виказує, що коли в Англії, яка має так широкі відносини торговельні та промислові, посередники творять тільки 5—6% загалу людности, у нас числять їх 15%, а з того $\frac{9}{10}$ Жидів“ („Głos“ 1886 ч. 6).

Не буду наводити з галицьких відносин прикладів тої лучности та тісної організації жидівської. Досить сказати, що звертаючи ся на поле суспільно-економічне вона звичайно тим сильніша, що усвячена віроісповідними та релігійними мотивами. Доходить навіть до того, що найтяжша релігійна клятва (хайрем) дуже часто буває вживана й надуживана в цілях чисто економічних. Супроти тих загально відомих фактів обуренє жидівських апольоетів на моє твердженє виглядає зовсім комічно. Головний їх закид, немов би я „Alliance Israelite“ зробив авторкою тої конспірації, її фонди „für galizische Zwecke“ якоюсь „армією, за якою йде резерва та загальне ополченє“, а закладанє жидівських шкіл рільничих та промислових уважав „революцією“ або „шкідливою конспірацією“, се по просту кепські жарти для заблахманюванє очий. Навпаки, в своїм другім „Echu“ (див. висше ст. 39 і 40), про яке др. Лінпе пише, що воно написане, in einer noch aus unserer ersten Jugend erinnerlichen, bei der Zapfenstreich-Musik im Munde loser Studenten, Schlossergesellen und Schusterbuben gewöhnlichen Sprache und Ausdrucksweise,

als sie uns mit Ruthen und Brenn-Nesseln von der Musik zu verjagen suchten“ (очевидно читаючи мою статтю, надихану злегка біблійним стилем, др. Ліппе почув немов шмагане різками та кропивою!) і з приводу якої він дивується тільки лагідности прокуратора, що пропустив її, я написав виразно: „Нехай усьхне мій язик, коли хочу робити тобі з того закиди; навпаки, я хотів би поставити тебе взірцем для своїх земляків“. І далі: „Власне тому я похваляю живе занятє Жидів рільництвом, бо тепер, земельна власність у руках Жидів буває більше руйнована ніж господарована“. Що не вважаючи на ті, здається, досить виразні слова також д. Інлендер відповідає мені: „Як би Жиди хотіли слухати ради та думки русько-польського поета-соціолога, мусіли би старати ся всіми силами о упадок свого власного племені, не закладати шкіл, не образувати рільників, не виховувати ремесників“ („Ojczyzna ч. 4), — то се вже, здається, звичайна тактика жидівських публіцистів із білого робити чорне.

Далеко цікавіший супроти того закид, який на самім початку своєї статі підносить проти мене д. Інлендер, буцім-то „p. Franko nie czytał tego i tego“. Гарно д. Інлендер читав мою статтю!

Так само основні закиди піднесено проти мого твердження про „гегемонію Жидів“. Коли я вказав на нерівність економічної боротьби між Жидами й не-Жидами, мені відповіли, що адже християни мають більше прав, ніж Жиди, або нарешті, як се вчинив д. Вільгельм Фельдман у остатнім числі „Israelit a“, що християнські робітники не хочуть приймати Жидів до своїх звязків. Найцікавіший доказ і тут висунув д. Інлендер твердячи, що те здобуванє економічної гегемонії, те монополізованє торгівлі й промислу, здобуванє земельної власности в цілях спекуляційних — усе те ніщо більше, як тільки „право до праці та горожанського становища“, не вважаючи зовсім на те, що той зріст жидівських гешефтів, се рівночасно зріст зубожєня та визиску християнської людности. Д. Інлендер доходять навіть до того, що домагається такої „рівноправности“, аби Жиди посідали в Галичині не 8-8%, але 10% усеї землі на тій основі, що творять 10% людности всего краю.

Та що Жиди мають тепер у руках 60% промислу, а 90% торгівлі в Галичині, се в його очах ніякий знак жидівської переваги і не дає не-Жидам права домогати ся рівноправности з Жидами.

Отже-ж як я розумію ассіміляцію Жидів, яка будь що будь у нашій жидівській політиці мусить займати перше місце? Що не розумію її як релігійну апостазію, приймає хрещення та вживанє свинини, се розумієть ся самою собою, хоч се інсинує мені д. Ліппе, який рівночасно (ст. 52) дивуєть ся, як може автор, „русько-польський католик у своїй вітчизні, що безумовно присягла на папську корону і продала себе Римови з душею й тілом“, жартувати в Біблії. Вже сама та суперечність була би спонукала чоловіка, що поважнійше дивить ся на діло, зупинити ся на тім і прочитати уважно мою статю та інші поміщені в тім самім часописі, і з них може виніс би був переконанє, що людська партія польська й руська, якій основу хоче покласти „Przegląd Społeczny“, не має наміру між точками своєї програми класти ані римської, ані византійської, ані ніякої иншої правовірности, аде навпаки, лишаючи релігію на боці як річ особистого переконання, наміряє підносити духа людського, допомагаючи до розвою науки та морального почуття. Ми певні, що ассіміляція інтелігентних жидівських одиниць не доконаєть ся на ґрунті релігійної правовірности, бо там на полі догм ніяке поєднанє неможливе. Тіснійше порозумінє, тривкійше від обопільної толеранції, можливе тільки на ґрунті науки, пізнання природи та критичного зрозуміння минувшини, а при тім у праці над спільними, чисто людськими задачами суспільними та політичними. Всяке обстоюванє на становищах чисто конфесійних та ортодоксійних може довести тільки до затемненя основних питань гуманности та до розбудженя пристрастей; відстрашаючий приклад сего дав др. Ліппе в своїй брошурі. Скільки дурниць наплів сей жидівський інтелігент, починаючи від висловленого в передмові домагання, аби „християнська церков зіпхнула з престола Бога безконечної доброти, що з гори прощає всякі провини, а посадила назад старозавітного Бога, карателя та местника, Бога справедливости та його десять заповідий даних

серед громів і блискавиць, а в першій лінії завела святковане суботи замість неділі“ (ст. 2), аж до абсурду в роді підозрівання апостола Павла о кровосумішку на основі речення висловленого десь у Апостольських Діяннях, буцім то „він мав сестру за жінку“.

Чув др. Ліппе, що десь дзвонили, але не знає, де; чув, що в якихось апостольських писаннях говорить ся шось про сестру й жінку, але не знає, що. Можу вияснити йому се. В однім із своїх листів пише ап. Павло про себе, що не жадає від вірних ніякої заповоги для себе, бо жиє з праці своїх рук, і що в своїх апостольських подорожах не возить із собою сестри як жінки, як се звикли чинити інші апостоли. Отже-ж мова тут не про Павла як такого, що жив із жінкою-сестрою, тай Павло не закидає иншим апостолам кровосумішки знаючи, що вони були жонаті, але своїх жінок називали сестрами во Христї, зазначаючи, що вони однакової віри з ними. Др. Ліппе, який так сильно обурюєть ся, коли хто нарушить хоч одну букву його улюбленого Талмуда, повинен би мати хоч стілько вирозумілости, аби такими дурницями не провокувати ненависти у людей, для яких без огляду на те, чи вони правовірні чи ні, ап. Павло єсть і лишить ся одною з найчистїйших та найвеличнїйших фігур у історії релігійного розвою, і то головно за свою велитенську та повну самовідречення працю коло увільнення християнської етики з жидівських формулок та з жидівської формалістики.

Так само під ассиміляцією Жидів не розуміємо зілляня цілої їх маси з людністю для них чужоплеменною, бо ми переконані, що при таких чисельних відносинах, як у нас, се ані можливе, ані не було би корисне. Ассиміляція для нас, се по перед усього задача горожанського зрівняння на основі рівних прав і рівних обов'язків.

Горожанське зрівняне! „Як то, чи довговікове жите в краю не вчинило нас його горожанами?“ — запитують Жиди. Відповідаю: „Нї!“ „Чи посїданє землі не дає нам права горожанства?“ — запитує др. Ліппе. Відповідаю: „Нї!“ Паразити, що найтривкійше й найдовше живуть на деревах, се ще не дерева; різні спекулянти

пруські, французські та інші, що посідають землю в нашім краю, ані не думають бути його горожанами. Горожанином краю робить не давність оселення, не земля, не капітал, а тільки почуте солідарности з народніми ідеалами та праця для їх здійснення. Розуміється, що рівноправність ми розуміємо не як привілей самих тільки „obywateli“ в теперішнім значінню сего слова, але як широку основу, на якій одиноко може dokonати ся горожанське зрівняне всієї маси народа. Тільки-ж рівноправність повинна бути справді рівна. Галицькі Жиди досі не перестають жалувати ся на неповноту рівноправности, на їх упосліджуване прим. у військовій або судовій службі, на недопущане їх до деяких суспільних функцій. Не думаю перечити, що справді воно так і що границі їх прав можна би розширити. Але з другого боку Жиди забувають, що на многих полях суспільного життя вони займають у привілейоване становище супроти великої маси нежидівської людности, що користають із множества прав властивих тільки їм самим і що їх конфесійно-економічна організація і подекуди навіть сам склад їх ума дозволяє їм навіть рівні права визискувати на свою користь, а обходити багато некорисних приписів законів, які цілим своїм тягаром падуть на нежидівську людність. Отже ідея рівноправности домагається безумовного усунення всяких таких привілеїв і виключних прав, розбиття всіх неявних організацій, що піддержують визиск, хоч би вони ховали ся під плащиком конфесійности. Закон, що карає кримінально киненє на кого будь великої клятви (хайрем) і таким способом очевидно входить на поле конфесійних справ, являється в тім напрямі дуже важним і видним прецеденсом. Внески посла Меруновича про державне екзаменованє рабів, про регуляцію жидівських метрикальних реєстрів, зовсім несправедливо окричані як антисемітські, були дальшими кроками в напрямі до горожанського зрівняня Жидів із не-Жидами. На мою думку ті внески повинні були вийти від самих Жидів, що почували себе горожанами краю, а що се не стало ся, і що навпаки ті внески викликали такий вереск і стільки крови напсували нашим Жидам, се власне доказ, що горожанське почуте серед жидівської маси ще

навіть не закілчило ся, і що одиниці з горожанським почутєм серед тої маси або зовсім іще не існують, або зовсім іще безсильні.

Надію ся, що з часом се почутє буде рости, мусить рости, а події остатніх десятиліть дають деяку основу для сеї надії. В міру зросту того почутя повинні власне з посеред нашого жидівства виходити ассіміляційні проєкти. Поки сего нема, поки наші Жиди за прикладом дра Ліппе і спілки з завзятем гідним лїпшої справи будуть кидати ся на всяку пробу критики та незалежної думки про жидівські відносини в нашім краю, доти нежидівська суспільність сама мусить обдумати прогібіційні способи для спиненя жидівського визиску та для введеня жидівської справи на відповідну дорогу. Бажаю, аби ті зусилля були як найуспішнійші і могли запобігти ріжним катастрофам, вибухам темних елементарних сил, які би могли Жидам замість думки про розвій та спокійну горожанську ассіміляцію насильно накинути товчок до громадної еміграції.

Без сумніву еміграція часткова, повільна та з розмислом зорганїзована самими Жидами мусить бути пожадана для нашої суспільности як вентіль безпеки, що зменшив би в краю напір жидівського елементу, а для Жидів як творенє кадрів будучої національної самостійности. Як така вона напевно може числити на симпатію та поміч нашої суспільности, але така еміграція, се зовсім не те недорічне „die Juden mit Gütern beladen aus dem Lande Jagen“, як підсуває мені др. Ліппе.

Сим кінчу сей ряд своїх думок про жидівську справу в Галичині, викликаних жидівською полемікою. Жаль, що ся полеміка крім кпин, наруг, окриків та запитань не дала нам ніяких фактів для основнійшого обсудження сеї справи.

Друковано в часописі „Przegląd Społeczny“ 1887 т. III, ст. 431—444. Переклад писано в днях 10—14 липня 1913.

Рік 1888.

XIII. Хвилі назадництва.

Рік 1888 заповів себе вже з самого початку многими знаками, які свідчать про те, що вельможній силі назадництва не досить уже дотеперішніх повільних поступів. Приступом, у тріумфальнім поході хоче воно здобути нездобуті доси позиції, дуфаючи мабуть, що ґрунт для його повного панованя досить підготований. З різних боків рівночасно показуєть ся на чим дим, що видобуваєть ся крізь шпари горючої в нутрі булавлі. Перше в біжучім році засіданє Ради державної принесло нам від разу аж три дарунки того рода, з яких і один уже вистарчив би на те, аби закаламутити спокій людий, що лбають про постійний розвій свободолюбних інституцій.

На перший із тих сумних знаків показав німецький посол Штайнвендер, звертаючи ся до президента міністрів з інтерпеляцією про розпорядженє президента державних залізниць барона Чедіка, в яким той одним почерком пера відбирає урядникам тих залізниць усі права горожанські та всі політичні переконання, наказуючи їм під загрозою острих кар цілковито здержувати ся від усяких політичних справ, і підпірати тільки одну політику — залізничу. Інтерпелянти запитують, чи президент міністрів має намір знести те зайве, шкідливе та з законами суперечне розпорядженє? Варто зазначити, що інтерпеляцію подібну до Штайнвендерової приготовувано також у лоні лівіці галицького краєвого сойму, але з тих приготовань не вийшло нічого. Видно, що

в наших соймі копиткове, мости та шпиталі більше та швидше можуть порушити увагу, ніж очевидне порушене основних прав горожанських цілої верстви людей. Та Німці сеї справи не пустили плазєм.

Другий дарунок, який принесло нам перше сего-річне засіданє Ради державної, се давно заповіданий проєкт закона про школи конфесійні, внесений послом Ліхтенштайном та 31 товаришами, між якими бачимо також імя одного Поляка, шлеського посла кс. Свежого. Сей проєкт являєть ся повним „законом державним про школи людові“, що нормує „основи вихованя та навчаня“ в тих школах. Після того проєкту людова школа має задачу „разом із родичами і замісь родичів виховувати дітий на основі їх релігії, а також подавати їм потрібні в житю елементарні відомости“. Предмети навчаня в людовій школі ось які: 1) релігія, 2) читанє. 3) писанє, 4) численє, 5) наука язиків і писаних виробів, 6) спів. Школи приватні, відповідні тій самій основі й тому обсягови науки, мають бути зовсім зрівнані зі школами публичними. Школа людова складаєть ся з двох відділів: а) зі школи елементарної, в якій обовязкова наука треває 6 літ із 5 днями шкільними в тижні, б) зі шкіл міських, фахових, промислових, рільничих, недільних і повторних. Усі діти здорові тілом і здібні до науки повинні вчащати до елементарної школи, а коли з неї не переходять до школи міської, промислової або рільничої, обовязані вчащати також до школи повторної. Від ходженя до тих шкіл вільні тільки ті діти, що побирають відповідну науку дома. Родичі або опікуни не сміють полишати дітий без науки приписаної для шкіл людових. Ніхто одначе не може змусити їх посилати діти до такої школи, в якій вихованє та навчанє не відповідає основам їх релігії. Навчанє релігії, нагляд та провід у тім навчаню належить до церкви, зглядно до відповідних церковних корпорацій. Рівночасно виконує церков відповідно до завданя школи також нагляд над цілою школою“.

„Найвисшу управу та нагляд над шкільництвом людовим виконує держава через міністерство освіти, але

всякі законні постанови що до закладання, удержування, урядження, проводу та надзору над публичними школами люддовими та вчительськими семінаріями, регуляція відносин ріжних віроісповідань, правних відносин учителів, означуванє видатків на шкільництво, особливо на науку релігії, а також спосіб покриття тих видатків, на решті уставленє приписів про школи приватні та приватні вчительські семінарії — все те резервуєть ся для соймів краєвих. Учителем у школах люддових та в учительських семінаріях може бути кождий горожанин держави, морально бездоганний, якого визнанє віри згідне з визнанєм дітий, які має виховувати. Сей закон не нарушує затвердженого найвищою постановою з д. 25. липня 1867 р. регуляміну, що заводить Раду шкільну краєву в Галичині та В. князівстві Краківськім. Той регулямін може змінити тільки ухвала сойму кр. галицького“.

Ось головні постанови того проєкту, який у своїм назадницькім розгоні валить усе те, що в остатніх 20 літах вироблено та здобуто на полі люддового шкільництва, і силкуєть ся втиснути ту школу в тісні рамки давніх шкіл консісторіяльних. Наука релігії, се головна задача люддової школи устроєної по думці кн. Ліхтенштайна, а тільки за нею йде наука читання, писання і т. и. Приписане теперішнім законом „подаванє дітям найважніших відомостей про рідний край“ у клерікальнім проєкті відпадає зовсім. Клерікалізм не знає рідного краю, а почутє народности вважає витвором злого духа; він ділить і розріжняє людий тільки після віроісповіданя.

Лишаючи на боці припис про обовязкову шестилітню науку, звернім увагу тільки на ту обовязковість елементарної науки. Вона обовязкова тільки в такім разі, коли основи вихованя та навчаня відповідають релігійним віруваням родичів. Церков обік держави має головний нагляд над люддовим шкільництвом; вона рішучо впливає на склад учительського тіла. Бо не досить, що одержанє посади вчителя залежить від віроісповіданя вчителя, — в тім самім параграфі клерікального проєкту містить ся також припис, що в католицьких школах для одержаня посади вчителя

крім педагогічного екзамену потрібне також спеціальне вповажненє (missio canonica) для уділюваня науки релігії.

Як уявляє собі сей проєкт нагляд держави над людовим шкільництвом, годї зміркувати, маючи на увазі параграф, який усі постанови що до шкіл приділює компетенції соймів краєвих. О скільки той параграф змагає до децентралізації людowego шкільництва і до більшого приноровленя людowych шкіл до місцевих потреб, його можна би назвати оправданим, як би виложені висше реакційні основи, на яких мусіла-б оперти ся людова школа в цілій державі, не відбирали йому всеї вартости. Повторяю виразно: в цілій державі, отже і в Галичині, бо хоча арт. III. проєкту робить для Галичини ніби-то виємок, але виймає з під нового закона не галицькі школи людові, а тільки регулямін галицької Ради шкільної краєвої.

Яким ударом для цілого людowego шкільництва було би прийнятє сего проєкту, не потребує доказувати. Маю надію, що він лишить ся тільки пустою маніфестацією клерікалів, що ані теперішнє правительство, ані більшість Ради державної (для ухваленя такого закона, що в многих точках нарушує основні закони конститутційні, треба більшости двох третіх частий усіх послів) не згодять ся на такий нечуваний закон. Тим менше не повинно йти на сю вудку Коло польське, прикладаючи руки до закона однаково шкідливого для инших країв монархії, як і для Галичини.

На тім самім засіданю Ради державної міністер Гауч вніс проєкт закона про обмеженє горожанської свободи слухачів унівєрситету. Весь закон складаєть ся з 13 параграфів, без урядового мотивованя. Бо й по що мотивувати, коли закон говорить сам за себе.

§ 1 сего закона дає дефініцію академіка. Таким уважає закон звичайних і надзвичайних слухачів унівєрситету, техніки, висшої школи рільничої та Академії штук красних у Відні. Сей закон міністеріяльним розпоряджєм може бути розтягнений також на инші висші наукові заклади.

§ 2 зносить для студентів по часті закон про товариства та збори з р. 1867, отже творить із них окрему категорію горожан під виємковими законами. Важний § 4, який у своїх наслідках може довести до численних непорозумінь між студентами й професорами, бо уконституоване академічного товариства робить залежним від затвердження збору професорів. Без того затвердження політична власть не може потвердити навіть найневинніших статутів академічного товариства, яке би хто хотів завязати. Сей параграф, здається найважнійший у тім законі, постановляє, що тільки студенти одної й тої самої висшої школи можуть належати до одного академічного товариства, коли воно не має задач виключно гуманітарних, наукових або артистичних. Той сам § дає академічним властям право забороняти студентам належати до інших неакадемічних товариств.

Для пояснення сего позволю собі тут висловити кілька уваг. У остатніх літах у корпораціях студентів Німців загніздився дух прусофільський та антисемітський; натомість інші академічні корпорації мають характер переважно патріотичний, плекаючи любов до своєї народности та ширячи патріотизм серед менше освічених мас. Отже виходить так, що ті товариства новим Гаучевим законом засуджені на загибелю. Приписом, що тільки академіки тої самої висшої школи можуть належати до певного товариства, змушені би були прим. львівські техніки творити окреме, а слухачі університету знов окреме товариство. Віденське „Ognisko“, що має метою скуплене всіх Поляків слухачів університету, техніки та агрономії у Відні, мусіло би перестати існувати задля недостачі членів, і мусіло би раз у раз стояти під доглядом і поліції і ріжних університетських властей, аби борони Боже крім штуки, науки та філянтропії не займалося нічим іншим. Хоч і як треба вболівати над тим, що в корпораціях німецьких студентів тепер проявляється шкідлива течія, то все таки той стан може з часом змінитися. Ідея свободи та рівноправности може з часом перемогти також і серед німецької молодіжи, а тоді минеться культ для генія Бісмарка, минеться засліплена

ворожнеча до інших рас та віроісповідань. Та коли буде ухвалене загальне обмежене академічних прав, то хвилюво воно може й запобіжить деяким вибрикам, але натомість закон на довгі літа лишиться законом і оловом буде тяжити на всіх свободних рухах академічного життя. Що більше, академіки як такі будуть у гіршім положенню від своїх ровесників неакадеміків (ремесників, молодіжи торговельної і т. и.), бо на тих буде тяжити тільки закон із р. 1867, коли нагомісь інтелігентні академіки будуть позбавлені всіх користей того закона, бо навіть шкільні влади можуть просто заказати їм належати до неакадемічних товариств, хоч би навіть гуманітарних.

На основі § 6 можуть влади як політичні так і університетські, а навіть сам міністер просвіти розв'язати академічне товариство. Після § 7 устроюване студентських зборів, празників, фестинів, комерсів, публичних продукцій (концертів) залежить від дозволу університетських властей. А ті влади можуть покласти умову, аби з тих зібрань виключити студентів інших висших наукових закладів і приватні особи. Тим самим властям сей припис право забороняти студентам участь у інших студентських зібраннях. У кождім випадку дозвіл на відбуване таких зібрань дає власть політична тільки тоді, коли студенти викажуть ся дозволом властей університетської (§ 8).

§ 9 заводить рід університетських інспекторів, бо власть університетська може на кождий збір академіків, прилюдний чи довірочний, вислати свого делегата з порученням слідити за ходом дебатів свободних академічних горожан. § 10 забороняє студентам безумовно творити політичні товариства, а навіть забороняє їм забирати голос у публичних (політичних) справах на зібраннях.

Усякий проступок проти приписів того закона потягає за собою кари з § 19 закона про збори (арешт до 6 тижнів або грошева кара до 200 зр.) та § 36 закона про товариства (ті самі кари). Крім того чекають на непокірних іще кари дисциплінарні, які орікає § 11. Згідно з постановами тих приписів постановляє також

§ 12: „Протягом 20 днів по вході в жите сего закона мусять усі академічні товариства реорганізувати ся відповідно до тих приписів, а в противнім разі будуть розв'язані“. На основі § 13 виконанем сего закона як на глум усякій льогіці та всякій законности мають займати ся аж три міністри: міністер освіти, справедливости та внутрішніх справ.

Друковано в часописі „Kurjer Lwowski“ 1888 ч. 28. Переклад писано д. 10. липня 1913.

XIV. На гвалт по німецьки!

За почином кн. Сапіги почала ся в нашім краю дискусія в справі, яка властиво не вимагає ніякої дискусії, почало ся, так сказати, виломлюване отворених дверей. Маю тут на думці його внесок про навчанє німецької мови в галицьких школах. Лелво пролунали в соймі відгомони веденої там про се дебати, коли почали надходити петіції від Рад повітових, що жадали заведеня науки німецької мови в школах. Розпочала той ряд Рада пов. сяніцька, а за нею прибули до концерту ще Ради пов. турецька, калуська та косівська. Коли-б ми з сего приводу могли висловити свою радість, що нарешті й та вічна Рада пов. турецька по 20-літній щасливій мовчанці аж тепер із нагоди сего одинокого внеску дала знак життя виступаючи в ролі Сеня з колопень, то все таки мусимо висловити зачудуванє, що думку про заведенє німецької мови вже від другої кляси людських шкіл підхопили репрезентації самих гірських і самих найтемнійших повітів. Бо як виказує статистика, як раз у тих повітах народня освіта стоїть найнижше; в р. 1880 числено в них 96—98 процент людности, що не зміла ні читати ні писати.

Лишаючи на боці зміст тих петіцій зазначу лише те, що власне ті гірські повіти були найменше компетентні до оцінки користи або хиб теперішньої людської школи, бо власне вони залля браку в них шкіл найменше мали нагоди пізнати їх вплив і значінє.

Шкільна комісія, якій сойм переказав ті петіції для справозданя, по перед усього завважила, що заведене німецької мови як обовязкового предмету науки почавши від другої кляси людських шкіл було би суперечне з законом із д. 28 серпня 1867 про викладову.

мову в школах людкових і середніх у Галичині, який у кінцевім уступі арт. III орікає: „Починаючи від третьої класи всіх висших шкіл людкових німецька мова — обовязковий предмет науки“. Отже відповідно до закону наука тої мови може бути заведена тільки від третьої класи шкіл триклясових. Її заведенє в школах одно- або двоклясових у котрім будь році науки, а також у школах триклясових вчаснійше, ніж у третім році науки було би можливе тільки після зміни дотичного закону. Комісія судить одначе, що проєктована петентами зміна в пляні науковім наших людкових шкіл не тільки непотрібна, але навіть була би для тих шкіл шкідлива.

На оправданє свого жаданя наводять петенти тільки те одно, що наша сільська молодіж має великі трудности в часі сповнюваня військової служби задля повного браку знаня німецької мови, що їй трудно дослужити ся до ступня підофіцера, а що гірше, трудно зрозуміти коменду в німецькій мові і порозуміти ся з тими зверхниками, що володіють тільки німецькою мовою. Інших причин петенти не наводять, а ся одна зовсім недостаточна для введеня такої важної зміни в програмі та цілім устрою наших людкових шкіл.

Бо коли петіція говорить про трудности порозуміти ся зі зверхниками, що володіють тільки німецькою мовою, то очевидно не знає того, що військові приписи вже від давна обовязують офіцирів ц. к. армії до вивченя мови полку, рідної мови більшости рекрутів, отже у нас польської або руської.

Те що піднесено в петіції, буцім то нашій сільській молодіжи трудно навчити ся коменди в німецькій мові, відпадає єупроти факту, що коменда має тільки невелике число німецьких слів та окликів, яких навіть зовсім неосвічений рекрут може досить легко навчити ся. Сам заряд ц. к. армії, без сумніву дуже чуткий на єдність мови в армії, признає, що годі жадати, аби рекрути з ріжних народностей уміли німецьку мову, і тому стараєть ся, аби в часі служби вони присвоїли собі її знанє на стілько, скільки того треба для служби чи то рядового, чи підофіцера. Заряд ц. к. армії признає, що не людова школа має приготовляти для

нього рядових і підофіцерів свідомих німецької мови, а тільки сама армія та її школа мусить се зробити. Обсяг, у яким заряд ц. к армії вимагає від своїх рядових та підофіцерів знання німецької мови, дуже невеликий і в часі військової служби легко може бути виповнений.

А в тім наша людова школа, особливо сільська одно- та двокласова, хоч би навіть узяла на себе ту задачу, не могла би сповнити її, бо навіть хоч би навчила молодіж початків німецького читання та писання, то не могла би навчити їх військової термінології, а ті початки, які би молодіж одержала в школі в дитячих літах, вона правдоподібно забула би зовсім, поки би доросла до військової служби.

В ширшім обсягу житєвих потреб наше краєве законодавство подбало відповідно про присвоєнє інтелігентній молодіжі також знання німецької мови, і тому шкільна комісія соймова вважає відповідним, аби сойм нал петіціями трьох згаданих Рад повітових перейшов до денного порядку.

Друковано в часописі „Kurjer Lwowski“. 1888, ч. 17. Переклад писано д. 11 липня 1913.

XV. Чорна невдячність.

Судний день не далеко! Свої своїх починають не пізнавати. Німецькі клерікали ані глянути не зволять на тяжкі зусилля панів Грохольських, Бобжинських і Чарторийських, підняті безінтересовно для перефорсовання внеску Ліхтенштайна в Колі польським і ведені з таким запалом, що задля них навіть такі пани, що з гори безумовно були за внеском Ліхтенштайна, не завагалися ані на хвилю вступити до пекла опозиції, аби тільки тим легше перемогти та уловити сю опозицію. На жаль, клюб союзників не бачить і не хоче бачити нічого злого; коле його в очі тільки маленьке, невинне стебельце зване „деклярацією“. Ось як переживує се стебельце орган союзників кн. Ліхтенштайна, клерікальний „Grazer Volksblatt“:

„Difficile est satyram non scriberie! Не знаємо ще, що думають наші посли про сю деклярацію, нас одначе вона обурила, раз із причини непрошеної критики, а по друге задля зухвальства, з яким католицькі Поляки, закриваючи ся Жидами, нападають на конфесійну школу. Може ті пани схочуть незабаром язиково та суспільно зілляти ся з Росіянами? До того-ж їх закид, як ми про се переконані, навіть нещирий. Поляки мають школи конфесійні, навіть воздух у них католицький, і коли бунтують ся проти шкільного внеску Ліхтенштайна, то хиба може тому, що хочуть забезпечити себе перед впливом учителів жидівських та руських. Але ті пани повинні були все таки прочитати проєкт, із якого були би дізналися, що новий закон не має бути приложений до Галичини.¹⁾ Як сказано, не маємо ще

¹⁾ Се побожна брехня, бо, як сказано висше при обговоренню сего проєкту, обмеження що до Галичини доторкають тільки організації Ради шкільної краюї, а основні принципи проєкту мусіли-б обовязувати також у Галичині. І. Ф.

відомости про те, що скажуть наші послы про сю деклярацію, але нас вона обурила. Коли галицькі пани так ущипливо (schnippisch) трактують домагання майже цілого (?) німецького селянства, то й репрезентанти того селянства можуть колись оказати ся байдужними на жаданя Поляків. А коли будуть налазити нам із оглядами на Жидів, у таким разі — „Ade Majorität!“

Нас зовсім не обурює, а тільки смішить та комічна буфонада органу кн. Ліхтенштайна. Ми тільки цікаві знати, які то галицькі жаданя підпер коли його побожний клуб і якого ефекту має він право надіяти ся грозячи нам своєю байдужністю. А коли ласка тих побожних панів їздить на таким бистрім коні, що при найменшій нагоді кличуть: „Прощавай більшість!“ — то можемо їм тільки відповісти словами св. Письма: „Quem Deus perdere vult, dementat“. Чи думають може панове клерікали, що в разі упадку теперішньої більшості самі вони зроблять ся більшістю в парляменті? Або може думають, що теперішня лівниця прийшовши до керми правління буде прихильніша до їх назадницьких домагань? І справді *difficile est satyram non scribere*.

Друковано в часописі „Kurjer Lwowski“ 1888, ч. 124. Переклад писано дня 14. липня 1913.

Postscriptum.

Для пояснення сеї статі, що відносить ся до одного з цікавіших епізодів парляментарної історії міністерства Гауча, вважаю незайвим подати ті короткі відомости про внутрішні відносини в Колі польським, які публікував тодішній „Kurjer Lwowski“ в чч. 115—120 у рубриках телеграмів та політичних відомостей, і яких достарчав телеграфічно та листовно віденьський кореспондент тої газети Йосиф Ціпсер. І так у телеграмі з д. 24 цвітня читаємо: „В гурті послів польських повстав великий галас, бо Грохольский (голова Кола польського) заповів, що на скликанім на сьогодні засіданю Кола внесе, аби Коло голосувало за реакційним внеском Ліхтенштайна. Ся заповідь тим більш обурила

деяких послів, що Коло вже перед кількома тижнями заявило ся проти того внеску. Тепер Грохольському ходить о те, аби позискати клюб Ліхтенштайна для ухвали галицького внеску про пропінацію, який прирікає галицьким властителям горалень по 1000 зр. премії. Для сего інтересу має наше шкільництво впасти жертвою реакції та оглуплення“. (Kur. Lw. ч. 115). Для пояснення сеї звістки треба додати, що міністерство Гауча, яке й само виступило з ретроградним внеском у справі організацій університетської молодіжи, зсолідаризувало ся також із внеском Ліхтенштайна, і аби позискати для нього більшість у Раді державній, а по перед усього голоси Кола польського, поставив внесок Ліхтенштайна в програмі нарад Ради державної перед внеском галицьких послів про премії для галицьких горалень, у надії, що Поляки підпруть внесок Ліхтенштайна в заміну за поміч його клюбу при ухвалі свого внеску пропінаційного.

В тім самім числі „K. Lw.“ в телеграмі з д. 25 цвітня читаємо: „Більшість Кола польського зробила на вчорашнім засіданю Кола знов оди́н із тих кроків, що можуть скомпромітувати Коло перед чужими і вменшити серед освічених західніх народів симпатії до народу польського. В неділю відбуло ся засіданє комітету езекутивного правиці, на яким обговорено шкільний внесок Ліхтенштайна і ухвалено, аби Грохольский в заміну за премію для галицьких пропіаторів коштом консументів склонив Коло до голосованя за внеском Ліхтенштайна. Грохольский обіцяв се і на вчорашнім (вівтірковім) засіданю Кола вніс, аби Коло взяло назад свою давнішу ухвалу і заявило ся за внеском Ліхтенштайна. Не відкриваючи навіть дебати над тим внеском і бажаючи заскочити Коло зненацька, він хотів приступити зараз до голосованя, аби Коло польське з відповідним застереженєм, якого давніше вже домагала ся ліберальна меншість, а яке відкинула більшість, голосувало за відісланєм внеску Ліхтенштайна до комісії шкільної. Проти такого поступуваня Грохольського живо запротестував Кароль Леваковский, жадаючи отвореня правильної дебати. Грохольский почув себе змушеним учинити се. Перший забрав голос К. Леваковский і острими словами

осудив той обмінний торг, який веде́ть ся тепер. Коли Коло радило над справою цукру, а ліберальні Поляки предложили трактувати сю справу в інтересі Галичини невідлучно від справи горілчаної, то Станьчики (краківська, переважно аристократична партія) заявили, що се негідне Поляків робити таку заміну цукру за горілку. А тепер у заміну за горілку маємо віддати ліберальну школу в руки клерікалів. Уряд, якому багато залежить на податку від горілки, нехай зробить пресію на Ліхтенштайна, але Поляки не можуть у додатку до так некорисного для них податку горілчаного підкопувати надто ще ліберальну людovu школу. Кн. Чарторийский підпер одначе Грохольского. Гавзнер заявив, що лише в таких разі́ буде за відкликанем попередньої ухвали Кола, коли воно прийме пропоновані ним мотиви. Август Леваковский поборує також відкликанє ухвали. Недостойна річ, аби Коло раз у раз коштом поступу робило уступки для малого клубу Ліхтенштайна, який доси ще ніколи не підпер ані одного жадання Галичини, а навпаки в р. 1885 головну причинив ся до погребання справи регуляції галицьких рік. Грохольский заявив тепер без застережень, що коли Коло не підіпре Ліхтенштайна, то правиця буде розбита, і міністерство провалить ся, бо клуб Ліхтенштайна не буде голосувати за горілкою. А в тім Коло мусить допомогти Ліхтенштайнові, бо коли він не перепре конфесійної школи, в таких разі́ пропаде його особиста повага серед клерікалів, до чого Коло ні в яким разі́ не повинно допустити. При голосуванню прийнято внесок Грохольского. Проти нього голосували послі: Вайгінгер, Гавзнер, Гневош, Щепановский, Раппапорт, Онишкевич, Розеншток, оба Леваковські, Ромашкан, Блюх і Нємчиновский. Сьогодні Коло ще раз меріторично буде радити над внеском Ліхтенштайна“.

Д. 26 цвітня телеграфував той сам кореспондент: „На вчорашнім засіданню Кола заявив Грох. знов, що коли кн. Л. для свого внеску не знайде більшости, то „автономічна“ правиця і разом із нею й міністерство впаде. Отже радив прийняти коротку декларацію, з якою опозиційна меншість Кола могла би голосувати за тим внеском. Кн. Чорторийский предложив иншу,

троха ostrійшу декларацію, а ще иншу Старжинський. К. Левак. заявив, що тепер, коли горілку й конфесійну школу поставлено в такім тіснім звязку, мусить безумовно голосувати проти конф. школи з декларацією, чи без неї. Поставив також внесок у тім дусі. Грох. ще раз представив небезпеку впадку правительства і заявив, що внеску Левак. не може дати під голосованє, бо внесок Ліхт. рішучо прийде на стіл палати перед справою горілчаною. Потім Щепановський виголосив довшу промову і кінець кінців прихилив ся до внеску Ліхт. По нїм промовив Бобжинський ось у якім змислі. Довге балаканє pro і contra не здало ся нї-на-що. Діло в тім, аби опозицію Кола позискати для першого читання внеску Ліхт. Нехай опозиція сама уложить собі текст декларації і предложить її Колу. Грох. пристав на се і візвав опозицію, аби ще сегодня предложила Колу свою декларацію, аби справу полагодити як найскорше. На се одначе не згодила ся опозиція. Тільки сегодня члени меншости зійдуть ся на довірочну нараду в тій справі. Положенє опозиції подекуди корисне, та на жаль із поміж 17 її членів тільки 8 певних, а инші, як Щепановський, Розеншток, Гавзнер, Бльох, Чарторийський і Бартошевський клонять ся до того, аби прийняти декларацію і по першім читанню внеску голосувати за його відісланєм до комісії“. (Kur. Lw. ч. 115). У слідуючім числі Kur. Lw. з д. 28 цвітня маємо ось яку коротку відомість із Відня з попереднього дня з Кола польського: „Штучно склеєна опозиція підчас засідання парляменту відбула нараду над уложенєм декларації, що має бути зложена при першім читанню внеску Ліхт. Уложенє декларації повірено Гавзнєрови, Чарторийському та Хшановському. На тій конференції провідник нарад Чарторийський заявив, що в кождім разі буде голосувати за внеском Ліхт. Сегодня відбуде та меншість іще одно засіданє“.

У ч. 118 того самого часопису подїям у Колі польським присвячено вступну статю п. з. „Z tajnego parlamentu polskiego we Wiedniu“, де читаємо: „Від часу загалчєня посла Хшановського в Колі польським за видаванє сторонничих комунікатів, Коло перестало зовсім видавати комунікати до польських часописів. Розумієть

ся, що німецькі часописи, а в першій ряді „Neue freie Presse“ одержують докладні повідомлення про засідання Кола польського. Тому не моя вина, що про перебіг засідань так важних та характеристичних, як ті, на яких ведено розправу про внесок Ліхтенштайна, мушу черпати відомости ширші від поданих у телеграмах із німецького дневника, про якого настрій неприхильний до Поляків аж надто часто маємо нагоду переконувати ся. І яка дивна симпатія панує між деякими членами нашого „таємного парламенту“ в Відні, яка таємнича сила змушує їх присвячувати скупі вільні хвили, що лишаються їм від заходів коло добра Галичини, на роблене настрою в „Neue freie Presse“! Що зрештою той настрій мусить бути неособливий і для цілого Кола так само як і для всіх його фракцій непідхлібний, про се переконує нас найновіший комунікат поміщений у тім дневнику, який подаю тут у дословнім перекладі.

„В Колі польським кипить. Що правда, тільки зглядно незначна меншість поважно (?) опираєть ся голосованню за внеском Ліхтенштайна при першій читанню, але докази, які ставить та меншість проти наміреного знасилування цілої правиці через найслабшу її фракцію, такі важкі, що треба найсильніших мір дисципліни клюбової та цілого впливу голови Кола Грохольського, аби змусити диссидентів до піддання або бодай до пасівної присутности при капітуляції Кола під волю кн. Ліхт. Мала горстка тих, що не хочуть принести „жертви з розуму“ на користь конфесійної школи, опираєть ся тепер пристати на внесок Ліхт. при першій читанню. Що правда, під натиском клюбового регуляміну ся горстка маліє раз у раз, і може в день, коли прийде до голосовання, зведеть ся до незначної решти. Одно тільки видно вже тепер: незгоди в Колі доводять до розбиття його єдності. Вже тепер чути голоси, які пророчать, що з Кола польського виділить ся нова група, коли Коло не перестане раз у раз хилити ся та піддавати ся иншим фракціям правиці, і вказують на прецеденти утворення клюбу Ліхт. з клюбу Гогенварта та Молодо-чехів із чеського клюбу.

„На сьогоднішнім (середовім) засіданню хотіло Коло польське порозуміти ся що до деклярації, якою на

рленіи Ради держ. мало би мотивувати відіслане внеску Ліхт. до комісії. Пос. Гавзнер предложив проєкт такої декларації. у яким сказано, що Коло п. голосує за відісланем внеску до комісії вважаючи своїм обовязком прилучити ся до бажання політично з ним тісно сполученого клубу Ліхт., який до того відіслання привязує велику вагу. Коло п. одначе свідоме того, що внесок Ліхт. в своїх наслідках був би шкідливий, а навіть згубний для людової школи, і що Коло особливо з огляду на відносини в Галичині не могло би згодити ся зі змістом того внеску“.

„Пос. Кс. Копиціньский промовляв потім широко за внеском Ліхт., особливо в інтересі ліпшого релігійного виховання молодіжи, яку тепер не досить учать релігії. Пос. кн. Чарторийский, підпирає резолюцію предложену Гавзнером, але тільки першу її часть, висловляючи бажанє, аби в другій части не було ніяких закидів проти змісту внеску Ліхт. Супроти виводів кс. Коп. вказав на те, що в рамках теперішнього шкільного закона дано досить місця навчанню релігії. Нехай тільки клир совісно сповнить свій обовязок, а пожадана міра релігійного виховання буде повна.

„Пос. К. Леваковский заявив: „Хід сьогоднішньої дебати вказує чим раз виразнійше, що питанє, яке маємо на деннім порядку, се питанє чисто конфесійне. питанє переконання, якого не можна трактувати як питання політичного та партійного. Тим більше треба сего уникати, що поставлене сеї справи як справи істновання клубу в сю хвилю, перед дебатом над податком від горілки, стягнуло би на Коло закид, що згодило ся на сю жертву тільки тому, аби нею окупити голоси клубу Ліхт. за горілчанім проєктом. Сей закид оминемо, коли доведемо до того, аби внесок Ліхт. прийшов на наради в рленіи аж по залагодженю податку від горілки“.

„Дуже остро проти сих уваг виступив голова Кола Грох. На його думку не можна так різко видпихати клуб Ліхт., який з гори заявив, що задоволить ся яким будь мотивованем, яке би Коло ухвалило долучити до його внеску, аби тільки голосувало за його відісланем до комісії. Як би воно одначе відмовило тому жаданю, грозить небезпека, що клуб Ліхт. наробить клопоту

більшості палати, і ся більшість остаточно може розбити ся й повалити з собою всю теперішню правительственну систему. А се така небезпека, супроти якої Коло мусить ужити всяких способів, аби задовольнити кн. Ліхт. і членів його клубу в справі шкільній. Для нього нема сумніву, що ся справа зовсім не релігійна, не питанє совісти; як би се так було, він навіть не допустив би її до голосованя. Навпаки, се справа чисто політична, в якій Коло своєю ухвалою повинно заняти становище. „Ся промова — додає від себе „N. fr. Presse“ — не лишила ся без впливу на хиткі елементи Кола. Пос. Бобжинський, найгорячіший урядовець у Колі п., підпер Грохольського малюючи яркими красками біду, яка виникла би з розбитя правиці та провалу правительства. Ухвали не було, але візвано меншість, аби сформулувала резолюцію, з якою згідна була би голосувати за внеском Ліхт. і предложила її Колу“.

В телеграмі з д. 28 цвітня доносить К. Lw.: „Мішана меншість польського Кола приняла декларацію уложену послами Гавзнером і Чарторийским з приводу голосованя за внеском Ліхт. Про те кілька членів Кола здержить ся від голосованя без огляду на те, чи з декларацією, чи без декларації, тому, що справу конфесійної школи злучено зі справою горілчаною“.

Д. 30 цвітня в тім самім часописі читаємо ось яку відомість із Кола п.: „На вчорашнім засіданю відкликано на решті попередню ухвалу Кола в справі внеску Ліхт. Грохольський і Станьчики уступили у всьому „деклярантам“ і дуже радо прийняли предложену Гавзнером та Чарторийским „остру“ декларацію, бо як практичним людям ходило їм не о слова та балаканя, але о голоси, а ті на жаль вони позискали завдяки „опозиційній витревалости“ та „вірности прінціпам“ деяких наших поступовців. Розправа почала ся відчитанем заяви уложеної Гавзнером і злагодженої Чарторийским та Хшановским. Грох. заявив, що приймає вповні відчитану декларацію, і не має нічого проти того, аби Гавзнер іменем цілого Кола відчитав її в Раді держ. і мотивував у довшій промові. Треба нам ратувати клуб Ліхт. та самого кн. Ліхт., бо як би той клуб розв'язав ся, то розпадеться й уся правиця й міністерство гр.

Тааффе могло би впасти. Задача Кола п. піддержати се правительство, і тому треба уступити деклярантам, аби тільки голосували за Ліхт. Пос. Яворский доказував далі, що горілка зі школою конф. не стоїть ні в яким звязку, бо Ліхт. уже від кількох літ домагається такої школи. Бобж. і Мадейский критикували Гавзнєрову деклярацію заявляючи, що коли Коло прийме її, вони здержать ся від голосованя. Бобж. предложив, аби Гавзнєр свою деклярацію „виговорив“, а не відчитав, і то тільки іменем своїх одномисленників, аби було видно виразно, що се не заява цілого Кола. Внесок Бобж. прийнято.

Так змайстрована деклярація, що мала замаскувати капітуляцію Кола п. перед кн. Ліхт., звичаєм Кола лишила ся його тайною. Ще д. 30 цвітня писав кореспондент К. Lw.: „Застереженє кількох т. зв. „деклярантів“ польських, що мають голосувати за відісланєм внеску Ліхт. до комісії, доси невідоме. По донесеню „Tagblatt'a“ воно має звучати так, що „Поляки признають вправді сей внесок шкідливим для Галичини, але з огляду на політичну приязнь із клубом Ліхт. будуть голосувати за переданєм його до комісії“ (К. Lw. ч 121). Як бачимо, в такім тексті польської деклярації не було би вже ані крихітки опозиційної соли, через яку вона первісно мала бути дуже остра.

Знов минуло кілька днів. У ч. 123 К. Lw. бачимо знов на вступі коротке донесенє з Відня: „Як звичайно, так і сим разом польські часописи аж із німецьких денників довідують ся, як звучить „застереженє“ Кола п. в справі голосованя за внеском кн. Ліхт. при першім читаню, Ось текст тої деклярації: „Голосуючи за внеском кн. Ліхт. чинимо се давнім звичаєм, що всі внески допустимі юридично та морально, що виходять від більшого сторонництва, в першім читаню ми піддержували. Так зробили ми з внеском Коронїні, що відбрав парляментови важне право, так із внеском ліберала п. Шаршміда, так само поступимо також у дусї найліберальнїйших понять із внеском кн. Ліхт., аби дати можливість прихильникам інших поглядів виголосити свої докази та мотиви. Помиляв би ся одначе, хто би думав, що згоджуємо єя зі змістом внеску кн. Ліхт. Ува-

жаємо його шкідливим для нашого краю, особливо приписи що до конфесійної школи, бо в теперішніх відносинах дбале духовенство має широке поле до ділання в напрямі релігійного виховання. Приймаючи сей внесок ми надто знівечили би свою працю, з таким трудом розпочату в напрямі ассіміляції жидівської людности, що жиє між нами, на полі язиковім та суспільнім. На решті сей внесок дає духовенству право спільного догляду над школами, не обмежуючи його границь, а на се ми не можемо згодити ся (очевидно тому, чого не сказано виразно в деклярації, аби до того догляду не дати доступу руському духовенству.) В тій думці будемо голосувати за відісланем внеску до комісії“. „Не вважаючи на те, — пише далі віденьський кореспондент, — що Коло без застереження приняло сю деклярацію, правдоподібно 10 польських послів не будуть голосувати за нею. Чути, що пос. Гневош і К. Леваковский заявили, що ні під якою умовою не будуть голосувати за внеском, а п. Щепановский від'їхав до Англії на 2 тижні; далі мають здержати ся від голосовання др. Розеншток, др. Раппапорт, др. Бльох (Жиди), а надто 4 послы, що на останнім засіданю не голосували за внеском Бобжиньского, а власне др. Август Леваковский, Немчиновский, Бартошевский і Ромашкан. На основі докладного обчислення всіх голосів палати, внесок Ліхт. не перейшов би без тих 10 польських голосів. Тому здаєть ся, що наступить нова реасумція сеї справи в Колі, аби позискати бодай тих, кому залежало на тім, аби п. Гавзнер відчитав свою деклярацію в палаті, а не, як перепер п. Бобж., аби тільки промовляв у дусі застереження. Внесок Ліхт. прийде на порядок денний палати зараз по бюджеті, більше менше д. 10 мая“.

Ся остання відомість у звязку з тим, що успіх внеску Ліхт. залежав тільки від певної більшости 10 польських послів, заповідала вже тепер повне фiasco сего внеску. Відома річ, що бюджетова дебата в парламенті звичайно дуже затягаєть ся і втомляє послів, а по щасливім перебічованю сеї дебати звичайно наступає відроченє нарад. Отже внесок поставлений на деннім порядку по бюджетовій дебаті вже з гори мо-

жна вважати засудженим на смерть. Та кн. Ліхт. іще не тратив надії. В ч. 124 K. Lw. рівночасно з появою моєї статі п. з. „Sroga niewdzięczność“ подав K. Lw. окремою статейкою також те, що написав віденьський кореспондент краківського демократичного дневника „Nowa Reforma“. Він писав ось що: „В Колі п. панує чим раз душнійша атмосфера. Що правда, притихли на хвилю горілчані турботи, за те внесок кн. Ліхт. не перестає наводити що раз нові клопоти. Хоч остання реасумція (значить, вона таки була зроблена!) що до деклярації зломала абстіненційну опозицію 17 польських послів, але лише в части, бо все ще лишається 10 польських голосів що найменше непевних, без яких реакційний внесок кн. Ліхт. не зможе дістати ся до комісії, ну, а тоді все пропало! Більшість Кола застерігається проти лученя справи горілчаної зі шкільним внеском і навіть просто заперечує той звязок. Незалежна опінія краю дивиться на сю річ инакше. На наш погляд Коло тільки тоді докаже брак звязку тих справ, коли фронтом стане проти внеску кн. Ліхт. і увільнить ся таким способом із дуже прикрого будучого положеня. Хоча більшість Кола удає, що поспирає сей внесок тільки з чемности, то одначе певна річ, що відіслане його до комісії буде значити перший етап до побіди кн. Ліхт. Віримо, що Коло п. не хотіло би лучити горілчаної справи зі шкільним внеском, але-ж бо обставини самі лучать обі ті справи, а що важнійше, лучить їх сам кн. Ліхт. чуючи добре, що від того залежить побіда. Тай сам п. Грох. боронячи в Колі справи внеску запитував виразно: „А як же-ж панове инакше переведете справу горілчану?“ Пізнійше п. Яворский заперечив злуку обох справ, але се стало ся аж тоді, коли п. К. Лєвак. виразно зазначив ту злуку і наклеював торги Кола як неморальні. Уряд прихильний внескови кн. Ліхт., бо сей — тільки дальший тяг реакційних розпоряджень мін. Гауча в університетській справі, а ся творить невідлучну часть цілої програми реакції, що має на меті загальне знижене рівня освіти серед загалу людности. Також мін. скарбу п. Дунаєвский злучив горілчану справу з внеском кн. Ліхт. заявивши п. Грох., що домагання Кола будуть предложені урядови не са-

мим Колом, але більшістю парляменту, а для сего потрібна також згода клубу кн. Ліхт. Отже п. Дун. фактично злучив справу горілчану з внеском шкільним і підпер той внесок у практичнім напрямі. Запевнення Кола, що відіслане внеску кн. Ліхт. до комісії ще не значить його ухваленє, не має серйозного значіння, бо коли кн. Ліхт. тепер уживає всяких способів, аби перевести свій внесок через перше голосованє до комісії, то в комісії він знайде також способи перевести його хоч би в троха змінений формі“.

Як бачимо, заносило ся справді на поважний замах на людове шкільництво в цілій Австрії. І не було се заслугою Кола п., коли сей замах був ударемнений. Від сих виступів газет минуло 10 днів, і про дальші заходи в справі внеску Ліхт. не чути нічого більше. Аж у ч. 134 К. Lw. знаходимо звістку з Відня датовану днем 12 мая, в якій читаємо: „Підчас учорашнього засідання Ради держ. клуб Ліхт. відбув двогодинне засіданє, якого хід ховають дуже в тайні. Чути, що на тім засіданю кн. Ліхт. повідомив свій клуб про свою авдієнцію у цісаря, по чім ухвалено не настоювати на перше читанє внеску про конф. школи, особливо тому, що уряд на осінній сесії сам має виступити з новелею до закона про людові школи“. Се була остатня відомість про сей внесок, який по відроченю сесії Ради держ. по просту канув у воду. І так із великої хмари не впала ані крапля дощу.

Писано в днях 10—15 липня 1913.

XVI. Блаженства мира.

Маємо їх запевнені та задокументовані. Ipse dixit. Сам цісар німецький у празничній хвили запевняє нас про се. „В Бозі та в оружности Німеччини“ — яке зіставленє! — покладає він надію, що спокій не буде нарушений. Не меншою надією наповняє його тісний відпорний союз Німеччини з Австрією та Італією. Ті три великі держави, злучені разом спільністю того найвисшого інтересу — вдержання мира, — творять таку фалангу, яку зачепити не поважить ся ніхто при здоровім умі. Та не досить того! Власне се почутє величезної сили позволяє німецькому цісареві без тіни заздрости або злої волі плекати ніжну рослину особистої приязни до російського царя й добрі сусідські відносини до Росії. Значить, також із сего боку можливість якого будь конфлікту майже виключена.

Хто-ж і що в такім разі може грозити тим „блаженствам мира?“. Чи може Франція, про яку німецький цісар у своїй мировій заяві не без розмислу промовчав? І правда, Франція, се вулкан, що сьогодні спочиває, а завтра може вибухнути. Та про те в останніх 5 літах, у часі, коли періодично повторяли ся „граничні конфлікти“ між Францією й Німеччиною, не вважаючи на агітацію французької Ліги патріотів та Булянжера, бачили ми дивне явище. Стороною зачіпною, провокуючою та визиваючою була все Німеччина, яка при тім не переставала запевняти, що вона „мирна та горда в почутю своєї сили“, а сангвінічна та вулканічна Франція виявляла як найбільший такт, поміркованє та дійсну здержливість, гідну високої культури. Коли тепер німецькі провокації та галабурди вимірені проти Франції затихнуть зовсім, коли Німеччина в почутю своєї сили перейметь ся також супроти своїх заренських сусідів почутєм правдивої сусідської взаімности,

то сміло можна сказати, що блаженствам мира і з того боку в найблизших що найменше 10 літах не буде нічого грозити. Тим менше може щось грозити їм із боку Англії, Союзних Держав північної Америки, Швеції, Бразилії, князівства Монако, держави Конго, Китаю або маляйського архіпелагу. Можемо жити спокійно і вмирати в постелі, — кому ще до того часу лишиться постіль від податкових секвестрацій.

Блаженства мира! Який чудовий вигляд! Розвій національний, скріплене основ одностайного державного організму, піднесенє добробуту — все те й багато дечого іншого входить до того коша, названого блаженством мира. А про те, хоч ніхто не думає з того коша вкрасти нам ані одного з тих райських плодів, бо адже-ж „наша надія в Бозі та в загальнім уоруженю“, все таки того мирового коша мусять стерегти міліони сталевих колючок, цілі гори пороху, дінаміту та нітрогліцеріни, цілі армії людей відірваних від мирової праці, ціле море найжизненніших соків народніх, витиснених, випомпуваних при помочи цупких адміністраційних машин і перетоплених на золото та банкові білети. Оглядаючи при деннім світлі ті блаженства мира бачимо в них дивоглядну суперечність із тим, що ми привикли називати миром, бачимо неситу гидру, що пожирає далеко більше та далеко систематичнійше, ніж найлютіїша війна.

Супроти сего не повинно дивувати нас, що сю шумну мирову заповідь повитала біржа знижкою курсів, подібною майже до паніки. Бо й справді оружний мир при сучаснім шаленім розвою техніки, се ненастанна, напружена війна, се перегони, в яких держави одні перед другими старають ся викидати як найбільше грошей, відривати від праці як найбільше людей, громадити як найбільше та як найдосконаліїшого оружя, аби по кількох літах продавати його на вагу заліза, і все те з одною метою, аби заховати мир. Тому справедливо весь світ разом із берлінською біржею супроти сего вигляду на довгий тривок мира запитує: „Wat koof ich mir davor?“

Друковано в часописі „Kurjer Lwowski“ 1888, ч. 177. Переклад писано дня 16. липня 1913.

XVII. Із клубової політики.

В перших днях липня в різних містах австр. монархії відбули ся два збори виборців, на яких обговорювано організацію та політику клубів Ради державної. Прінципiальний і фактичний бік обох сих посольських звітів багато дечого може навчити, і тому подаю тут важніші уступи з обох звітів у коротких ви-
тягах.

У місточку Вілляху в Корутанії ставав д. 2 липня посол Штайнвендер перед своїми виборцями, і навя-
завши до недавнього зложеня мандату через посла Гесса „задля партійних відносин у лоні опозиції та за-
для безоглядности уряду й більшости для інтересів Ко-
рутанії“, говорив далі ось що: „Справді партійні відно-
сини мало можуть задоволити. Всі чують се, але не
всі розуміють се добре. По перед усього думають, що
головне лихо — велике число німецьких партій. Маємо
зв'язок національно-німецький, клуб німецький і клуб
німецько-австрійський і нарешті Шенерерів зв'язок ні-
мецьких націоналів. Відчисливши клуб Коронії та ди-
ких маємо отже 4 німецькі опозиційні клуби. Та до-
сить заглянути до німецького парляменту, аби переко-
нати ся, що й там не ліпше. Бо партії творять ся від-
повідно до історичних законів, а не по правилах льо-
гіки. Вони мають свою основу або як предовжене дав-
нійших партій, або як проби трактованя публичних
справ відповідно до нових ідей національних чи су-
спільно-реформових, або бувають продуктом реакції
проти дотеперішніх течій. При тім входять у гру не раз
інтереси особисті або провінціяльні. Зовсім хибними
появами видають ся мені, 1) коли якась партія велича-
єть ся, буцім то виключно має рацію, і 2) жаданє, аби

всі партії злучили ся в одну цілість. Справедливо одначе може людність жадати, аби її представники всякі свої особисті забаганки та зависти безоглядно підпорядкували під вимоги загального добра, і аби в важних справах ішли рука в руку. До того Німці все були готові, й опозиція поступала так не вимагаючи, аби по одинокі клуби зрікали ся своїх окремих домагань або насилували свою совість. З часом, надію ся, розвинуть ся відносини більше під впливом зросту ідей національних та суспільних і шезне багато традицій, що тепер роздвоюють різні партії. Але відносини мусять розвинути ся; сотворити їх не можна.“

По тих словах, яких правду також наші політики повинні мати в тямці при видаванню осудів про поодинокі партії та напрями, перейшов Штайнвендер до обговорення економічного стану Корутанії. Се край бідний, а невідповідна система оподаткування ще більше підрізує його добробут. Оподатковане Південної залізниці приносить скарбови річно 96.000 зр., за те приносить далеко більший убуток у податках із гірничих підприємств (копалень). У р. 1872 з тих підприємств брав уряд 172.000 зр. податку, а в р. 1886 уже тільки 38 000, отже зменшене податків о 130.000 значило зменшене зарібків і доходу всіх робітників, урядників та промисловців о 1,300.000 зр. Рівночасно одначе з тим недобором у доходах підвищено податки консумційні, особливо від цукру та горілки. „Можна бояти ся, — сказав далі бесідник, — що наслідком зросту державних податків із горілки уряд знов проволоче реформу податкову. Тому наш обовязок — напирати на ту реформу. Німецько-національний звязок виробив уже проєкти і предложив їх урядови, а власне про зменшене податку домового, знижене ціни соли, реформу податків консумційних, опусти в податку ґрунтовім, зміни в законі про належитости, а власне про належити спадкові, й на решті проєкт регуляції податку особисто-доходowego. Тепер бачимо, що бідні люди платять величезні податки доходів, а великі капіталісти ними майже зовсім не обтяжені. Ба, в Відні живе один міліонер, який не платить ані крейцера податку доходowego, а сей міліо-

нер називається Натаніель Ротшільд“.

Рівночасно д. 5 б. м. чеський п. Вашатій здавав перед своїми виборцями звіт „із безплідної діяльності чеського посольського клубу“, і підніс, що старочеські послали раз у раз підпирають уряд, хоч той ані думає узгляднювати їх домагання. Він висловив побоювання, що для Чехів настане ще сумнійша доба, коли виборці не вкажуть своїм послам відповідної дороги. Він оповів, що члени клубу Ліхтенштайна штурмували на молодого чеський клуб, аби сей голосував бодай за переданєм внеску Ліхт. до комісії. До самого бесідника звертав ся з таким жаданєм п. Карльон. Вашатій відповів йому, що німецькі консерватисти при внеску Шаршміда та при голосуванню над язиком текстів банкнотів *) також не голосували разом із Чехами. На се Карльон запевнив його словом чести, що провідники чеського клубу самі просили німецьких консерватистів, аби в обох тих справах не голосували разом із Чехами. Провідники чеського клубу самі голосували за тими внесками тільки задля налягання своїх виборців, хоч особисто мали зовсім інші погляди.

Як бачимо, послали інших країв стараються не тільки повідомляти своїх виборців про справи залагоджені або не залагоджені парламентом, але також освічувати їх про закулісову машинерію, яка працює над здійсненєм або ударемненєм ріжних домагань та проєктів. У нас окрім п. Біліньського, який у Станіславові вправді промовляв до своїх виборців, але дуже мало чим просвітив їх, ані один шановний посол не думає явити ся перед виборцями зі звітом із своєї плідної або неплідної парламентарної кампанії. А не вадило би!

Друковано в часописі „Kurjer Lwowski“ 1888 ч. 188. Переклад писано д. 16. липня 1913.

*) Чехи домагали ся, аби на австрійських банкнотах окрім німецьких були також чеські написи.

XVIII. Організація демократичної партії.

I.

Добігають уже до кінця обі наші парламентарні каденції, Ради державної та Сойму краєвого. Не можна сказати про них, що вони були безплідні; навпаки, вони були аж надто плодючі, та на жаль майже все in minus для інтересів нашого краю. В своїм часі я постараюся зсумувати та відповідно опінити здобутки діяльності наших найвисших репрезентацій, а властиво їх всевладних органів — Кола польського у Відні та соймової більшості в краю. Тепер досить буде сказати тільки загально, що ніколи доси так виразно, так ціннічно, як у теперішніх парламентарних каденціях, не виступила на зверх основна хвороба нашої суспільности — родова кастовість, що не знає нічого понад собою ані обік себе, найспокойнійше в світі потожсамлює інтерес малої та близької до банкрутства купки людей із інтересом народа, і величається своєю погордою для науки та просвіти, для чесної праці та заслуги.

Не потребує широко розводити ся над тим, відки се пішло, що та хвороба могла так розширити ся, що нечисленна й близька до фінансового, морального та духового банкрутства купка людей могла забрати в свої руки керму майже всіх краєвих справ і може визискувати їх виключно на свою користь. Звалювати всю вину на поміч і впливи уряду не здасть ся ні-на що. Парламентарний уряд шукає в краю опори, шукає того, хто має в собі які будь задатки сили та впливу. Певна річ, що як би він у галицькій шляхті не був знайшов

таких задатків, то не мав би ані інтересу ані змоги творити їх із нічого, або як би тепер знайшов де инде силу та солідарність більшу ніж у шляхти, то був би змушений числити ся з тими новими чинниками. Не в прихильности уряду треба шукати причини того так важного суспільного явища, як панованє шляхетських родів у Галичині, але радше головно в сустріку двох фактів фатальних у історії Галичини — в розбитю демократичного сторонництва і в цілковитій дезорганізації демократичних елементів особливо від р. 1867, а з другого боку в повстаню та скріпленю організації шляхетського сторонництва, т. зв. Станьчиків. Нема сумніву, що прискішенє зросту сего сторонництва й скріпленє його впливів у великій части залежало від прихильности центрального уряду, але гріхом було би сказати, що уряд також розбив галицьке демократичне сторонництво. Те сторонництво розбило ся само, впало наслідком хиб і органічних суперечностей. Лишили ся отже лиш дві сили в краю, шляхта та бюрократія. Тому й не диво, що вони злучили ся одна з одною — на яку користь для краю, се бачимо всі.

Коли в теперішню хвилю пригадую ті давні та відомі події, то чиню се в почутю неминучої потреби нової організації всіх демократичних елементів нашого краю для протиділаня впливам ретроградних елементів. Сим висловляю думку, якій „Kurjer Lwowski“ служить ненастанно та витревало, а також надію, що демократичні елементи в Галичині вже на стілько численні та свідомі своєї відрубности, своїх задач та засобів, що їх організація в одноцільне, сильне політичне сторонництво не покажеть ся зовсім трудною. В переконаню про неминучу потребу як найскорше приступити до такої організації утверджує мене також приклад віденьських Німців. Уже було зазначено в часописах, що долішньо-австрійське намісництво затвердило вироблений послом Кронаветгером статут „Центрального демократичного Товариства“. Сей статут маю перед собою й думаю, що зроблю прислугу справі нашої власної демократичної організації, коли подам той статут у перекладі на нашу мову, зазначаючи при кожній точці те, що для

нас важна, а при тім підносячи те, чого нема в віденьськiм статуті, а що у нас повинно лежати в основах організації.

1. § 1. *Назва, осідок і мета товариства.* Центральне демократичне товариство має осідок у Відні, а мету підпирати та боронити всіх інтересів демократичної партії. По перед усього товариство кладе собі задачі:

1. Вибороти загальне право виборче до всіх репрезентацій політичних та громадських при помочи петіцій до Ради державної, Сойму та репрезентацій громадських.

2. Внесками в дорозі права петіційного здобути піднесенє добробуту верстов промислових, і на решті

3. При помочи петіцій і внесків до уряду та тіл парляментарних довести до того, аби раціональне заведенє прогресівного податку доходого одержало силу закона, через що було-б уможливленє знесенє всіх податків посередніх.

Для осягнення сеї мети служать:

а) відбуванє зборів товариства для обговорюваня справ громадських, політичних і економічних;

б) відбуванє вандрівних зборів по провінції з тою самою метою ;

в) укладанє та публікованє петіцій, резолюцій, адресів, пропамятних письм і інших подань ;

г) устроюванє відчитів наукових і популярних як власних членів, так і осіб спеціально упрошених до того ;

д) бранє участи у всіх виборах до різних тіл репрезентаційних та виборних урядів через ставленє та підпиранє кандидатів із випробуваними переконаннями ;

е) проєктованє та підпиранє загально корисних підприємств та інституцій.

Сим першим параграфом свого статута віденьське демократичне товариство характеризує себе як переважно місцеве, віденьське, хоч дальший параграф позволяє належати до товариства кождому повнолітньому горожанинави Австрії, далі як товариство головно міщанське, бо аж дві точки програми — під-

несенє добробуту верстов промислових (der Gewerbtreibenden) і заведенє прогресівного податку доходового (ся друга точка, як відомо, взята з програми соціальної демократії) мають головнo на оці сфери міщанські. Негативно характеризує себе віденьське товариство сим параграфом як без національне. Не хочу сим терміном висловити нічого неприхильного та некорисного, а тільки констатую, що для авторів сего параграфу питанє національне не існує і що вони супроти него не займають ніякого становища. Можливо, що в Відні, центральній столиці держави, таке поставленє програми було на місці, хоч і там мені видаєть ся воно радше обминенєм та промовчанєм, ніж поясненєм та полагодженєм трудного питання. У нас демократична партія таким способом ставити свою програму не може.

Головними органічними хибами давнійшого демократичного сторонництва було по перед усього невиробленє суспільної програми по за загальне бажанє „піднесеня добробуту всіх верстов народніх“, далі занадто загальне і при тім занадто категоричне поставленє програми національної, а на решті недостача внутрішньої організації. Полишаючи на разі сю третю точку на боці аж до часу, коли прийде мова до внутрішньої організації віденьських демократів, зверну тут увагу на дві перші хиби.

Невиробленість суспільної програми у галицьких демократів була, можна сказати, головною причиною упадку того сторонництва. В кожній справі реакція вивішувала на своїм стязі конкретні інтереси — свої власні, і боролася за них. Демократи не мали таких інтересів. Інтереси міщанства, до яких іще найблизше хилили їх доктрини черпані з книжок та їх власні симпатії, були дрібні та неясні. Інтересів селянства вони ані зрозуміти, ані присвоїти собі чи то не хотіли, чи не вміли. Відси пішло, що в краєвім соймі перших десятиліть польські демократи в справах суспільних промовляли звичайно або в імя книжкових доктрин, в імя абстрактної справедливости та суспільної гармонії, або апелювали до патріотизму там, де шляхта промовляла практично та розсудливо про свої практичні потреби, а селяни та селянські послы говорили иноді недоладно

або навіть не парляментарно, але все таки ведені здоровим інстинктом по своєму боронили своїх інтересів. Результат виходив такий, що теоритична справедливість демократів звичайно ставала по стороні шляхти або виявляла себе в дрібних та маловартих поправках там, де свідоме діла сторонництво повинно би було зібрати всю свою силу, поставити справу на вістрю ножа й не попустити ні на йоту. Так поступали галицькі демократи в справах сервітутовій, дороговій, шкільній і в многих інших. Тільки тому вийшло таке, що селянські послы польські й руські не станули під стягом демократів, але творили окрему парляментарну групу, якої історія, ударемнені зусилля та помилки мусять збудити правдиве співчутє у кожного безстороннього обсерватора та історика тих подій.

II.

Характер галицької демократичної організації у всіх трьох згаданих точках повинен бути віддмінний від організації віденьської. По перед усього ся організація повинна обняти весь край. Що правда, закон не дозволяє політичному товариству закладати філії, як се було у нас без окремого закона в р. 1848, але не забороняє йому давати почин до закладаня інших таких самих політичних товариств і не забороняє поодиноким політичним товариствам як моральним особам вписувати ся в члени иншого політичного товариства. Ті законні постанови повинна будуча демократична організація визискати як найдокладнійше, аби всі демократичні елементи нашого краю почули себе як одно тіло і в кожній хвили могли дійти до обопільного порозуміння та до солідарного діланя. Центральні товариства повинні бути що найменше у Львові та в Кракові, а довкола них мусіли би морально групувати ся подібні товариства повітові, перед законом зовсім самостійні, але злучені з собою одним духом спільними цілями та взаємною приналежністю до числа членів.

Далі характер галицької демократичної організації повинен бути переважно людо-вий, аграрний. Далекий від легковаження міщанства та міських робітників

у суспільнім життю народа, я все таки мушу признати, що елемент міщанський у Галичині сам собою занадто слабкий для витворення сильної демократичної партії і для достарчення тій партії відповідно сильної парляментарної репрезентації. Головна сила нашої суспільности — селянство; головні питання, що займають увагу керманичів нашої держави, політиків та публіцистів, се питання рільні, як податок ґрунтовий, горілчаний, справа дорогова, шкільництво людове і т. п.

Питання спеціально міські не дозріли ще в Галичині до розміру питань загально-краєвих, як у Англії або в Німеччині, а велика їх часть може бути корисно полагоджена в рамках питань аграрних. Втягаючи сільський люд до своєї організації галицькі демократи відразу мусять стати на дорозі практичній, далекій від усякого доктринерства, мусять давати своїм членам підмогу в питаннях правних, культурних та освітніх. Демократичні товариства відразу стануть могутніми двигачами поступу та наберуть притягаючої сили супроти мас людових. Інтелігенція зіткнеться в тій організації безпосередно з простим людом і покаже, до чого вона здібна. Спільна корисна праця в товариствах причинить ся більше до вироблення обопільного довіря, ніж усякі казаня та заохоти.

Та як мала би виглядати та людова програма галицьких демократів? Певно, що її вироблене мусіло би бути спільним ділом значнійшої групи людей свідомих річи. Взірців такої програми й такої організації, яка відповідала би нашим відносинам, треба би шукати не в Відні, але радше в Ірляндії, в організації Ліґи національної та аграрної. З віденьської програми можна би прийняти хиба точку про реформу закона виборчого в дусі зрівняння горожанських прав селян із міщанами та з властителями більших посіlostей. Яка мала би бути та реформа, чи змагати відразу до загального та безпосереднього права голосовання, як се чинять соціяльні демократи, чи прийняти які переходові ступні, про се тепер нема потреби рішати. Що до програми економічної, то на мою думку головною основою при її укладаню повинен бути оклик: рівні права й рівні обовязки, а також постанова: де одиниця безсильна,

там спілка, асоціація повинна займати її місце. Підпиратиме всяких асоціаційних змагань серед людности повинно бути одною з головних задач демократичної організації, так само як поборюване всяких привілеїв і всякого визиску. На тих основах оперта і в рамках законів уложена програма суспільної діяльності могла би відразу позискати для демократичної організації прихильність людських мас і дала би тривку та сильну підвалину для її розвитку.

Що обік справ переважно аграрних також справи міські, справи ремесел, промислу, висших шкіл і духовенства не повинні бути поминені в демократичній програмі, те розуміється само собою. Адже-ж міста мусять достарчити для демократичної організації елементу інтелігентного, мусять бути огнищами тої організації, а численний уділ у ній міщанства пожаданий так само, як уділ сільського люду.

Важна нарешті точка програми галицької демократичної організації мусить обіймати питання національне. Тут відразу треба поставити постулат на мою думку найважніший: демократичне сторонництво в Галичині не може бути ані виключно польське, ані виключно руське, але мусить бути міжнародне, польсько-руське.

Кажу виразно: міжнародне, не мішане. Не вистарчить тут мовчки признати в статуті, що до товариства може належати кожний Галичанин якої будь народности. Міжнародній характер організації мусить бути зазначений у самій назві „Польсько-руське демократичне товариство“. Відповідно до того характеру мусить бути переведена також уся організація так, аби в товариствах із членами різних народностей права кожної народности були старанно узгляднені в міру того, чи дана народність у товаристві творить більшість чи меншість.

Не потребує тут говорити широко про важність руського питання для уложення відносин у нашім краю, а вистарчить зазначити се. Поляки від давна знають, що Русини — елемент переважно демократичний. Сей елемент серед Русинів о стільки перевищує Поляків,

фра
руси

Сімейні пер
заводе

що він більше зорганізований. Галицька Русь покрита, хоч далеко ще не вся, сіткою організацій, головню людських (читалень), неполітичних, а по часті також політичних. Русини мають два політичні товариства: Руську Раду, що тепер складається з елементів клерікально-бюрократичних і репрезентує т. зв. старо-руський, а властиво москвофільський напрям, і Народну Раду, зложену з елементів свіжих, по часті людських, із демократичною програмою. Обидва товариства центральні, львівські, хоч не місцеві. Обидва існують, хоч тільки на папері, політичні товариства в Долині та в Турці, сумні приклади провінційальної безсильності та непорадності. Всі ці руські організації, хоч дуже скромні в порівнянні прим. із чеськими, все таки дуже цінні на початок, а нова демократична організація польсько-руська повинна уважно числити ся з тими початками.

Основне лихо в руських політичних організаціях те саме, що було колись у польським демократичним сторонництві, се виключне національне становище. Ще у Львові та в більших містах набересть ся стільки руської інтелігенції аби утворити ядро такого товариства і сяк-так сповняти функції приписані статутом, але по менших місточках таких людей переважно нема. Що більше, по більших і менших містах однаково не стає іноді людей інтелігентних та незалежних, які зуміли би та посміли би стояти все на своїм становищі і не гнули би карку перед кождим вітром, що повіє з канцелярії староства, з Ради шкільної або з консисторії. У Поляків у східній Галичині зовсім навпаки: людей світлих і незалежних скрізь не мало, але не стає їм широкого ґрунту та опори в масах людности. Сам той стан річий мусить склонювати одних і других до спільної організації, до здруження в боротьбі за спільні інтереси.

Друге лихо руських політичних товариств, се безплідність їх заходів, неминуха при їх політичній безсильності. Не маючи змоги вибороти що будь парляментарною дорогою товариства обмежають ся майже виключно на вношене петицій, знач. на просьби, на жебранину. Найбільший успіх, яким хвалить ся „Народна Рада“, се випрошене у правительства руських пара-

лельних кляс при гімназії в Перемишлі. І справді факт, що „Нар. Рада“ просила тих паралельок, і факт також, що уряд дав їх; але чи тому дав, що „Нар Рада“ просила, се ще велике питанє. Так само спокійно міг був і не дати, а коли дав, то далеко правдоподібнійше, що мав до того инші, сильнїйші причини. Се вічне петіціонованє. на яким майже обмежаєть ся вся діяльність руських політичних товариств, се найліпше свідoctво їх немочи. Те саме посвідчують також часто поновлювані проєкти згоди з Поляками, яких тенор звичайно такий: „Ви Поляки дайте нам те а те, і буде згода“. З безплodности таких переговорів на мою думку один тільки вихід: елементи в головних питаннях однакових поглядів, елементи демократичні, людovі руські та польські повинні зорганізувати ся разом для боротьби зі спільним противником. Спільні інтереси людovі, суспільні, політичні та економічні — вони в кожного перед очима, вони такі численні, ясні та всякому зрозумілі, що досить указати на них, аби всі згодили ся на них.

Сполучені елементи демократичні польські й руські можуть мати надію, що вже при будущих виборах перепруть стілько своїх кандидатів на посольські крісла, що ті в соймі та в Раді держ. зможуть утворити окрему, незалежну та одинокю добром своїх виборців заінтересовану групу. Все те, що тепер у формі петіцій та меморіялів іде до міністеріяльних кошів, тоді знайде сильну підпору в посольських голосах, і не буде покривати ся мовчанкою. Тай у краю перестануть вічні передирки Поляків із Русинами, особливо коли від самого початку діло буде поведене достойно, отверто та з обопільною пошаною.

III.

По довшій перерві спричиненій обставинами незалежними від мене приступаю до дальших уваг над тою справою, яка тепер, по відроченю соймової сесії відчуваєть ся сильнійше у всіх інтересованих кругах так само польської, як і руської публіки, що вкажу тільки на останню заяву п. Романчука перед кореспондентом

чеської „Politik“. Аби як найшвидше довести до кінця свою розвідку, подаю на сам перед як субстрат для вступної організаційної праці переклад дальших параграфів статута тов. віденьських демократів із тою увагою, що до тих дальших параграфів не треба вже буде навязувати таких просторих уваг, як до першого.

§ 2. *Члени, їх права та обов'язки.* Кождий повнолітній горожанин австрійський мужчина може бути членом товариства, коли має повне вживанє горожанських прав. Приймає члена своєю ухвалою центральний заряд. Коли він відмовить прийняти, член може відкликати ся до загального збору. Кождий член має право брати участь у загальних зборах, ставити внески й запити до заряду (§ 10), забирати голос на всіх зборах та вічах і голосувати при всіх ухвалах та виборах. Вступаючи до тов., кождий член бере на себе обов'язок поступати згідно зі статутами й ухвалами зборів тов. та заряду, повзятими згідно зі статутами, і в міру своїх сил підпирати інтереси тов. Хто поступає инакше, буде виключений. Виключеному членови прислугує право відкликати ся до загальних зборів. Кождий член може вводити на зібрания тов. гостей, яким вільно брати участь у нарадах, але не вільно голосувати. Виступити з тов. вільно кождому членови в кождім часі.

§ 3. *Засоби тов.* Кождий член найдалі до двох місяців по приступленю до тов. має зложити вкладку річну в сумі 3 зр. Через зложенє тої вкладки член набуває право одержувати безплатно орган тов. Вкладка числить ся все за біжучий календарний рік.

§ 4. *Заряд.* Безпосередній заряд справами тов. належить до виділу тов. зложеного з голови, двох його заступників і сімох членів, вибраних звичайними загальними зборами тов. на протяг одного року. Члени уступаючого виділу можуть бути вибрані знов. Коли котрий чен виділу не прийде на його засідання 4 рази раз по разу без подання важної причини, уважаєть ся, що він добровільно виступив із виділу. В такім разі, як також при виступленю членів виділу з інших причин перед упливом тривку їх функцій виділ має право аж до найблизших загальних зборів доповнити себе провізорично з членів тов.

§ 5. *Компетенція виділу.* Виділ рішає всі справи незастережені виразно для загальних зборів, а особливо:

- а) приймає й виключає членів,
- б) вибирає секретаря та касієра з поміж себе,
- в) складає що року звіт із маєткового стану тов.,
- г) завідує маєтком тов.,
- д) скликає загальні збори тов.,
- е) виконує ухвали тих зборів, і
- є) вибирає з поміж себе членів для евентуальних

мирових судів (§ 12).

Члени виділу сходять ся в міру потреби на візване голови або його заступника, або на писемне жадане 4-ох інших членів виділу. Ухвали западають абсолютною більшістю голосів; у разі рівності голосів рішає голова. Ухвали виділу важні лиш тоді, коли на засіданню присутна хоч половина членів виділу.

§ 6. *Секції.* Для лекшого осягнення мети тов. члени його ділять ся на секції.

§ 7. *Компетенція голови. Повідомленя.* Голова виділу тов. заступає тов. перед властями та третіми особами, виконує ухвали зборів і виділу тов., проводить на зборах і на засіданнях виділу, веде хід дискусії та означає порядок предметів, що мають бути дискутовані, а також спосіб голосовання. Він підписує всі документи, що виходять від тов. з підписом секретаря. Документи в справах грошових підписує також касієр. Коли голова перешкоджений, заступає його перший, а коли й той перешкоджений, другий заступник із тими самими правами та обовязками.

§ 8. *Загальні збори.* Заг. збори скликає виділ тов. з поданєм порядку денного, або на писемне жадане що найменше 20 членів з поданєм предмету, який має бути обговорений; такий надзвичайний збір повинен виділ скликати найдалі до 14 днів.

Звичайний річний заг. збір тов. повинен відбувати ся в марті. До компетенції заг. збору належить: а) рішенє в справі відклику непринятих або виключених членів, б) укладанє петіцій, резолюцій, адресів і інших подань, в) полагоджуванє внесків предложених центральним виділом, г) dokonуванє змін у статуті, д) ухвала що до розвязання тов. Звичайні заг. збори а) приймають

річні звіти виділу та рахунків касових, б) dokonують вибору членів виділу, голови та обох його заступників і двох контрольорів для перегляду замкнення рахункового.

§ 9. Кождий заг. збір без огляду на число збраних членів може приступити до ухвал. Проводить такому зборови голова або один із заступників, а коли їх нема, котрий будь член тов. вибраний зборами. Ухвали западають абсолютною більшістю голосів, а в разі рівності голосів рішає голова. Члени виділу мають право голосувати на зборах окрім тих випадків, коли проти їх урядованя піднесено закиди. Вибори dokonують ся картками; голосувати й вибирати можна тільки особисто.

§ 10. Кождий член має право ставити внески, але мусить устно або писемно мотивувати їх; вони приходять під дискусію та голосованє по вичерпаню денного порядку.

§ 11. *Зміна статутів і розв'язанє тов.* Зміна статутів і розв'язанє тов. можуть бути ухвалені тільки на зборі наввисно для сего скликанім більшістю двох третіх частий усіх членів. У разі розв'язаня тов. збір, а зглядно виділ рішає про вжитє майна тов. на добротинну ціль.

§ 12. *Мирові суди.* Спори в справі відносин тов., о скілько на основі статутів не можуть бути полагоджені виділом, мають рішати ся без допущеня дальшого відклику або зажаленя мировим судом, до якого кожда сторона вибирає двох судіїв із поміж членів тов. Ті 4 судії звертають ся до виділу, який від себе визначає одного члена як суперарбітра. Сей має голос у мирозім суді від виділу. Той суд не вяжучи ся ніякими означеними формами рішає після свого совісного переконаня абсолютною більшістю голосів.

Про ті дальші точки статуту тов. віденьських демократів мені не довело ся поробити ніяких уваг, бо стаття, якої початок був надрукований у вересні 1888 р., перервала ся задля натовпу инших статей до половини падолиста, а потім утратила вже біжучий інтерес. Вона була друкована в чч 269, 271, 317 і 318 „Kurjera Lw.“, а переклад був написаний дня 16—18 липня 1913.

XIX. Надвишка чи недобір?

Найважнішою справою біжучої хвилі в парламентарнім життю Австрії являється бюджет на р. 1899, предложений Раді держ, міністром Дунаєвским. Телеграф розніс радісну вість, що австрійський бюджет сим разом виказує надвишку, що хронічний дефіцит, до якого за чергою мусіли привикати всі австрійські міністерства і з якими боротьба видавала ся на віки вічні безнадійною, щезла на решті з обрія і найформальнійше в світі може бути зачислений до покійників. Доніс телеграф і другу не менше радісну вість, що мін. Дунаєвский у своїм фінансовім експозе обіцяє ущасливленням австрійським горожанам довести до того, що фіскальні утиски та перетяження податкові незабаром будуть належати до історії, бо „уряд має небезпідставний намір поробити різні опуси податкові“.

Та не довга була радість, яку відчували ми при тій відомості, бо майже рівночасно доніс телеграм, що „Neue freie Presse“ остро критикує бюджетове предложене мін. Дунаєвского і виказує, що замість надвишки в сумі звиш 160.000 зр. маємо сим разом дефіцит у сумі що найменше 30 міліонів зр.

Треба признати, що така величезна різниця в цифрах мусить затурбувати кожного, особливо коли ходить о річ, що так глибоко сягає в кишені людности обтяженої податками. Тому з немалим зацікавленням я прочитав ту статтю віденьського дневника і подаю з неї важніші уступи для „назиданія“ читача.

„Радо поділяли би ми ту втіху, яку викликала відомість про надвишку в нашім бюджеті — так пише згаданий дневник, — але ся надвишка має тільки ту невеличку хибу, що коротко кажучи її зовсім нема.

В історії австрійського парламенту не було ще випадку аби міністер фінансів запевняв, що дефіцит усунений, і зараз потім заявив, що для покриття кредиту на армію мусить зтягти позичку в сумі звиш 20 мільйонів. Із якої речі виключив мін. Дун. се жаданє з бюджету? Таке поступованє зовсім суперечне з усіми парламентарними звичаями. Коли перед двома роками ухвалено кредит 52 міл. на загальне ополченє, то на жаданє бюджетової комісії сю суму мусіли вставити до бюджету. В минулім році делегації ухвалили звиш 15 міл. на нові карабіни, і нікому ані на думку не прийшло виключати сю цифру з бюджету і найзвичайніший у світі, від многих літ уже відомий нам дефіцит пристроювати як надвишку.

„Нехай мін. Дун. загляне до звітів про бюджет із року по окупації Боснії, чи не знайде там зовсім ретельно записані всі ті мільйони, які коштувала нас та „тріумфальна прогулька“ ген. Йовановича. Поступок мін. Дун., се розбрат із дотеперішньою парламентарною традицією, якого нічим не можна оправдати. Навіть найлагідніший судія мусить признати, що бодай та часть кредиту на армію, що фактично була признана на службу в біжучім році, а до червня не була видана, повинна була знайти місце в прелімінарі бюджету. Конєць кінців можна групувати цифри, як кому подобаєть ся, але яка нам користь із того штучного групування? Обридло нам уже повторяти раз у раз, що дефіцит держави виносить як раз стілько, скілько видатки не покриті доходами.

„І коли міністер фінансів мусить позичати звиш 20 міл. на армію та 10 міл. на сплату процентів, то очевидно його бюджет має 30 міл. недобору, ані одного зр. менше, але радше більше. Бо пригляньмо ся близше поодиноким пифрам бюджету! Вже поверховий їх перегляд покаже, що бюджет по просту прикроєний для виказаня надвишки. Мін. Тісса обчислив, що дохід із нового горілчаного податку в Угорщині принесе о 10 міл. більше, ніж доси; мін. Дун. з чистою совістю прелімінує суму два рази більшу. В Угорщині думають, що консумція алкоголю зменшить ся майже о 200.000 гектолітрів низше контін-

генту; мін. Дун. оцінює убуток консумції менше ніж на 100.000 гект. Також при тютюні показуєть ся така сама ріжниця. Мін. Дун. сам повідомив палату, що убуток у консумції цигар задля їх подорожшання був дуже значний; сей убуток тягнеть ся й доси, а про те мін. Дун. прелімінує і з сеї рубрики о 3 міл. доходу більше, хоч Тісса задоволів ся сумою не сповна 900.000 зр.

„Розуміємо причини, які спонукали мін. Дун. до такого кроку. В його бюджеті доходи зросли майже о 25 міл. Тютюн, нафта, кава, дріжджі, цукор, горілка обтяжені високими податками, і людність, що спотребовує ті продукти, поносить майже надсильні жертви. Що-ж мусить діяти ся в серці мін. фінансів, який не вважаючи на все те мусить признати, що йому треба затягти новий довг 30 міл.? Се майже обовязок гуманности в такім клопоті хоч на хвилю викликати рожеву злуду. Навіть таке величезне побільшенє податків не вистарчило на усуненє дефіциту, а що-ж сказати про які будь резерви на хвилю надзвичайної потреби, яка в кождім часі може трафити ся?“

Друковано в часописі „Kurjer Lwowski“ 1888, ч. 299. Переклад писано д. 17—19 липня 1913.

XX. Спiр о дефіцитi.

Де инде сварять ся люди за те, що знайдуть, що мають або що хотiли би мати. У нас инакше. У нас найзавзятiйшi спори виникають за те, чого нi одна з ворожих сторiн не має й не хоче мати, за дефіцити моральнi та фiнансовi. На наших очах ведесть ся власне один iз таких спорiв, що робив би дуже комiчне вражiнє, як би в ґрунтi рiчи не був такий сумний, особливо для нас, що відчуваємо наслiдки тої „великої порожнечi“, за яку ведесть ся спiр. Так, вiн ведесть ся за порожнечу. таку велику, що треба аж 30 мiл., аби заповнити її.

Телеграм донiс нам учора змiст вiдповiди, яку дала урядова „Wiener Abendpost“ на статю „Neue freie Presse“, якої змiст я подав учора. „Вiдомiсть про недобiр 30 мiл. — пише урядовий орган, — се проста видумка єхидної та партiйною тактикою подiктованої критики „Neue freie Presse“. Що до ренти амортизацiйної, то ходить тут тiльки о легальну перемiну давно iснуючого довгу на одностайну ренту, а се нiяке нове обтяженє. Отже закид „N. fr. Presse“ по просту комiчний. А що до кредиту 20 мiл. на озброєнє, то сей треба взяти тiльки на рахунок тягарiв iз р. 1888“.

„Ну, — вiдповiдає „N. fr. Presse“ на се урядове запереченє, — сей закид зб'яти — нема нiчого лекшого. Ми зi своїми закидами знайшли ся в дуже добрiм товариствi, а коли наші уваги комiчнi, то комiчною була також контрольна комiсія державних довгiв, у якiй тепер засiдають самi мужi душею й тiлом прихильнi правительству. В останнiм звiтi тої комiсії, розданiм у палатi саме в хвили, коли мiн. Дун. демонстрував свою надвишку, вичислено, що на амортизацiю державних

довгів видано 365 міл. у облігах довгу державного. Процент від тої емісії виносить 15·3 міл. зр. річно, а через сплату давніх довгів рата процентова зменшила ся тільки о 6·6 міл. зр. В останніх 17 роках збільшила ся австрійська рата процентова о 8·6 міл. Отже-ж кождий розумний чоловік знає, що через звичайну сплату старих довгів не можуть державі наростати нові тягарі. Та коли наслідком емісії ренти амортизаційної тягар довгів побільшаєть ся, то се певно не проста амортизація, але якась инша операція, названа іменем, яке їй не належить ся. На доказ послужить нам знов звіт контрольної комісії. В тім документі сказано виразно, що „та сплата довгів потягає за собою за-всїгди значне збільшенє довгів“. Так само і в торічнім звіті комісія сконстатувала те саме дивовижне явище, й спробувала навіть пояснити його. Отже як бачимо, сама комісія констатує виразно, що сплата державних довгів сполучена зі значним зростом загального довгу та зі зростом рати процентової. Тому питаємо кожного, хто хоч троха знаєть ся на тім, чи операція, яка потягає за собою такі наслідки, не має всіх прикмет звичайного вимушування? Мін. фінансів затягає позичку, яка збільшає стан довгів і правильні видатки, а про те перечить, буцім то ся позиція творить невідхильну часть бюджетового недобору“.

„Так само спротивляєть ся „Wiener Abendpost“ та кож тому, буцім то кредіт 20 міл. на армію творить часть дефіциту, і твердить, що сей видаток обтяжує бюджет 1888 р. Ну, Богу дякувати! Дізнаємо се нарешті, куди діти той фант, якого ніде було приткнути. Отже ті 20 міл. належать до бюджету 1888 р. — та ми раді знати в такім разі, яким правом мін. Дун. обчислив дефіцит 1888 р. на 21 міл.? Се в н учинив не раз, але 4 рази, але про те виясненє, яке сьогодні дає урядовий орган, у міністеріяльнім експозе не було ані згадки. Чому д. міністер не сказав отверто що дефіцит у р. 1888 винесе не 21, але 41 міл.? При такій пригніблюючій за-яві всі спори про бюджетову надвишку в р. 1889 були би навіть не починали ся як зовсім безпредметові. Аж тепер, по стільких трудах та спорах, дійшли ми до того, що півурядовий орган повчив нас, що дефіцит у р. 1888

виносить 41 міл., із яких 20 міл. треба покрити позичкою. Д. міністер не знав про се нічого, бо инакше повинен був зажадати від палати додаткового кредиту в сумі 20 міл. Чому не зробив сего? По просту хиба тому, бо знав добре, яке некорисне вражінє викликала би була бюджетова надвишка в сумі 100.000 зр., оздоблена додатковим кредитом у сумі 20 міл. Кого тішить така надвишка, того можемо поздоровити з такою невинною радістю, але зі свого боку констатуємо ще, що мін. Дун. і тут помиляв ся, обчислюючи в своїм експозе дефіцит у р. 1888 на 21 міл. Він оказуєть ся далеко більшим. А коли при кінці рахункового року показуєть ся такий великий недобір, то се вже поважний чинник, із яким треба числити ся при оцінці фінансового положеня слідуячого року. Та сума 20 міл., якої узискане доси не було затверджене Радою державною, се часть будучого кредитового запотребованя так само, як позичка амортизаційна, а що суму вимогів не покритих доходами називаємо дефіцитом, то обі ті позички разом творять будущий дефіцит. Супроти сего факту, ствердженого самими урядовими голосами, можна говорити тільки про штучні надвишки в бюджеті будучого року“.

Друковано в часописі „Kurjer Lwowski“ 1888 ч. 300. Переклад писано д. 19 липня 1913.

XXI. Задушні дні у Львові 1848 р.

Саме сьогодні (д. 1 падолиста 1888) минає 40 літ від памятного бомбардованя Львова. Не давній час, а і се таки тодішні події так неподібні до того, що бачимо тепер, що справді иноді вірити не хочеть ся. Не забуваймо, що задушні дні у Львові 1848 р. важна та фатальна дата в історії Галичини. Бомбардованє Львова і спричинена ним побіда реакції були першою й останньою рішучою побідою нівеляторського централізму над самостійним розвоєм Галичини. Система Меттерніха, що перед тим, до марта 1848 р. налягла була на Галичину та цілу Австрію мов густа мряка по грізних бурях наполеонівських війн, була подекуди елементарним нещастєм, а не побідою. Те, що настало по остатнім дні жовтня та першім падолиста 1848 р., мало зовсім инший характер. Користаючи хоч би з позорів опору централізм нагрянув і з окликом „*Vae victis!*“ систематично ломав відразу видні парости, що розвинули ся були в часі памятної „весни народів“, а де далі йшов усе глибше, добирав ся до коріння, до серць і умів. Те, що сьогодні в нас ширить ся під сумними назвами сервілізму, браку цивільної відваги, трусливості, благородної денунціяції і т. п., все те в значній часті плоди та наслідки побіди віднесеної д. 1 падолиста 1848 р. генералом Гаммерштайном над Львовом.

Мають те до себе побіди брутальної сили, що зразу родять обуренє та завзяте, потім сум і зневіру, а пізнійше як іржа перегризають слабші уми до шпіку костий, перетравлюють їх кров і нерви, переменяють їх людську сутність. Що з початку неодному видавало ся актом сумної та осоружної конечности, хвилевим схиленєм карку перед хуртовиною, з якою годі бороти

ся, з часом робить ся привычкою, прінципом, точкою виходу цілої приватної та публичної політики. Сим способом ми дожили до таких явищ, що люди, які перед 40 роками вїздили до Львова в триумфі, тягнені або несені через молодіж, зі свіжими знаками ланцюхів Шпільберга та Куфштайна на руках і ногах, — ті самі люди тепер числять ся до провідників „пожарної сторожі“, що своєю головною метою ставить гасити духа свободи; що люди, які перед 40 роками стояли на чолі самостійного руху та підписували свої імена під проклямаціями, що починали ся від слів: „Wolność! Równość! Braterstwo!“ — сьогодні мов ті похилені воли в ярмі ступають скромно під окликом: „Przy tobie, Panie, stoimy i stać chcemy!“, розбивають ся за конфесійними школами і признають коршму національними святощами, на які шарпати ся можуть тільки безбожники, гайдамаки та тромтадрати.

Тому думаю, що троха докладнійше представлене тої сумної події крім чисто історичного інтересу не позбавлене буде також інтересу сучасного, як причинок до характеристики людей та політичних течій, яких вплив у теперішній хвили не лише не належить до минувшини, але навпаки, здаєть ся, чим раз дужшає.

Аби зрозуміти причини та значіне кровавої катастрофи в залушний день 1848 р., треба хоч побіжно кинути оком на всю історію того року, особливо на ті її хвилі, що шуміли та ломали ся в нашім краю.

Страшна катастрофа 1846 р. порушила до глибини галицьку суспільність, та не пригнобила її духа. Не було спокою в Галичині ані в р. 1846 після різні, ані в р. 1847, коли день страчення Вісьньовського та Капуційського у Львові мало що не став ся днем кровавої демонстрації та розливу крови на львівськім бруку. Незадоволенє та якесь глухе дожиданє кипіло в умах і не давало їм завмирати.

Тому не диво, що „мартова буря“ 1848 р., скоро тільки зірвала ся в Відні, зараз майже зі скорістю електричного тьку перебігла до Галичини і викликала вуличні демонстрації 19, 20 і 21 марта, повні нечуваного в історії Львова запалу. Здавало ся на разі, що вся Галичина в тій хвили розпала ся на два противні

собі та ворожі табори; в однім таборі був увесь народ без різниці станів та віроісповідань, скуплений під гаслом: свобода, рівність і братерство, а в другім були креатури Меттерніха, або як тоді говорено: реакція, бюрократія та камарілля. Здавало ся також у першій хвили, що той другий табір на всіх точках поражений і погромлений впливом революції і незабаром мусить розпасти ся та щезнути безслідно.

Тим часом ті погляди вже по перших днях упоєня показали ся злудними. Народній табір зовсім не був такий одностайний та однодушний, як се здавало ся в першій хвили. По перед усього само міщанство львівське, що в тих рухах на позір брало дуже живу участь, далеке було від того розуміння справи, яке мали проводирі руху, а особливо від охоти бороти ся за свободу або хоч би тільки сміло та мужно боронити того, що вибороли вже інші. Добру ілюстрацію поглядів того міщанства, а особливо заможної, „реальностевої“ його части, тоб-то властителів домів та ґрунтів, дають безіменні записки одного міщанина, списані на великім аркуши паперу і переховані в бібліотеці ім. Оссолінських (рукоп. ч. 2439), із якого подаю тут важніші уступи в перекладі.

„У вівторок 21 марта 1848. Від самого ранку студенти та голота зібрали ся в числі коло 500 осіб і по 6 у ряді парами ходили по вулицях викрикуючи: „Wiwat, niech żyje Polska!“ Коло 10 год. зібрали ся всі у губернатора і станули перед палатою голосно домагаючи ся оружя, аби видано його академікам та технікам. Коло 4 год. збігли ся студенти та голота перед магістрат і кричали перед одвахом (будинком головної місцевої військової коменди, Hauptwache), аби військо носило білі кокарди так як ми всі, і аби військо присягло їм на вірність, або нехай зложать оружє і віддадуть їм. У тій хвили військо обступило середмісте від деревляної торговиці коло Валів, перед домініканську дзвінницю, коло арсеналу, просто коло другого обік жидівської школи, коло Стадіона (губернаторської палати) просто як фаєрпикета (будинок огневої сторожі) аж до пляцкоменди, в низ коло Бернардинів аж до площі Фердінанда (тепер Маріяцкої), а потім

аж до театру Скарбка, де був кінець. Перед одвахом станули гусари (на конях) і піхота фронтом, а та гота з оружжєм до 200 карабінів у порядку ходили по ринку. На решті ті студенти коли побачили війсьکو, зупинили ся, а канонєри поздїймали дашки з гармат при одваху, і намірили до вулиці. Тодї в ринку зробив ся великий перестрах, так що всі склепи позамикано і серед народа зробило ся велике замішанє. Комісар поліції Гіршберг по тихо в уніформі ходив тайком по місті і пошепки просив людей, аби замикали склепи та не випускали домашніх. Так воно й стало ся, і аж до 8 год. вечером дома та камениці були позамикані. Якийсь Біліньський приступив до гармати і ляг на нїй, але інші взяли його і він пішов із ними. На другий день о 7 год. рано його взяли до поліції.

„*Д. 22 марта.* Добжанський одурів і його взяли з дороги. Того дня була варта, академіки стояли з оружжєм при школі (університетї), і приліплювали картки по місті, аби господарі, майстри та родичі не випускали нікого з домів, аби не було збіговища“.

Як бачимо, з тих записок можна вичитати що хто хоче, тільки не симпатію до вуличних розрухів ані розумінє їх значіння. Цікаве тут також те, що військова тактика вже в марті була така сама, як пізнійше в жовтні, а становище війська, що облягало середмістє в часї бомбардованя, було таке саме, яке в своїй записці подав „славетний“ львівський міщанин.

Та се був тільки початок. Кождий день приносив нові роздвоєня в таборі „народовім“; кожде нове питанє, що виринали в тій повени змін, родило ріжні погляди, зачіпало суперечні інтереси. Перша кість незгоди, се було питанє знесеня панщини та увільнення мужиків, питанє агітоване в Галичині ще від р. 1833, а на перший плян висунене в початку нещасливого р. 1846. Демократи теоритики, світлійше міщанство та часть земельних властителїв була за негайним увільненєм люду та за дарованєм панщини. В тім дусї розпочала агітацію свіжо завязана „Rada Narodowa“. Та значна часть шляхти не радо дивила ся на сей „вибрик доктрінерства“, або була йому зовсім противна. Обіжники „Rady Nar.“, де-не-де виконувані, паралізували органи гу-

бернійальні, а тим часом сам уряд постарався перебігти Поляків і зніс панщину, а через те позискав для себе селянство, та за те розбудив величезний галас не лише серед шляхти, але також серед міських елементів демократичних. Шляхта обурилася на те, як смів хтось шарпнути на приватну власність, якою на її погляд була панщина, а демократи в тім акті вірним інстинктом відчули перший сигнал реакції. Спосіб знесення панщини через уряд треба вважати фактом дуже важним у історії нашого краю, що мав рішучий вплив на всю дальшу історію того року, а в дальшій лінії на весь розвій галицьких відносин аж до нашого часу. Під впливом того факту шляхта, поквасивши троха, в значній частині хилилася на сторону уряду в своїй організації „Ziemianstwo“, від сильного уряду ждучи охорони перед мужиками, які декуди (в Цуцилові, Гусакові і інших місцях) допускалися вибриків проти панів, а далі надіючися сплати за панщину та корисного полегодження справ сервітутових, пропінаційних і т. п., а не раз покликаючи поміч того уряду проти елементів демократичних та революційних, що на погляд шляхти грозили підкопанням усякого суспільного порядку та викликанням великої війни.

Під впливом того факту демократи та прихильники живішого руху (емігранти, що громадами прибували до Галичини з Франції, Італії та Бельгії), почали посувати ся чим раз далі на ліво та будувати всякі можливі шанці проти погроз реакції. Такими шанцями були організації „Rad Narodowych“ у Львові та по інших містах, були гвардії народові, для яких домагалися зброї і для яких при опорі уряду Поляки старалися дістати зброю аж із Франції, було на решті явне навязане зносин із збунтованими Уграми, які мусіли допровадити діло до крайности і викликати неминучий вибух повстання.

В додатку до тих змагань виринула справа руська. Виринула з жерел природних, правом історичної кснености, але коли в тій завірюсі натрапила на опір із боку Поляків, навіть таких світлих, як Август Бельовський (гл. його статті в „Dzienniku Narodowym“) і коли при тім огорнула головно людові маси та духовенство

тісно звязане з ними, то не диво, що природним ходом подій оперла ся також о уряд проти Поляків, так само проти шляхти (з суспільно-політичних причин), як і проти демократів та доктрінерів (головно з національних причин). Особливо руські гвардії народні, що почали творити ся в серпні за почином Івана Борисікевича¹⁾, а далі зїзд руських учених, що відбув ся у Львові в жовтні та в очах Поляків був грізною та небезпечною демонстрацією проти їх змагань, рішучо вплинули на доведене відносин краєвих до крайнього напруження та на прискіпшення катастрофи.

Киньмо оком на стан партій та напрямів у переддень катастрофи, бо се допоможе нам зрозуміти її. Центральний уряд був у значній мірі дезорганізований та безвладний, маючи проти себе майже всю інтелігентну суспільність. Одиною його підпорою було військо та селянство, яке скрізь, у східній та західній Галичині явно виступало проти сторонників руху та само добровільно ставило варту по дорогах, відбувало наради та висилало петіції до віденського сойму за поділом Галичини та в справах сервітутових. Військо було до крайности роздразнене ненастанним поготовем; те роздразнене збільшав раз у раз неможливий тон преси та щоденний вид рухів гвардій народових. Не минав майже ані один день, у яким би десь не прийшло до стичок та бійки наслідком провокацій чи то з одного, чи з другого боку. У Львові тим часом у таборі народовім кипіла боротьба партій. „Rada Narodowa“, що відіграла таку важну ролю в мартових днях, у вересні та жовтні вже втратила свій переважний вплив, і мала його тим менше, чим завзятійше хотіла грати ролю диктатора або якогось конвенту національного в краю. Вона хотіла бути головним органом „політики польсько-угорської“, се зн. змаганя, що йшло до повстаня проти

¹⁾ Знаю се з розмови з ним самим. У т. CXIII Записок Наук. тов. ім. Шевченка (р. 1913, Кн. 1 ст. 77—146) подав І. Кревецький основну працю „Проби організованя руських національних гвардій у Галичині 1848—1849“. Наведену там на ст. 84—85 статю „Зорі Галицької“ п. з. „Про народну гвардію або сторожу“ (ч. 20 із д. 26 вересня), а також надруковану у ч. 21 відозву про ту саму справу треба признати писанем Борисікевича.

Австрії в злуці з Уграми. Один із президентів тої Ради Дзержковський та її член адвокат Дунецкий були вислані на чолі численної депутації на Угорщину, аби оглянути терен і заключити умови. На жаль одначе діяльність у самім нутрі Ради нар. не дописувала. Д. 18 жовтня розвязав ся комітет вибраний нею для запомагання емігрантів, що вертали з заграниці. Сей комітет, зложений із 26 членів та такогож числа заступників, не вважаючи на щедро напливаючі складки та майже силою збирані по провінції податки лишив 1000 зр. довгу. Се був великий скандал. Не меншим скандалом було те, що „Rada Nar.“ погребла важну та жизненну думку домашнього конгресу, в яким мали взяти участь усі стани, всі корпорації, всі редакції, товариства і т. и. Проєкт того зїзду вийшов був від людей уміркованих, хоч і не сервілістів, які бажали не революції *quand même*, але тільки суспільної реформи.

Бачучи неможність спільного ділання з Радою Нар. ті елементи, „прихильники ідеї про всевладність люду, демократи, радикали та всякого рода соціялісти“, як самі вони називали себе, згуртували ся коло „Gazety Powszechniej“, переміненої пізнійше на „Postę“, якої видавцями були Кароль Відман, Евгеній Хшонстовский, Ян Захаріясевич і Генрик Сухецкий¹⁾. Той часопис, який треба зачислити до найліпше редагованих галицьких видавництв, зробив ся незабаром органом Виділу міського, що завязав ся д. 9 жовтня, далі органом головної коменди гвардії народової. Він був противний союзови з Уграми, горячо промовляв за розумним і справедливим трактуванем справи руської, за скликанем домового конгресу, для якого виставлено ось яку програму, доси не позбавлену житєвого інтересу. Конгрес мав одбумати способи до заспокоєня ось яких краєвих потреб: 1) устрою громад на основах чисто народніх, свободних та демократичних, 2) регуляції відносин ко-

¹⁾ Перший і остатній із них були урядниками львівського магістрату. Евг. Хшонстовский був дідичем у зах. Галичині і потерпів довголітнє увязненє в Куфштайні за участь у демократично-революційних конспіраціях 30-их рр. Сухецкий погіб у львівськїм ратуші в часі його пожежі наслідком бомбардованя.

лишніх підданих, служебностей церковних та доміні-
кальних на основах прийнятих соймом державним і при
помочи місцевих комісій, 3) національного виховання,
4) розширення прав гвардії народової, 5) реорганізації
всіх низших і висших урядів, 6) гарантії за торгівлю
краєвими виробами, 7) заведення нових судів, 8) розши-
рення статуту Товариства кредітового земельного на всі
селянські ґрунтові гіпотeki, отже також на ґрунти ру-
стікальні, 9) відділення адміністрації політичної та фі-
нансової Галичини від цілості держави, аби наш край
не був визискуваний для інтересів, що лежать по за
його інтересами та добром, і був метою сам для себе,
10) поєднання релігійних обрядів, реформи інституцій ду-
ховних та церковних, відлучення церкви від держави, на-
дання всіх прав горожанства священникам та по знесе-
ню десятин, мешного і т. и. забезпечення їм удержання
з інших жерел, і на решті 11) скликання сойму кра-
євого на як найширшій основі виборчій, а власне та-
кій, аби на кожних 25 тисяч горожан припадав один
посол“.

Я навів дословно сю програму раз тому, аби по-
казати, що й посеред загальної горячки тоді дехто ду-
мав тверезо та глядів ясно й далеко в будущину, а по
друге тому, аби тим виразнійше відтінити той справді
трагічний бік тодішніх подій, що реакція поборюючи
революційні змагання, в самій річі нанесла також смер-
тельний удар уміркованим елементам, знищила завязки
легальної, конституційної праці.

Тимчасом і в лоні міського Виділу почали звільна
перемагати ементи революційні, може під впливом
чим раз незноснійших відносин у краю, та чим раз го-
рячійших відомостей із Відня.

Д. 25. жовтня Виділ міський шле адресу „збунто-
ваному“ Відневи, а рівночасно „Rada Nar.“ ухвалює
адресу до віденьського сойму, аби видержав на своїм
становищі австрійської конституанти.

Д. 27. жовтня приїхав ново іменований губернатор
Галичини Вацлав Залеский і привіз командантові львів-
ської гвардії народової Вибрановському цісарський па-
тент, яким іменовано його генерал-майором і начальним
командантом гвардії народової в цілім краю. Була отже

хоч би лиш *de titulo* формальна красава армія з центральною, одностайною командою.

Д. 28 жовтня читаємо в „*Gaz. Powszechnej*“ відозву: „Організуймо ся відповідно до остатніх теперішніх революційних здобутків, а в хвили заворушень суспільних нехай усе буде нам провідна одна спільна думка — демократична Польща!“ *Ex ungue leonem!* Із сего уступу хтож не пізнає авторів повстання 1846 р., членів „Демократичної Централізації“ в Версалі та Парижі, або „централів“, як їх їдко називає Вибрановський? Очевидно й Виділ міський не міг оперти ся їх впливови, так як не оперли ся їм поодинокі легії гвардії народової, а особливо найінтелігентнійша та найрухливійша легія академічна.

На решті д. 30. жовтня в остатнім числі „*Gaz. Powszechnej*“ читаємо ось що: „Повідомленє. Головний Виділ міста Львова визначив із поміж себе *комісію безпеки та публичного порядку*, що має під собою гвардію нар. Задача сеї комісії дбати про безпеку та порядок публичний і вживати для сего всіх відповідних способів. Члени сеї комісії *для відріжнення в разі потреби* будуть носити як зверхню відзнаку білу стяжку з кокардою на накриттю голови, та карту легітимізаційну. *Кождий мешканець Львова, постійний чи часовий, має бути послухний тій комісії або її поодиноким членам і поступати відповідно до її постанов*“. Як бачимо, се було уставлене свого рода диктатури, революційного „*comité du salut public*“ — на жаль остатня постанова міського Виділу.

Аби не розводити ся занадто довго, не вхожу тут у подробиці катастрофи, відомі зрештою досить докладно зі споминів Вибрановського, з історії Гельферта та з численних споминів поміщуваних від часу до часу в різних галицьких часописах. Пригадаю тут тільки головні факти.

Д. 1. падолиста о год. 6. вечером два артилерісти порубали на площі тоді Фердинанда, а тенер Маріяцкій гвардисту нар. кравця Навроцкого так сильно, що той іще тої самої ночі вмер. Повсталася сильна тривога між людністю на вість, що вояки мордують гвардістів. По вулицях заторохтіли барабани взиваючи гвардію до

зброї. Се дало привід ген. Гаммерштайнови до припущення, що давно ожидане повстанє вибухло. Від касарні артилерії залунали три гарматні вистріли, алярмуючи рівночасно військо й людність. Кули народа спішать до ринку, військо обступає середмістє, гренадієри виходять із головного одваху в ратуші.

По площах заточують гармати намірені на устя головних вулиць. Кілька їх уставлено перед каменицею генеральної команди біля рога бернардинської дзвінниці, інші на площі перед готелем Жоржа, гирлами звернені в вулицю Театральну, при якій стояли: університет, де тепер руський Нар. Дім, саля редутова старого театру, де тепер площа *Castrum*, у якій відбували ся засідання *Rady Nar.* і т. и. Занята військом воєнна позиція мусіла довести до вибуху не вважаючи на всі мирові зусилля ген. Вибрановского та представників міщанства. Якийсь ремесницький хлопець ідучи з дрючком на плечах поперед одвахом, спровокував військову сторожу і став ся причиною перших вистрілів із ручного оружя. Перші вистріли впали від вояків і були гаслом, по яким народ кинув ся будувати барикади. Протягом ночі їх збудовано кілька. Одна замикала доступ до ринку від вул. Галицької, друга перетинала вул. Театральну коло костела Єзуїтів, третя була в вул. Домініканській, інші в вул. Краківській, Ормянській, Собєского і ин. Барикади крім одної при костелі Єзуїтів були нужденні та крухі.

Цілу ніч тягли ся переговори між Гаммерштайном і Вибрановским. Гаммерштайн не хотів відкликати війська з зайнятих становищ. Вибрановский доказував, що становище війська супроти розбурхання люду грозить найбільшою небезпекою. Нарешті стануло на тім, що барикади мала людність розібрати, а військо не покидаючи своїх становищ мало отворити люки і пропустити гвардію, аби розійшла ся з ринку. Що такий відворот не міг відбутися без випадку, се було більше ніж правдоподібне. Чи гвардісти відгрожували ся війську, чи вояки перші зневажили гвардістів, досить, що в різних місцях прийшло до галасів, поки на решті підчас одної такої авантури хтось не вистрілив до вояків. На той вистріл військо відповіло цілою сальвою. Тоді народ і гвардія кинули ся знов будувати барикади.

Ще хвилю здужали репрезентанти міщанства відтягти вибух, аж коли коло год. 10. рано з вікон домініканського монастиря впали два вистріли на артилерію, військо сипнуло на місто градом куль, а уставлена на Високім Замку батарея почала валити ракетами та гранатами в ратуш, театр і університет. Аж о год. 12 Гаммерштайн на просьбу самого губернатора велів заперестати бомбардованя і подіткував місту відому капітуляцію, якої головні точки були: очищенє гвардії з підозрених елементів, зложенє оружя взятого з арсеналу в марті і видаленє всіх емігрантів.

Бомбардованє було страшним нещастєм для Львова. Згоріли ратуш разом із судовою регістратурою та частию бухгалтерії, далі театр із редутовою салею, будинок головної школи, техніка з музеями та збірками науковими, університет зі збіркою моделів, кабінетами зоологічним, анатомічним, ботанічним та бібліотекою з 40.000 томів книжок і рукописів, між якими була збірка старих документів із монастиря Тинця та цінна бібліотека Гареллі, а надто 15 приватних домів. Страту оцінено на мільйон ринських. Страту в людях обчислила секція санітарна львівського магістрату на 55 осіб убитих або таких, що померли від ран і 75 ранених. Військо числило 3 вбитих і 13 ранених, у тім числі також один офіцер німецького полку Deutschmeister. Цікава річ, що Відень і Галичина поміняли ся своїми дітьми при кровавім ділі нищення свободи: у Відні визначив ся галицький полк Парма, зложений майже з самих Русинів, а у Львові полк Дайчмайстер, зложений майже з самих віденьських Німців.

*Друковано в часописі „Kurjer Lwowski“ 1888, ч. 303 і 304.
Переклад писано в днях 19 і 20 липня 1913.*

XXII. Niech giną jak pędraki!

Коли тільки почнуть ся засідання Ради державної, привикли ми з нетаєним побоюванем дожидати телеграфічних звісток про засідання Кола польського, певні, що коли не сьогодні, то завтра нам доведеть ся знайти якийсь вискок такту або політичного дотепу, що може здивувати весь світ і корону польську. На лихо наші побоювання аж надто часто справджують ся, а дивоглядні вискоки на диво правильно повторяють ся при кожній важнійшій справі, crescendo поступаючи чим раз ближше до границь неможливости.

Вчорашня телеграма про дводневу дискусію в Колі п. про свободу ділення селянських ґрунтів подала нам окрім цілого букету дуже цікавих подробиць також неоцінений цвіток *sui generis*, слова посла кс. Хотковського, які тут наводжу дословно: „Niech biedni emigrują do Ameryki, jeżeli nie będą mieli dość ziemi. Wystarczy, jeżeli jedna czwarta będzie majątną, a pozostałe trzy czwarte niech wyginą jak pędraki w kartoflach! Gdy kartofle zjedzone, to i pędraków nie staje.”

Не забуваймо, і ніколи не забудемо, що се говорив посол із менших посілостей, що репрезентує в Раді держ. селян повітів краківського та веліцького. Не забуваймо, що ті слова, такі повні патріотизму *sui generis*, виголосив мученик за польську народність, чоловік, що потерпів переслідування в Прусії за польську національну ідею, і виганий відтам знайшов гостинне прийняте в Галичині і доступив у ній найвисшої горожанської почеси. Не забуваймо, що ті слова, так повні чоловіколюбія *sui generis*, виголосив католицький священник.

Вдавати ся в дискусію з таким чоловіком і з такими словами не дозволяє почуте моральної відрази. Лиш кількома словами хочу освітити виводи інших послів у тій дуже важній, але також дуже трудній справі.

Коли посли Абрагамович і Рутовський думають, що неподільність селянських ґрунтів дасть нашому краю суспільний супокій, бо тоді пролетаріят буде емігрувати, то помиляють ся грубо. Ніде пролетаріят не емігрує, бо не може, не має куди й не має по що. Емігрують тільки люди троха заможнійші, що мають чим оплатити подорож і можуть сяк-так устроїти собі обставини нового життя на нових осідках. А в тім, чи ті самі панове не промовляють ненастанно проти еміграції нашого люду, чи не пригадують урядови та жандармерії раз у раз, аби як ока в голові пильнували тих, що емігрують легкокомисно (цікава річ, яким приладом можна вимірити, чи чоловік робить щось легкокомисно, чи тяжкомисно?), або без відповідних засобів на дорогу? Отже видима річ, що самі вони знають дуже добре, що в практиці еміграція пролетаріату — цілковита безмислиця, а про те в дискусії будують на ній якісь надії, а бодай якісь докази.

Докладніші вияснення сеї справи дав посол Оржеховський, уже хоч би тому, що як селянин він одиницький посол у Колі п. компетентний промовляти в селянських справах, а по друге тому, що здорового розуму та почуття справедливости в того посла можна завсїгда наліяти ся.

Та про те одначе мушу заявити, що не зовсім годжу ся на погляд того шановного посла про необмежену свободу особисту горожан. Державні закони в тисячних точках обмежають і завсїгда будуть обмежати ту свободу, пильно перестерігаючи, аби одиниця не виступала по за межі зачеркнені суспільним устроєм. Великий переворот, який dokonується тепер у понятях суспільних та правних, полягає власне на розширенню поняття та компетенції суспільности й редукованю волі та компетенції одиниці. Чим же, коли не обмеженем особистої свободи являють ся прим. такі законні приписи, що на позір входять у зовсім приватні права, як охорона лісів, закони рибацькі,

будівничі, заборони фальшовання живности, інспекторати фабричні і т. и.? Одним із найважливіших правних понять, яке ми переняли від давніх Римлян, се понятє про землю як про приватну власність. Тепер чим раз більше ґрунту здобуває погляд, що земля як спільна мати людського роду, як кормителька не тільки минулих і теперішніх, але також будущих поколінь, повинна бути вдержувана та загосподарована так, аби справді не ставала ся нездрібною до прокормлювання тих поколінь. Із того погляду суспільність, а зглядно держава та її законодавчі й адміністраційні органи мають безперечне право займати ся регуляцією та реформами земельної власности і власне з огляду на будущину суспільности та народа обмежати особисту свободу го-
рожан.

Зовсім оправдані натомісь дальші уваги п. Ожеховского, що така реформа, яку тепер проєктує уряд, не доведе ні до чого. Заказ ділення селянських ґрунтів, се наймеханічніша та чисто негатівна реформа. Вона тільки спиняє, і то лише позірно, природний розвій земельної власности, але не вказує тому розвоеви ніякої дороги на будуще і стараєть ся засклепити справу на одній точці, і то власне на такій, що задля своєї негодности викликала думку про потребу реформи, отже по перед усього повинна бути змінена. На підпору доказу про безхосенність такого закона найліпше надаєть ся той факт, що не вважаючи на обовязкову заборону ділення селянських ґрунтів у нас від р. 1848 до 1868 ґрунти селянські про те роздробили ся майже о 30%, і що найгірше, роздробили ся нелегально, без відповідних книг і актів нотаріальних, через що витворив ся правдивий правний та парцельовий хаос, що спричинив тисячі цивільних процесів і при остатній регуляції ґрунтового податку доводив до розпуки всі дотичні власти.

Справедлива також увага п. Оржеховского про те, що заведенє закона про неподільність селянських ґрунтів, отже виключенє трьох четвертин підростаючого покоління від одіичування часток землі, витворило би у нас рільний пролетаріят іще численніший, ніж доси. Не можу одначе згодити ся на дальші його уваги про користі парцеляції. Не знаю, на якій основі твердить п.

Оржеховский, що вільність ділення землі не доводить до зuboження людности. Як раз доводить. І в рільництві так як і в кожній органічній діяльності потрібне мінімум землі, низше якого раціональна господарка робить ся неможливою. Те мінімум не скрізь однакове: воно залежить від доброти землі, від положення і від ступня освіти народа. Де земля добра, положенє корисне, прим. у близу великих міст, сплавних рік, залізниць і т. и. і де люд освічений, там можна вижити й господарювати добре на менших парцелях, але й там потрібне якесь мінімум. У нас у Галичині на жаль обі остатні умови звичайно не дописують. Народ стоїть на низькім ступні освіти, домашній промисл упадає по части через загально культурну конкуренцію, а по части задля невідповідної політики податкової, а великих міст, при яких потрібна та оплачуєть ся інтензівна управа рілі, дуже мало, значить і мінімум землі потрібної для доброго господарованя мусить бути досить значне. На жаль до теперішні поділи в трьох четвертих частях нашого рільництва довели земельну власність уже по-низше того мінімум, се значить, що $\frac{3}{4}$ наших рільників уже тепер на половину пролетарії, бо без надзвичайних заробітків їх рільничий бюджет кожного року мусить кінчити ся дефіцитом. Те, що мовив п. Оржеховский, буцім то поділи попихають людей до інтензівнійшого господарованя, се найчистійша ілюзія. Інтензівнійше господарованє не залежить від доброї волі одиниці. Воно вимагає більшої освіти, вкладів капіталу і такого місцевого положеня в близу догідних ринків, при якім можна би скоро й легко збувати продукти і доконувати переміну продуктів на капітали. Де инде і при інших обставинах інтензівна господарка. се тільки мрія, фантазія, або коштовна проба, що кінчить ся неминучим дефіцитом.

Так само трудно згодити ся на остатнє твердженє п. Оржеховского, що землі в Галичині маємо досить. Статистика земельної власности показує щось зовсім противне, а супроти неї всякі інші твердження падають як безпідставні.

На мій погляд реакційний проєкт державного закона про неподільність селянських ґрунтів у нашім пар-

ляменті, ut quidquid fecisse videatur, не може мати ніякого більшого значіння тим більше, що навіть як би Рада держ. ухвалила такий закон, його практичне виконане в кождім краю буде залежати від соймів, а ті певно ще примірять десять разів, поки раз утнуть.

Друковано в часописі „Kurjer Lwowski“ 1888 ч. 311. із д. 8 падолиста. Переклад писано д. 21 липня 1913.

XXIII. Загадковий закон.

Хто сказав А, той звичайно скаже й Б. Справджується се на кабінеті гр. Тааффе, якого найновіший крок до переведення суспільної реформи так добре характеризував п. Кронаветтер у своїй промові. При кінці тої промови він висловив побоювання, чи за першим законом, що заборонював поділ хлопських спадщин, не прийдуть і інші уложені в тім самім дусі. І справді його побоюванє сповнило ся. Поки ще ухвалено закон, що реформує дотеперішній закон спадковий у дусі реакційнім та кастовім, уже правительство виступає перед Раду держ. з новим проєктом „закона карного для регуляції відносин цивільно-спірних“, що дотикає „заводового та податкового роздрібнювання (Zertrümmerung) хлопських посіlostей“. Сей проєкт незвичайний і виглядає так дивно серед наших теперішніх відносин, що варто придивити ся йому близше. Ось по перед усього дословний переклад його тексту, що складається тільки з трьох параграфів.

„§. 1. Хто заводово або податково займається парцельованєм та продажю хлопських посіlostей, о скільки се не відбувається для цілий забудовування, далі хто свідомо бере участь у таких підприємствах як агент, посередник або яким иншим способом, робить ся винуватим у проступку і буде караний тісним арештом від 1—3 місяців та грошевою карою 100—500 зр. При повторнім засудженю кара арешту має виносити від 3 місяців до 1 року, а кара грошева від 500—2000 зр. Засуд може також змусити винуватого до відшкодованя. При засудженю за сей проступок спадають також на винуватого ті самі правні наслідки, як за проступок обманства.

§. 2. Услуги, які в таких справах роблять адвокати, нотарії, урядово затверджені приватні техніки або інші з уряду висаджені та публично вповажені особи з чужого поручення та за звичайною заплаатою, не підпадають під приписи сего закона. Про те отвертим лишається питанє, чи такі услуги в особливих випадках не можуть дати приводу до дісплінарного слідства проти дотичних осіб.

§. 3. Просьби о добровільну ліцітацію недвижних дібр повинна відкидати компетентна інстанція, коли набере переконання, що ліцітація має метою парцеляцію та продаж хлопської посілости при участі відомого „дробителя“. Ся інстанція повинна урядово зібрати відомости та виробити собі переконанє в тій справі, Коли прокураторія державна в часі карного поступованя розпочатого за проступок із §. 1. довідається про намірені добровільні ліцітації з метою парцельованя та продажі хлопських ґрунтів, повинна завідомити про се компетентну інстанцію. Ся інстанція в разі дійсно сконстатованого карного характеру факту може спинити ліцітацію, або відкликати даний уже дозвіл“.

Коли сей проєкт закона я назвав загадковим та дивним серед наших теперішніх обставин, то не задля того, що в нїм містить ся, а головно задля того, чого в нїм нема. Закон являється дивно половинним. Говорить про заводових та налогових (*gewohnheitsmässige*) „дробителів“ — але тільки хлопських ґрунтів. Се виглядає так, немов би комусь стидно було назвати по імені властиве лихо, проти якого виступає, або як би він лякав ся виступити проти него в цілїм його обємі. Бо о що властиво ходить або повинно ходити в тїм випадку? Очевидно о здержанє шкідливої для всеї суспільности спекуляції землею, се зн. о те, аби великі або малі комплекси землі не купували люди, що не мають наміру осісти на нїй та займати ся її управою, але купують її тільки на те, аби продаючи її шматками тягти з того зиск зі шкозою справді продуктивних, робучих членів суспільности. Отже дивним і загадковим у висше наведенім проєкті мусить видати ся кождою обмеженє його тільки на хлопські ґрунти, немов би тільки хлопські

грунти або вони переважно були предметом такої спекуляції.

Тим часом відомо загально, що власне більші земельні добра найчастійше і в найбільшій розмірі бувають предметом такої спекуляції, а в нашій Галичині таку спекуляцію інтересовані сфери недавно старалися ввести навіть до ранги суспільної програми і проклямували гасло: ратувати шляхту при помочи парцеляції та зисковної розпродажі дібр. Натомість хлопські грунти менше надаються до такої спекуляції власне тому, що вони по більшій частині такі дрібні, що їх парцельоване крім на будівельні цілі зовсім неможливе та некорисне. Годі повірити, аби провідною думкою суспільної реформи мала бути німецька приказка: *Kleine Diebe hängt man, und grosse lässt man laufen*. І тому на мою думку сам уряд повинен виступити проти того проєкту.

Друковано в часописі „Kurjer Lwowski“ 1888, ч. 321. із д. 18. падолиста. Переклад писано д. 22. липня 1913.

XXIV. Удержавненє землі.

Погляд, що приватна власність землі і нерозлучно з нею звязані чинш і рента, се головні причини суспільної нужди та економічної нерівности між людьми, зовсім не новий. Поминаючи давнійших утопістів сей погляд досить виразно висловляли вже в половині XVIII. в. Руссо та Маблі. Ріжні соціялістичні школи в XIX. в. дали сильний товчок до дослідів над давніми громадами та громадським володінєм землею, а рівночасно сплодили багато теорій та плянів заради сучасному лихови через приверненє спільної власности, або спільне ужиткованє землі в такій чи іншій формі, в більших або менших розмірах. Соціялісти школи Маркса, виходячи з того становища, що земля в теперішнім устрою не вважаючи на свій безсумнівно суспільний характер так само товар, як і всякий інший товар, бачуть у ній тільки один із „знарядів продукції“ подібно як інші знаряди, машини, фабрики і т. и. Домагаючи ся усупільнення (се не те саме, що удержавненє) загалом усіх знарядів продукції, прикладають те саме також до землі, а міркуючи далі, що тих усупільнених знарядів продукції найвідповіднійше буде також ужити до суспільного, спільного та одностайно зорганізованого продукуювання, уявляють собі, що суспільна реформа переведена в їх дусі потягне за собою зорганізованє рільної праці в спосіб не стілько може подібний до давніх родових громад, скілько радше до сучасних великих американських ферм, розумієть ся, „з відломанєм капіталістичного вістря“ — наємної праці.

Глибоко задумані та широко мотівовані соціалістичні теорії вивикали багато теорій уміркованих, посередніх, що мали бути практичнійшими, але в дійсности призна-

ючи головну основу соціалістів, але не годячи ся на всі її консеквенції, були тільки блідійші, менше консеквентні та менше здібні до розвою. І що найцікавійше: коли часом ті теорії здобували собі більш або менше значне число прихильників, то все тільки силою тої соціалістичної основи, а не силою тих ніби практичних уступок та збочень.

Особливо сильний рух зродило остатнє 10-літє XIX. в. в питаню земельної власности як у Європі, так і в Америці. Упадок цін збіжа наслідком американської конкуренції, зменшенє ренти ґрунтової наслідком вичерпаня фінансів на мілітаризм, що раз більша нужда сільської людности, громадна еміґрація рільників до Америки, а нарешті завзята боротьба Ірляндців із їх „Аграрною Лігою“ на чолі — се визначнійші факти, що змусили європейську публіку звернути бачнійшу увагу на питанє земельної власности. До сего треба ще додати факт перелюднення міст і питанє помешкань у містах. У Америці питанє земельної власности не зходило властиво з денного порядку публичної дискусії, від коли нечисленні зручні спекулянти позабирали в свої руки непереглядні простори найліпшої землі для її розпродажі кольтоністам за дорогі гроші, і від коли з другого боку рільнича продукція, набравши чисто фабричного характеру, починила там величезні поступи, збогачуючи нечисленну верству капіталістів, а викидаючи з дотепрішнього стану міліони давнійших рільничих робітників та дрібних земельних власників.

У Америці також 10 літ тому почав ся рух, що ділячи ся що раз на нові галузи обняв значні круги людности в Союзних Державах, у Англії та в Німеччині. З великим талантом та запалом написана книжка Генрі Джорджа „Поступ і нужда“ викликала той рух і кинула в маси ґасло удержавненя землі як одинокую панацею на всю суспільну нужду, як лік на всі недуги сучасного суспільного ладу. Ся книжка передруковувана, толкована та ширена з правдивою американською реклямою, здібна була справді серед публіки по-верхово знайомої з основами суспільної економії викликати сильне вражіє, головно своєю простою та прозорою концепцією, а також смілістю та певністю,

з якою автор виголошував свої твердження. Натомість учені спеціалісти, хоч мусіли позавидувати авторови могутнього дару переконування та блискучого стилю, не могли лишити ся сліпими на численні теоретичні хиби книжки, на слабу знайомість автора з економічною літературою та на односторонність його головної теорії, якої силу та донеслість автор перецінив звичаєм усіх винахідників.

На погляд Генрі Джорджа жерелом усеї суспільної нужди, яка збільшуєть ся постійно разом із зростом поступу технічного та наукового, являєть ся рента ґрунтова, се зн. той дохід, пливучий із приватної власности землі, який не вимагає ніякої праці, ніякого вкладу і ніякого різика з боку властителя. Конфіскація тої ренти на користь держави, се одинока і найспасенніша рецепта на всю хворобу. Сю конфіскацію найлекше виконати можна через вишрібуванє ґрунтового податку до того ступня аби забсорбував усю ренту. І на тім кінець. Ніяких інших реформ не треба. Що більше, крім того одинокого податку суспільність не потребує платити ніяких інших податків ані безпосередніх, ані посередніх.

Не вважаючи на всю односторонність сеї теорії за неї вхопило ся багато світлих людей і багато сильних організацій. Особливо в Англії вона здобула собі такого прихильника, як величезний зєязок робітників Trades Unions (читай Тред Юнієнс) і таких пропагаторів, як визначний природник та співтворець (разом із Дарвіном) теорії боротьби за існуванє Альфред Уоллєс (Wallace). Сей промовляє вже не за самою конфіскацією ренти з полишенєм дотеперішніх відносин власности, найму, аренди і т. и., але за викупом землі від її дотеперішніх власників та за віддаванєм її в аренду поодиноким родинам.

Особливо в тій другій формі думка про „удержавненє землі“ знайшла прихильників на європейськім континенті. В тім дусі її дискутують у Росії, де конфіскація ренти по рецепті Джорджа мала би практично дуже мале значінє, а натомість земля як власність загалу, в володінню громад із періодичними переділами або навіть із громадською спільною управою сходить ся буцім то з ідеалом та бажаннями всеї людової маси.

В тім самім дусі, близше до Уоллеса ніж до Джорджа, агітуєть ся та справа від 4 літ також у Німеччині. Найенергічнішим і найбільше талановитим її пропагатором виступив Михайло Фліршайм, багатий фабрикант у князівстві Баден. Він присвятив тій справі цілий ряд теоретичних розвідок, писав статі до різних денників та місячників, а нарешті переходячи на поле практичної агітації заснував у р. 1886 Лігу Аграрну, що тепер числить звиш 2.000 членів, а від вересня 1887 р. видає місячний часопис п. з. *Deutsch Land*, присвячений сему питанню. Той часопис, якого „пропагандове число“ маю перед собою, поверхово виступає зовсім непоказно, та оригінальний о стілько, що майже всі в ній статі, полеміки, рецензії, кореспонденції та редакційні уваги написав один і той сам чоловік, д. Фліршайм. „*Deutsch Land*“ називаєть ся наш орган — пише видавець у проспекті — не *Deutschland*, німецька земля, а не Німеччина, не край, у якому живуть Німці. Німецька земля має бути та земля, яку посідають Німці. Чи одо й друге не те саме? Ні, і ще раз ні! Бо чим раз менше Німців посідає німецьку землю; чим раз значнійша більшість людности жиє без вітчизни на рідній землі. Чим раз менше стає число земельних власників, чим раз більше число державців та наємників, або лиш позірних власників перетяжених гіпотечними довгами, отже таких, що в дійсности ніщо більше, як тільки державці у своїх вірителів. Се жерело чим раз більшої суспільної нужди, бо земля — головне жерело всіх дібр, а хто посідає землю, той посідає також оселенихх на ній людей“.

Тими словами викладає д. Фліршайм основу своєї діяльности. Погляньмо, яку практичну програму він висновує з неї.

Весь плян реформи, яку предкладає Фліршайм, передає ось як баденський часопис „*Werkmeister Zeitung*“. Подаю тут сей плян у повній основі в тій формі, яку сам Фл. признав відповідним передрукувати у своїм часописі з деякими поправками. „Держава повинна помалу перейти в посіданє всеї землі, починаючи від ґрунтів міських, які найбільше підлягають злочинній лихві і творять богацтва, що ростуть бет ніякої праці, коли рів-

ночасно мешканці міст терплять страшний визиск від високих чиншів. Також забудовуване надмірно дорогих площ веде до будованя пишних та дорогих палат, які приспорюють зисків їх власникам, коли натомісь велика маса біднійшої людности мусить тулити ся по нуждених норах, бо нема такого підприємця, що міг би на добрих площах будувати порядні та дешеві помешкання, бо ціну тих площ лихварі вишрубовують надмірно високо.

„Тому лихови запобіжено би, як би держава ввійшла в посіданє всіх ґрунтів у місті та по за містом. У такім разі кождий підприємець, або загалом кождий чоловік, що хоче будувати дім, міг би винаняти від держави площу за відповідну ціну. Та ціна була би регульована відповідно до торгової ціни, яку означає подаж і попит. Доки наємець платить ту ціну, доти не можна йому вимовити найму. Коли сам уступає з найму, держава, або той, хто наступає на його місце, повинні дати йому відшкодованє в оціночній вартості всіх будинків та меліорацій, які починив у часі своєї держави.

„Переведенє тої реформи має йти зовсім повільно. Держава має одержати право набувати ґрунти по теперішній ціні, означеній раз на все. Фл. не хоче так як Джордж конфіскувати землю при помочи ґрунтового податку, який би звільна дійшов до висоти рівної цілому доходу з ренти ґрунтової. Він хоче теперішнім посідачам сплатити всю теперішню вартість землі. Тільки надвишка по над теперішню вартість землі, творена загалом горожан через його розріст та чим раз більшу продуктивність, була би жерелом збогаченя держави. Сей зріст вартости землі, як відомо, дуже скорий і великий.

„Що до сільських ґрунтів, то хоча на разі при заграничній збіжєвій конкуренції нема мови про великий зріст ґрунтової ренти, то все таки нема сумніву, що й вона з часом підійметь ся. Статистика показує, що в більших протягах часу з математичною певністю можна ждати збільшеня вартости всеї землі в краю, в яким змагаєть ся людність та її добробут. І так у цілій Німеччині протягом остатніх 100 літ вартість землі зросла що найменше 14 раз висше. Беручи в своє посіданє

сей природний зріст вартости, що впливає з праці одиниць та з праці цілого загалу, держава не допускаєть ся несправедливости, бо резервує для загалу те, що той загал витворив по над свою потребу, а полишає одиницям на необмежену власність те, що вони випро-
дукують своєю працею, коли тепер велика часть тої продукції пливе в чужі кишені“.

Яким способом мала би держава здобути засоби для закуплення всіх ґрунтів у своїх границях?

Фл. думає, що власне сей зріст вартости землі має служити жерелом сплати. „Припустім — пише він — що держава набуває якусь площу при одній із головних вулиць Берліна по теперішній торговій ціні, се зн. платячи капіталізований чинш. Коли той чинш виносить 10.000 марок, то ціна купна буде виносити 20 раз по 10.000, се зн. 200 тисяч мк. Держава сплачує ту ціну видачею заставних листів. На такі заставні листи кожний радо льокує свій капітал на $3\frac{1}{2}\%$, так що держава з тих 200.000 мк. одержить 7.000 річного проценту. Одержуючи з закупленого ґрунту 10.000 мк. чиншу, мати ме ще 3.000 мк. річно на міські податки, направи та амортизацію будинків. Але зиск держави починаєть ся аж тоді, коли ґрунтовий чинш із 10.000 підскочить на 12.000, 15.000 і т. д. Тоді надвишка доходів у сумі 2, 5 і т. д. тисяч буде вжита на сплату заставних листів. З повільним закупованєм ґрунтів зі сплатою гіпотек, які тяжать на них, із амортизацією заставних листів, а пізнійше також державних довгів, зменшить ся число цінних паперів із державною гарантією, за якими так жадібно полюють капіталісти. І так уже тепер капітал наслідком свого величезного зросту даремно шукає безмежних льокацій такого рода, так що багато людей викидає свої гроші на такі сумнівні папери, як акції панамського каналу і т. и. Коли вже тепер наслідком сего паде процентова стопа навіть гарантованих паперів, то бона спаде ще далеко більше в міру того, як вони будуть щезати з грошових ринків. А спадаючи процентова стопа облекшить амортизацію державних довгів та цілковитий закуп землі, також і селянської, бо не вважаючи на низьку ренту вона з часом усе таки буде більша, ніж процент від капіталів виданих на її

закуп“. Тому то Фл. жде в короткім зглядно часі цілковитого викупу землі і цілковитої сплати її ціни, особливо, коли без сумніву також інші держави звільна підуть тою самою дорогою, а спадок процентової стопи не знайде можности опори в льокованю капіталів за границею.

Користи, яких із такої операції жде Фл. для держави, були би необлічими. „Коли держава починає скуповуванє ґрунтів від міст і купує ґрунти по ціні обчисленій на основі капіталізації чиншів, то така ціна являєть ся тільки тоді, коли ґрунт забудований, бо до упливу терміну, в яким би мав розпочати ся викуп, виникла би величезна будівляна спекуляція. Наслідком сего піднялась би плата робітників, а впали би чинші. Тому держава не тільки купувала би дешевше, але від разу також настало би деяке поліпшенє стану міської робітницької людности. Терени незабудовані по упливі терміну купила би держава по такій ціні, як рілі, а зглядно як огороди, отже могла би за низький чинш віддавати їх у аренду робітницькій людности. Тільки сим способом можна би розв'язати питанє робітницьких помешкань по містах, яке при теперішній ґрунтовій лихві напотикає на непоборні трудности“.

„По селах більші добра треба би розпарцелювати, бо дрібні рільники можуть платити відносно далеко більше чиншу, ніж великі, і навпаки, з тої самої причини занадто дрібні господарства злучено би до купи. Рільник на ґрунті запевненім йому на такий час, доки буде платити ґрунтовий податок, буде дійсним власником ґрунту в більшій мірі ніж тепер, коли він переважно тільки невільник гіпотечного вірителя, який через виповідженє гіпопеки в кожній хвили може викинути його з батьківщини. Робучі сили, які звернули би ся до незанихтих іще ґрунтів, зменшили би конкуренцію робітницьку на полі промисловім і вплинули би також на піднесенє платні робітників“.

Друковано в часописі „Kurjer Lwowski“ 1888, ч. 360 і 361 з д. 28 і 29 грудня. Переклад писано в днях 22 і 23 липня 1913.

XXV. Із Ради державної.

„Козаки як діти; що їм дати, то й з'їдять“ — каже українська приказка. Щось подібне можна би сказати також про „вибраних батьків народа“, послів до Сойму та до Ради державної. Мусять переварити багато таких річий, до яких у життю нераз не мають ані найменшої охоти. З одного боку правительство, а з другого само жите достарчають їм раз у раз нових шматків — послі з'їдять усе. На жаль народи не все ситі тим, що з'їли послі.

Коли одначе иноді настане хвилева перерва, коли запас внесків і проєктів вичерпаєть ся, то послі — так само як діти — починають питати, а ті питання бувають иноді дуже нескромні. Таку хвилову павзу мала наша Рада державна д. 6. бм. (грудня), і ось скільки нескромних питань напхало ся з нескромної лівиці!

Поперед усього виступив австрійський enfant terrible Пернерсторфер із запитом, коли вже прийде на чергу нарад проєкт закона про оподаткованє біржі. Татусь Смолька прирік зараз, що буде старати ся, аби той внесок трактовано „з преференцією“, по нашому сказати, з упередженєм на його користь, але сим не задоволив ся другий enfant terrible, посол Тірк, який сформулував те саме питанє далеко досаднійше, а власне: „На кого паде вина за те, що біржевий податок доси не прийшов на чергу нарад, чи на його Ексцеленцію пана міністра фінансів, чи на його Вельможність барона Ротшільда?“ Президент Смолька покликав ся на завантажений порядок денний і поновив своє приреченє, обминувши сим способом просту відповідь на запит посла Тірка.

Пос. Фусс домагався, аби на черзі нарад як найшвидше поставлено проєкт службової прагматики для урядників державних, що на його думку знайшла би більше прихильників серед тих урядників, ніж примусове умундування.

Пос. Дершатта домагався, аби вже раз поставлено на деннім порядку проєкт про заробітки через будоване коштом держави або комунальним продажних домів.

Пос. Кайзер пригадав президентови, що час би вже поставити на черзі нарад внески про заведенє безпосередніх виборів у сільських громадах.

Пос. Пленер згодився з тим жаданєм і заповів, що лівія, стоячи також за безпосередніми виборами, розширить той внесок о стілько, аби безпосереднє голосованє для сільських громад відбувалося не в повітових містах, але також у інших місцях.

Президент Смолька заявив, що всі ті домагання оправдані і що подбає про те, аби прийшли на чергу нарад іще перед великодніми святами. Як би се сталося, то нема сумніву, що тих кількадесять днів, які ділять нас від кінця передсвяточної сесії, були би плідніші благодворними наслідками, ніж уся дотеперішня каденція. Ну, але, як каже Німець, „es hat seine guten Wege“.

Слідуючого дня (7 бм.) була в бюджетовій комісії дискусія про провізоричний бюджет від 1. січня до 1. марта 1890 р. Як уже відомо, той бюджет ухвалено, але з дискусії варто зазначити деякі подробиці.

Пос. Найвірт між иншим сказав: „Довша дискусія не має тут ніякої практичної ціли. Ухвалюванє провізоричних бюджетів, се таке лихо, якому міністер повинен як найскорше запобігти, бо инакше право Ради державної до ухвалюваня бюджету робить ся зовсім ілюзоричним. Бо і щож варто те право, коли кожного року майже пів року адміністраційного мине, поки закон фінансовий одержить санкцію? Зваживши надто, що обговоренє та залагодженє державних замкнень рахункових чим раз більше робить ся пустою формальністю, а надто приходить на стіл палати аж по кількох роках — тепер, у р. 1889 ми залагодили тільки що замкненє рахункове за р. 1883, — зрозуміємо легко, що

право ухвалювання бюджету стратило у нас майже всяке практичне значінє. Вина за те хронічне недомаганє крім пізного скликування Ради державної спадає також на референтів бюджетових, які в хвили скликаня палати не мають іще готових рефератів, а особливо ненастанні позакулісові пертрактації перед ухваленєм кожної важнійшої позиції прелімінарія. Нї в одній конституційній державі на світі нема такої аномалії, і всім сторонництвам повинно залежати на тім, аби вже раз усунути її“.

Пос. Гербст, довголітній референт бюджетів, відповів на се: „Головна вина за той пожалування гідний стан спадає на час, у яким правительство предкладає нам бюджет. Се дієть ся що року в падолистї, а тепер аж у грудні. Предкладаючи нам бюджет так пізно, правительство не має права домагати ся від нас більшого поспіху в його залагодженю, бо навіть найбільший поспіх із нашого боку не доведе до того, аби бюджет був ухвалений на час, а за се вина спадає на правительство. З адміністраційних оглядів се дуже шкідливе, бо особливо надвичайні видатки не можна поробити в пору, тай загалом робить ся замішанє. Надто спадає вина також на ту обставину, що ніколи не маємо отвореня Ради державної ані адресової дебати, через що всякі політичні питання спихають ся до бюджетової дебати. Ще одну причину бачу в тім, що на численні інтерпеляції уряд зовсім не відповідає, або відповідає иноді аж по 4 роках. Коли в інших парламентах на всякі інтерпеляції даєть ся негайно відповідь, у нас обговоренє всіх тих справ не полагоджених інтерпеляціями спихаєть ся також на бюджетову дебат. Дальшою причиною спізнєня треба вважати ті закулісові пертрактації, ті ліцитації *in minus*, що спричиняють перерви в ходї діл, поки уряд упораєть ся з кожною справою“.

Варто також зазначити виступи трьох Поляків: Рутовского, Гневоша та Білінського в дебатї про вжитє фонду узисканого з викупу пропінації в галицьких добрах камеральних. Пос. Рутовский справедливо завважив, що закуп нових дібр у Галичинї для камери прийняли би в тім краю симпатично. Галицькі коронні добра змарновано колись за песій гріш, гектар по 27 зр.

Се мало шкідливі наслідки для клімату та спричинило величезні повені через винищенє лісів.

Пос. Гневош підніс, шо домени в Галичині треба арондувати (заокруглювати) через закупи карпатських лісів, а се дуже важне для краю, бо тільки так можна буде охоронити ті ліси від винищення.

Нарешті пос. Білінський доказував, шо побільшене домен у Галичині лежить не тільки в інтересі Галичини, але також у інтересі цілої держави.

Друковано в часописі „Kurjer Lwowski“ 1889 ч. 342. із д. 10. грудня. Переклад писано д. 27 і 28 лютого 1914.

XXVI. Бідні амфібії.

Амфібіями називають ся сотворіня, що вони анї риба анї сухопутний звір, хоч можуть жити і в водї й на суші; вони, як кажуть Німці, „weder Fleisch, noch Fisch“.

До того самого рода сотворінь належить також мікроскопійний руський клуб у Радї державній у Відні, про який властиво нічого не можна знати. Бо-ж по перед усього не відомо навіть, чи він існує, бо перед роком його голова о. Озаркевич заявив прилюдно, що розв'язує клуб. Невідомо також, чи відбуває він коли які засідання, чи займаєть ся якими будь справами, чи має які будь спільні погляди та переконання в справах політичних, чи веде, або хоч би рад лише вести яку будь політику. Не уймаючи зовсім анї чести, анї заслуг, анї характеру поодиноким послам, що засідають у тім клубі, треба признати, що весь клуб як такий — зеро й нічого більше, що він найяркіше *testimonium paupertatis* для пануючої тепер політичної системи, що могла зредувати цілий один народ до талої репрезентації. І тому я радо хочу допустити, що руський клуб існує. Він повинен існувати як живий докір совісти для тих, що доложили труду до його витворення.

Що правда, той клуб, із яким ніхто не числить ся і на яким самому урядови, бачить ся, залежить дуже мало, так рідко дає які будь докази свого існування, що сумнів про саме його існуванє зовсім оправданий. Найновіший доказ його існування знаходимо в віденьській телеграмі чеського дневника „*Narodni Listy*“ з д. 6. грудня б. р., де читаємо:

„Справа послів руського клубу вступила тепер у стадію заострення. На сьогоднішній конференції клубу за-

паде рішуча ухвала, чи руські посли лишать ся в звязку правиці і на яких умовах, чи виступлять із правиці. Поступуванє уряду та правиці з ними, се причина, що робить неможливим їх побут у правиці. Руський клуб існує тільки номінально, бо на правду негатівне становище уряду, а особливо мін. Гауча супроти найпокірнійших домагань руського народа так роздразнило їх, що готові зараз перейти до опозиції. До того причинили ся остатні вибори до сойму, переведені під кермою намісника гр. Бадені. Знеохоченє в руськїм клубі дійшло вже до крайности з тої причини, що до політичного процесу, виточеного деяким Русинам на основі денунціяції, втягнуено не тільки дочку (паню Н. Кобринську) та зятя (Гр. Величка) голови руського клубу о. Озаркевича, але надто нарушено посольську нетикальність самого о. Озаркевича. Як відомо, дочка його й зять були обвинувачені о злочин заворення публичного порядку, та слідство переведене карним судом у Львові виказало їх невинність. Тим часом ц. к. староста в Долині кілька разів завзивав посла о. Озаркевича до протоколів. Посол о. Озаркевич покликав ся на свою гідність та посольську нетикальність і доказував, що без дозволу Ради державної не вільно потягати його до слідства, але на дармо. О. Озаркевич відкликав ся до намісника гр. Бадені, але ще на д. 2. грудня, коли Рада держ. була вже скликана, одержав візванє до уряду. Пос. Озаркевич відніс ся до президента парламенту дра Смольки з зажаленєм на нарушенє своєї нетикальности і просив його, аби як президент Ради держ. станув у обороні посольських прав і лав йому сатісфакцію, бо инакше він на повнім засіданю Ради держ. відкличеть ся до неї, аби хоронила свого члена від надужить політичних органів. Др. Смолька обіцяв, що виеднає сатісфакцію о. Озаркевичу у президента міністрів бр. Тааффе. Коли пос. Озаркевич не дістане тої сатісфакції, то чи то при бюджетовій дебаті, чи в окремій інтерпеляції представить положенє Русинів у Галичині та поступуванє соймової більшости та політичних властей. Сей епізод так заострив відносини руського клубу до уряду та правиці, що даремні будуть зусилля

вдержати Русинів при правиці. Що правда, руські посли мають іще переговорювати ся з урядом, але що найменше пос. Озаркевич виступить із правиці“.

Другого дня по тім, 10. грудня, кореспондент того самого чеського органу телеграфував: „Русини відложили рішенє що до свого становища серед правиці до четверга 12 с. м. До того дня уряд обіцяв їм дати відповідь на зажаленя п. Озаркевича. Переговори йдуть далі. Коли уряд не дасть ключови руському сатісфакції за нарушенє посольської нетикальности через політичні власти в Галичині, то п. Озаркевич подасть жалобу на уряд до трибуналу державного. Руські посли мали жалобу вже приготовану до подання д. 10 с. м., і тільки на приреченє уряду, що справу полагодиць, згодили ся ще зачекати“.

Стілько „Nar. Listy“. Руські часописи прийняли ті звістки дуже холодно. „Дѣло“ констатує, що ані уряд, ані правиця не числить ся з руським ключом задля його надзвичайної покірности, і наводить факт, що на конференцію нотаблів правиці з руського ключу не запрошено нікого, та пригадує п. Озаркевичу, що погрозу виступити з правиці з уст його Русини чули вже не раз. „Червона Русь“ просто сумніваєть ся, аби та погроза могла бути сповнена, бо посли, що засідають у руським ключі, кандидати митрополітальні, вибрані при помочи уряду, не здобудуть ся на відвагу перейти в ряди опозиції, особливо такі посли, як о. Мандичевський та д. Охримович, що навіть у соймі не поважили ся підписати інтерпеляцію Романчука в справі надужить галицьких властей над Русинами. Я зі свого боку можу висловити тільки вболіванє на те, що о. Озаркевичу зібрало ся на рішучість аж тоді, коли нарушено права його особи та його родини. Випадки, де подібним способом нарушувано права інших людей, не зворушували його так сильно. Що більше, здаєть ся, що о. Озаркевич і сам по троха провинив ся, даючи аж доси так покірно нарушувати свою посольську нетикальність. Коли в часі самого слідства в справі Дегенів часописи донесли про факт нарушеня його нетикальности зовсім непокликаним до того урядом (ц. к. старостою), о. Озаркевич дуже двозначним способом

простував ту відомість. Тай пізнійше, коли ц. к. староста долиньський потягав його до переслухання, чи не знав п. Озаркевич, що першою інстанцією в таких справах, особливо для посла, являється опінія публична? Чому о. Озаркевич не публікував тих фактів по свіжих слідах? Чому своїм поважним, посольським виступом не причинився до витворення в краю тої атмосфери, яка одиноко може зробити неможливими подібні випадки? Не зовсім ясне також поступуванє о. Озаркевича в Раді державній, а особливо його погроза, що коли уряд не дасть йому сатисфакції, то він на повнім засіданню Ради держ. вияснить ціле положенє Русинів у Галичині та поступуванє з ними соймової більшости та урядових властей.

По перед усього цікаво знати, якої сатисфакції домагається о. Озаркевич, і чи та сатисфакція буде так само довірочна та непублична, як і його домаганє? А по друге, чи думає о. Оз., що становище Русинів у Галичині й поступуванє з ними уряду — його приватна справа, що виясненє її на повнім засіданню Ради держ. він чинить залежним від сатисфакції, яку дасть уряд його особі? Сумно!

Друковано в часописі „Kurjer Lwowski“ 1889 ч. 346. із д. 14 грудня. Переклад писано д. 28 і 29 липня 1913.

XXVII. Подільність чи неподільність селянських ґрунтів?

І. Вступні уваги.

З днем 1 цвітня 1889 р. почав д. Болеслав Вислоух у Львові видавати що два тижні часопис для польського селянства п. з. „Przyjaciel Ludu“. Метою того часопису була, як сказано в редакційнім „вступнім слові“, праця в тім напрямі, „аби люд брав як найширшу участь у публичнім житю“. Накликаючи селян до участі в краєвих справах редакція вважає конечним довести рівночасно до того, „аби найвизначнійші представники люду війшли до сойму та до Ради державної й там радили та працювали над поліпшенем хлопської долі, отже й над добром краю“. Змагаючи до тої мети редакція заповідає, що буде старати ся, „аби люд сам вияснив собі своє положенє й сам забирав голос у своїх інтересах“. Як бачимо, редакція не клала собі ніякої програми, а найменше політичної, а одиноким практичним засобом, який вона хоче давати селянам, можна вважати хиба обіцянку правної помочи селянам у разі покривдження.

Не належачи до редакційного комітету того часопису та не мавши ніякого впливу на його веденє, я все таки особисто заприязнений із його редактором д. Вислоухом помістив у першім річнику три свої оповідання, які я для сего часопису переклав із руської мови, а надто дві дописки до дописів польських селян у справі подільности селянських ґрунтів, та порада для селян виборців на час виборів. Ті три мої дописи вважаю від-

повідним подати тут у перекладі на нашу мову разом із листами тих польських селян, до яких вони були дописані як редакційні додатки без мого підпису.

Писано д. 25 падолиста 1913.

II. Лист польського селянина з Забержова Антона Д.

На запит редакції, звернений до читачів „Przyjaciela Ludu“, що вони думають про новий закон у справі ділення ґрунтів селянських по смерті вітця, редакція одержала лист із Забержова пов. бохенського, який подаю тут у перекладі.

„В часах панщини ґрунтів не ділено, хлопи посідали їх у цілости, а про те була велика біда в Галичині. Хлоп ходив у брудній полотнянці, з ковтунами на голові, а в них повно соломи, жив у нехлюйстві, без релігії та просвіти, не мав що їсти, а його ріля заростала осетом та хоптою. Чому? Бо мусів робити панщину, аби збогачувати шляхту. Шляхта посідала й ще доси посідає найбільші обшари землі. Чому вона парцелює свої добра, хоч і не всі? Тому, аби їх ліпше продати, бо на цілі трудно знайти купця. Чи може тому шляхтичі розпарцелювали свої ґрунти, що їх змусив до того закон? Зовсім ні. Попали в банкрутство, наробили багато довгів, бо їм хлоп не робить панщини за дармо. А ріля вимагає праці, робітник дорогий, мусів пан попасти в довги й збанкрутував. А хлоп тішить ся, що може працювати для себе.

„Може хтось скаже: „Ну, то тепер хлопи повинні бути багаті, коли не роблять панщини“. Псвинні! Ба, але по знесеню панщини хлопи були неосвічені, привикли до горівки, не мали за що посправляти собі потрібних засобів, ґрунти їх пусті лежали до половини облогом і скрізь панував голод. З часом родини прибувало, край залюднював ся, податки росли, а біда ділично переходила й переходить із роду в рід. Як-же тут двигнути ся хлопови? А до того жидівське племя здирало з них усе ріжними способами. Адже до недавна платили ми Жидам по 3 кр. проценту від одного

ринського на тиждень *). Тому хлоп був не чим иншим, як жертвою пажерливости (в опіг. *pastwą żarłocstwa*) і не міг піддвинути ся.

„Тепер часи змінили ся. Лихву заказано, пянство спинено, просвіта ширить ся, наші послі можуть засідати в Раді державній і в соймі та боронити нас, то певно з часом і добробут помалу піддвинеть ся. На нещастє одначе хитра політика стараєть ся уняти те право свободи, що так скажу, в рамиці, аби ґрунтів не вільно було ділити, бо через діленє ґрунтів у селі роблять ся самі діди. Се брехня. Я сказав уже на початку, як виглядало у нас хлопське житє тоді, коли не вільно було ділити ґрунтів. Покажу далі, як би се виглядало тепер.

„Але може скаже хтось, що самі хлопи, а навіть цілі громади виступають проти поділу ґрунтів. Може десь і такі знайдуть ся, але коли так, то ті голоси походять із брудного лакомства, що не зважає ні на які сумні наслідки, аби тільки наситити себе та знівечити право свободи. Бо вважайте лише! Ґрунт поділений вітцем, не йде ні в які забори російські або пруські, але лишаєть ся в тій самій громаді та родині. Отець прим. має 6 моргів ґрунту і має на се 6 дітий, а як би всіх їх заповітом обділив по рівній часті, то кожне одержить 1 морг; а коли не лишить заповіту, то уряд не позволить ділити. Земля в нашій громаді платить ся морг по 300 зр., отже 6 моргів 1.800 зр. Таксатори бачучи, що то ґрунт сирітський і що при поділі ніхто не мати-ме кривди, таксують дешевше, прим. на 300 зр. увесь ґрунт, тому каса візьме менше податку, нотарій також, а сироти одержавши кожда 1 морг у поділі, мають певне вдержанє, живють ів собою в згоді, а жєнячи ся, знов дбають про те, аби дістати хоч півморга землі, а діставши її працюють пильно, живють ощадно, а за яких 5—6 літ прикупують собі знов морг ґрунту і живють добре. Хлоп іде на заробок, жінка дома даєть собі раду, і так по 10—15 роках спільного житя купують собі ще морг, і вже доходять до такого розміру ґрунту, як мав їх отець. Се головна користь із ділення

*) Се виносить 150% річно.

грунтів, якої кождий добрий католик повинен боронити як найзавзятійше..

„Погляньмо тепер, як буде виглядати обмежене свободи ділення. Спадкоємець один із 6 дітей полишений на 6 моргах ґрунту, що варт 1.800 зр., одержав той ґрунт чи то заповітом, чи судово. Таксатори, аби не робити кривди иншим дітям, не можуть таксувати той ґрунт низше його вартости. Отже спадкоємець заплатить поперед усього до каси 3 або 4 рази більше податку, а надто мусить дати сплату своїм рідним кождому по 300 зр., отже разом 1.500 зр. А відки-ж їх узяти?

„Може скаже хтось: „Адже не від разу мусить сплачувати всіх“. Не перечу, але що їм се допоможе? Візьмим отак, що спадкоємець іще не має літ, отже так само як і инші стоїть під опікою. Але ось дійшов до літ, відбирає свій ґрунт, бо має до того право, але чим же жити-муть инші? Прийшла братова, або навіть брат сам, виганяє рідню з вітцівської хати; один іде на службу, другий на заробок і т. д. Опікун бачучи, що недолітки йдуть у поневірку, жадає, аби спадкоємець зложив їх части, разом 1500 зр., а що найменше аби платив проценти. А відки ж йому взяти гроші на новім господарстві?

„Але може скаже хтось: „Оженить ся, візьме віно й виплатить сплати“. Ну, се було би хіба чудо боже, як би на 6 моргів ґрунту дістав 1.500 зр. Але нехай би й дістав таке гарне віно, то жінка велить записати собі весь маєток, і він тратить на завсїгди право розпоряджати ним. А коли не заратував ся так, то опікун або дорослі спадкоємці по кількоразових упімненнях о свої части вдають ся на судову дорогу, кождий бере адвоката, доходить до вироку, або до угоди. Сяк чи так заплатити треба, бідний спадкоємець гроший не має, з криниці не візьме, то що-ж йому робити? Йде до банку й затыгає позичку на гіпотеку — 600 зр., бо більше не дадуть на 6 моргів ґрунту. Дає як може кождому по троха, або сплачує двох, а троє лишають ся. Тим сплатити треоа, до банку платити треба, а тут нема відки. Що ж дієть ся? Рік, другий банк чекає, а нарешті продає ґрунт, що варт 1.800 зр., за ліцітаційну ціну

700—800 зр. Кому? Жидови, бо хлоп на те не має гроший, два або три не зберуться, бо ґрунту не можна ділити, і спадкоємець іде з торбами. Отсе наслідки нещасного лакомства посідання цілих ґрунтів“.

Антін Д.

III. Мої уваги до сего листу.

До сего допису додав я уваги, які редакція помістила як свої власні зі своїм початком і закінченем. Ті два редакційні речення пропускаю тут і подаю свої уваги в перекладі на нашу мову.

„Справді заказ поділу хлопських ґрунтів не вийде на добре ані одному спадкоємцеві, бо обтяжить одіичений ґрунт великим довгом, ані иншим спадкоємцям, яким на все житє лишиться ся жаль, що їх позбавлено батьківщини та не полишено навіть пяди землі, де би могли голову прихилити. Такий заказ зродить багато процесів, видіичені хлопські діти вкине в пропасть нужди і зробить із них дешевих та покірних слуг і робітників.

„Але з другого боку не можу признати рації шановному Антонови Д., що свобода ділення ґрунтів, се велике добро для народа. Запитаймо себе тільки, чи господар, що сидить на однім або двох моргах ґрунту, справді господар? Чи може він держати стілько худоби, скілько треба для оброблення того ґрунту? Чи може з того ґрунту видбути стілько, скілько потребує на житє та на уплату податків ґрунтового та домового з додатками? Чи такий господар не жебрак привязаний до того шматка землі, з якого має за мало для житя, а за багато для голодної смерти?

„Шан. д. Антін Д. пише, що правда, що такий дрібний посідач постарає ся збільшити свою посіість і за кільканацять літ мати-ме стілько, як мав його отець. На се відповім: „Коли мати-ме таке щастє“. Може на 100 таких бідаків один доробить ся, виграє на льотерії, знайде гроші на дорозі, або викопає скарб, але 99 певно нічого не дороблять ся, або й стратять те, що мали. Инакше й не може буги з многих причин, про які тут

не місце ширше говорити. А тепер запитаю вас, шановні читачі: „Що-ж має робити той бідний хлоп?“ Лишати ґрунт без поділу одному спадкоємцеві, а інші діти виганяти на божу волю? Се зле й погано й не по людськи. А ділити той ґрунт на дрібні шматки також зле, бо замість дідичів усі діти, а що найдалі їх діти зійдуть на жебраків. Так і стоїть тепер се діло, як то кажуть, ні в кут, ні в двері. Подумайте отже й напишіть, який на вашу думку вихід із того зачарованого круга?

Друковано в часописі „Przyjacieli Ludu“ 1889, ч. 2 з дня 15 цвітня, ст. 17—19. Переклад писано в д. 25—27 падолиста 1913.

IV. Лист польського селянина Юрія з Радлова.

З правдивим задоволенем прочитав я на вступнім місці „Przyjaciela Ludu“ ч. 2 статтю про діленє селянських ґрунтів. Подивляю здорове розумованє автора д. Антона Д., який так докладно та ясно цифрами доказав, що бажанє посідання „цілих“ ґрунтів (неподільних відповідно до нового закона), се згубна захланність і що спадкоємець зобов'язаний сплачувати молодших братів, кінець кінцем мусить піти з торбами.

Проти сього ані слова не можна сказати, але не менш оправдане також те, на що звернула увагу редакція, а власне: „чи справді господар сидячи на однім або двох моргах ґрунту може бути господарем, може держати стільки худоби, скільки треба для оброблення того ґрунту, чи може видобути з того ґрунту стільки, скільки йому треба для житя, для оплати податків ґрунтового, домового та додатків, чи навпаки такий господар не являєть ся жебраком прив'язаним до шматка того ґрунту, з якого має занадто мало для житя, а занадто багато для голодної смерти?“

Святі твої слова, шановний „Przyjacielu Ludu“! Такий господар, то вічний жебрак.

Отже тому, що оба ви, д. Антін Д. та й Ти, любий „Przyjacielu Ludu“, маєте повну рацію в своїх висновках, являєть ся оправдана потреба звести їх до

якоїсь гармонії. Отже я сказав би, що при теперішніх порядках. коли, як висловив ся Ти, любий приятелю, селянинови „ні в кут, ні в двері“, як подільність так і неподільність ґрунтів являється впливом захланности, за яку, як за смертельний гріх, мусить наступити кара, а в сьому випадку наступає не чекаючи кара до-часна. Бо як із одного боку захланність спадкоємця на одідичене цілого ґрунту по вітци являється доказом лакомства, так із другого боку молодші, що обстають за поділом, кермують ся також лакомством, може на-віть із домішкою зависти, аби старший не посідав усього сам один.

Рахунок д. Антона Д. та Твої уваги, любий при-ятелю, доказують, що обі сторони в обох випадках самі засуджують себе на торби, а я додаю — на за-служені торби.

Бо чому доконче старший має одідичити все? І чо-му молодші доконче мають жадати виділення з цілости того, що припадає для них на основі права спадкового? Ані одно, ані друге не повинно мати місця, і тільки тоді буде добре, тоді легко вийдемо з того блудного колеса. Ось послушайте!

Родина, що має сяку-таку ґрунтову реальність, по перед усього не повинна ділити ся духово, не повинна тратити родинного привязання, а тоді й матеріяльний поділ окажется ся непотрібним. Одідичений маєток по-винен бути спільною та неподільною власністю; всі повинні працювати для цілої родини, а ціла родина по-винна заспокоювати потреби кожного поодинокого свого члена.

Не так трудно перевести се, як би на око здавало ся. Нехай тільки в родині панує взаємна любов і згода, нехай жаден член родини не бажає самолюбно збога-тити себе самого, нехай усі одностайно вміють шану-вати права один другого. а тоді все діло само уложиться як найліпше. Найстарший у родині буде її головою, найстарша жінка буде господинею та загальною скарб-ничкою, а всі молодші будуть співвласителями спіль-ного маєтку. При таких устрою багатство мусить зро-стати, а біда ніколи не загляне до хати. Бо о що го-ловно повинно ходити в житю? На мою думку тільки

о те, аби всі ми жили чесно, а мали заспокоєні всі свої потреби, а до того найлегше доходимо висше вказаним способом при спільній праці опертій на взаїмній любові та згоді.

Два, три брати, дві, три або й більше сестер — адже се дружина зложена не з чужих елементів, які би ніяк не могли згодити ся. Діти одних родичів, вигодувані одною рукою, кров із одної крові та кість із одної кости, діти одної природи та одної матери землі, що вигодувала їх, — чому-ж не мають мати серця для себе? Чому мають розлучати ся й розривати на шматки ту землю, аби з матери-кормилиці доконче зробити її мачухою, яка ані вижити, ані привязати їх до себе не може? В самій основі такого поступування лежить зло, і злі мусять бути також його наслідки. Земля заростає буряном або годує Жидів, а люди йдуть із торбами.

Може хто запитає мене: „А що буде тоді, коли родина розмножить ся й давня одіичена посілість не зможе вижити її?“ На се відповім, що того нема що боятися. З бігом часу все мусять зайти такі випадки, що будуть регулювати число членів родини та скількість посіданого ґрунту. Хтось із родини почує в собі якесь особливе покликанє до ширшого світа. Коли се дитина, то родина зобовязана в міру своїх засобів дати їй образованє відповідне до її здібностей і влєкшити їй доступ до того світа; коли старший, родина повинна дати йому відповідну відправу, не занедбуючи одначе того правила, що батьківщина й на далі лишаєть ся його власністю, і що колись, як йому світ уприкрить ся, або в світі не пощастить, або надійде старість, він усе може й повинен вернути до рідної хати, де знайде захист або можливість дальшої праці. Котрийсь брат оженить ся і жінка принесе йому в придаім або шматок ґрунту, або якусь грошеву суму на закупно ґрунту, або нарешті принесе тільки здорові руки до праці, та й тим треба задовольнити ся, бо вона стає членом родини, якої основою має бути єдність, любов і згода. За те другий брат може десь „приженить ся до ґрунту“; такий не має брати нічого з батьківщини крм відправного в міру засобів. Тай той може повдовіти бездітно

або з яких інших причин запотребувати захисту, який усе повинна дати йому батьківщина. Із сестер одна вийде замож і одержить виправу, инша прийме мужа до себе й побільшить через те робучу силу, а може й примножить засобів на побільшенє господарства. Хтось на-решті мусить умерти полишаючи живим свою часть власности. Одним словом, зміна чисельних відносин родини до числа посіданих моргів, коли тих моргів не будемо ділити, ніколи не доведе родину до матеріяльної нужди, але радше навпаки, о скільки буде побільшати ся родина, о стільки при спільній праці для спільної користи її богацтво мусить побільшати ся, а в додатку кождий член родини може бути певний, що не піде з торбами.

Будь ласкав, любий приятелю, в тім дусі промовляти до сільського люду, а ручу Тобі, що колись будуть благословити Тебе.

Юрій із Радлова.

Друковано в часописі „Przyjaciół Ludu“ 1889, ч. 4 з дня 15 мая, ст. 60—62.

V. Мої уваги до сего листу.

Без сумніву уваги шан. Юрія з Радлова графляють у саму суть річи. Анї необмежений поділ ґрунтів, анї неподільність при сплачуваню решти рідні не веде до добра. Про те одначе висновки д. Юрія з Радлова насувають деякі сумніви. Радить він, як бачимо, родинну спільність як найблизший і найпевніший спосіб до запобіження лихови, що впливає з поділу. На жаль, се порядк не новий, але старий і давно в нас пережитий. Се т. зв. порядок патріархальний. Він доси заховав ся декуди в горах між Бойками, але тільки доживає свого віку. Певна річ, має він свої добрі сторони, як усі пережитки старої культури, а власне забезпечує цілій родині яке-таке житє, ліпше вбезпечує моральність і т. и. Але не можна замикати очий на його хиби. Головна хиба та, що він тіснить самостійність молодших членів родини і робить їх усіх залежними, майже слугами вітця або старшини. Особливо

важкий і майже нестерпний той порядок для жінок, і тому прим. у Бойків звичайно великі родини розпадаються та приступають до поділу „через жони“, як говорять тамошні газди.

Але являється тут іще одна, і то найбільша трудність. У нашім краю маємо коло півтора міліона дрібних хлопських господарств, із яких може 200—300 тисяч має по 10—20 моргів, а решта обіймає ледво по 6—1 морга й менше. Очевидна річ, що таким дрібним господарствам ніяка устава не допоможе. Велика нерозділена родина на такім шматку ґрунту або зовсім не виживе, або жити-ме дуже нужденно, не маючи способу підвинути ся. Се буде родина зарібників. Про відповідне вихованє та навчанє дітей, про поправу землі та поліпшенє господарства так, як би того треба було, годі їй буде навіть подумати. Кождий новий приріст родини буде побільшувати ту трудність. А таких дрібних, банкрутуючих господарств у нашім краю що найменше дві третини всіх.

Тим часом теперішній розвій рільного господарства домагається чогось зовсім иншого. Діткну сим разом лиш одної причини занепаду малих господарств, яку в своїй соймовій промові навів пос. Кшепек, а власне т. зв. господарки грошевої. Держава вимагає від хлопа що раз більших податків на війсьکو, урядників, школи і т. и. Само господарство вимагає гроший на поправу ґрунту, регуляцію рік, асекурації і т. и. Громада вимагає гроший, повіт вимагає гроший, а відки взяти ті гроші? Коли хлоп не продасть збіжа, худоби, молока, яєць, дробу, прядива, то ні відки не дістане гроший. Отже він мусить мати покуп на свої вироби, мусить мати їх і могли продати їх добре; треба йому, аби їх ціни були такі, щоб йому ті вироби оплачували ся, се значить, аби з деяким зиском вертали ся йому кошти вложені в його вироби, бо инакше він тратить і банкрутує. Отже *добрі торгові ціни за вироби рільного господарства, се одна з найважнійших умов хлопського добробуту.* Давнійше, коли треба було менше гроший, хлоп міг не дбати про торги, міг сам дома обходити ся без купних річий, данини складати натурою, а невеликі чинші оплачувати з того, що заробив. Тепер

инакше. Хлопська родина, що має досить рілі для свого виживлення, але не може продати з неї або заробити з боку стілько, скільки треба на здобутє грошей потрібних на податки, асекурації, закуп неминуче потрібних товарів і т. и., — така родина швидше чи пізнійше мусить занепасти і стратити все.

А від чого залежать добрі ціни? Від того, чи на торзї буде більше або менше виробів. Чим більше їх довезуть, тим низша ціна. Хто може вивезти на торг багато доброго виробу, та продати його як найдешевше без страти, той усе може бути певний, що не тільки сам знайде купця, але й иншим, плохійшим продавцям попусує інтерес.

А тепер поміркуймо добре: хто кому скорше може попусувати інтерес на торзї? Чи дрібний властитель, хлоп великому властителеви або великому торговцеві, чи хлопови? Очевидна річ, що великий властитель, який має горальню, випасає воли, має багато навозу, робить машинами дешевше, спішнійше та ліпше, може доставити більше, ліпшого та дешевшого виробу на торг, ніж хлоп, і що хлоп, як кажуть купці, ніяким способом не видержить конкуренції з паном. Певна річ, великий властитель волів би ціни як найвисші, але що-ж, коли його з заграниці тиснуть властители та торговці російські, німецькі, а навіть американські, австралійські та індійські. Нехай тільки він спробує вперти ся на висші ціни, вони спровадять збіже звідки инде, і він лишить ся ні з чим. Телеграф і залізниці регулюють тепер по цілім світі ціни на один рівень, а кому ті ціни занадто низькі, той мусить або пропасти, або покинути вироблюванє тих товарів, або подумати про те, аби виробляти їх дешевше, ліпше і в більшім множестві, аби не тільки сам міг остояти ся на торзї, але на то ще витиснути з нього инших, а особливо чужих конкурентів.

Друковано в часоп. „Przyjaciół Ludu“ 1889, ч. 4 з дня 15. мая. Переклад писано д. 28 падолиста 1913

XXVIII. Десять заповідей для виборців.

Подаємо вам тут, брати виборці з менших посі-
лостей, десять рад, як маєте держати ся в день вибо-
рів, аби як найменше зазнати неприємностей, а як най-
більше мати певність, що ваш голос буде пошанова-
ний і ваш кандидат одержить більшість. Прочитайте їх
уважно та заховайте в пам'яті.

1. Кождий виборець має перед громадою та перед
сусідами дати слово честі, що в день виборів, поки
вибір не скінчить ся, не візьме до рота ніякого напою
крім води ані ніякої страви, крім своєї домашньої.

2. Виборці з одного села, а також знайомі виборці
з поблизьких сіл повинні їхати до міста й весь час по-
буту в місті бути разом. Жаден виборець від хвилі
вирушення з дому аж до закінчення голосовання та ого-
лошення висліду виборів не повинен ані хвилю бути
сам, не повинен відставати від своєї компанії, коли не
хоче стягнути на себе підозріня, що також при голосо-
ванню піде на перекиї компанії.

3. Кождий виборець повинен пильнувати своєї
карти легітимаційної як ока в голові, та не показувати
її нікому крім урядників, які мають право про се пи-
тати, зглядно жандармів або поліціантів, що пильну-
ють входу до салі та порядку в самій салі, й не відда-
вати карти нікому, тільки комісії, що засідає при
голосованню. Жаден виборець не повинен перед факто-
рами та незнайомими собі людьми признавати ся, що
він виборець, а тим менше показувати їм карту легіті-
маційну. Питати про неї в місті або на дорозі перед
входом до салі виборів ніхто не мая права.

4. Жаден виборець нікому крім людей знайомих та довірених не повинен сказати, на кого думає голосувати. *Ані жандарми, ані поліціянти, ані жаден урядник, ані сам пан староста*, взагалі ніхто аж до самої хвили голосовання не має права питати про се. Раз змовивши ся між собою, на кого мають голосувати, виборці не повинні те ім'я викрикнути по вулицях, відгрозувати ся ним кому будь і т. и.

5. Виборці не повинні ані на ринку, ані по вулицях, ані по шинках зупинятися ані приставати до яких будь збіговищ, сварок та суперечок. Всякі збіговища, всяку глоту, особливо таку, в яку замішані невідомі йому або п'яні люди, виборець повинен оминати як найстаранніше.

6. Виборці повинні вибрати ся з дому та бути на місці виборів вчасно, аби при самім почині виборів були вже на місці, аби не треба було скликати та спроваджувати їх, але навпаки, аби всі в сам час були в салі виборчій і могли допильнувати вибору комісії.

7. Виборці повинні взагалі в день виборів уникати шинків та заїздних домів. Найліпше буде, коли кожда компанія разом заkwатируєть ся в місті до якогось знайомого мішанина, чоловіка тверезого та чесного, а від нього просто, покріпивши ся з дороги, удасть ся на місце голосовання. Як би там треба було чекати, то кожда компанія повинна стати собі разом, окремо й тихо, без галасу, та ждати своєї черги. Ті, що віддали свій голос, не повинні зараз відходити, але мають зачекати аж до самого кінця виборів, поки не буде оголошений вислід голосовання, бо буває так, що треба голосувати другий раз.

8. Ні на які зачіпки, ні на які погрози, обіцянки або наруги з боку невідомих людей, Жидів або навіть органів публичної влади, чесні виборці не повинні ані оглядати ся, ані сердити ся, ані відповідати. Хоч би й як кому докучали, нехай потерпить, аж буде по виборах.

9. При вході до салі виборці не повинні тиснути ся ані штуркати, але стояти спокійно, свобідно, аби скрізь було вільне місце для переходу, без крику та гамору, аби було чути, кого кличуть. Чим спокійніше

та поряднійше будуть держати себе виборці, тим менше причин мати-муть жандарми й поліціянти мішати ся до них. тим менше смілости мати муть фактора й агітатори.

10. В самій салі виборів кожний виборець повинен держати ся спокійно та достойно. Коли викличуть його назву, повинен відізвати ся, вийти на середину й голосно, виразно назвати ім'я, прозвище та стан свого кандидата (в разі устного голосовання), або свобідно вкинути карту голосовання до урни. так аби ціла комісія могла чути й бачити. Кожний виборець повинен добре тямити ім'я, прозвище та стан свого кандидата, аби не перекрутити ані одного слова, бо в таким разі комісія може уневажнити його голос.

Тих десять заповідей нехай зятимуть собі кожний чесний виборець. Стереженого Бог стереже.

Друковано в часописи „Przyjaciół Ludu“ 1889, ч. 7 із дня 1 липня, ст. 106—107. Переклад писано д. 28 падолиста 1913.

XXIX. Політичні сторонництва в Галичині.

Під таким заголовком почала „Wiener Allgemeine Zeitung“ містити ряд статей, на які хочу звернути увагу читачів не так із огляду на їх основність та на висловлені в них нові погляди (ані з одного, ані з другого боку початок поміщений доси не обіцяє багато), як радше з огляду на важність самого предмету та на потребу вияснити по змозі фактичний стан угруповання партій у нашім краю, особливо в пору переходову між одною й другою каденцією соймовою.

Свою статтю (мимоходом кажучи, писану у Львові, а зовсім не редакційну) починає „Wiener Allg. Zeitung“ зазначенєм того факту, що столиця Австрії та живучі в ній політики в міру розвою політичних відносин по провінціях чим раз більше мусять тратити докладний перегляд та ясне розумінє внутрішніх течій у житю тих провінцій і судити про них тільки з результатів, се зн. із тих послів, яких ті провінції висилають до віденьської Ради державної.

Такий суд, коли взагалі поверховий і в многих випадках просто хибний, тим більше поверховим і хибним мусить бути в приложеню до Галичини. В краю, де $\frac{3}{4}$ людности не вміють ані читати ані писати, результат виборів має зовсім инше значінє, як у краю з висшою освітою. Мужики в Галичині творять 74 $\frac{0}{100}$ усеї людности, але що до політичної дозрілости стоять іще дуже низько. Про те з 63 послів, яких висилає до Ради держ. Галичина, 27 завдячує свій вибір мужикам. Велика посілість, яка на основі закона виборчого висилає 20 своїх

послів, уміла доси майже все здобувати для себе також тих 27 мандатів (властиво значну їх часть — *моя увага*). Натомість інтелігентні верстви середні та стан купецький мусіли вдовольняти ся 16 мандаґами. Таким способом політична власть спочивала в руках шляхти і лишить ся в її руках доти, доки або закон виборчий не буде змінений, або поки рівень людової освіти не підійметь ся.

„Проти сего великого та вельможного сторонництва, яке — признаємо радо — крім своїх гріхів зробило для краю також неоднo добро, підносить ся тепер чим раз сильнійше ліберальна людність міст. Величезну ріжницю між тими сторонництвами тим лекше зрозуміти, що вона корінить ся зовсім і одиноко в чисто космополітичнім питанню: поступ чи реакція? У питаннях національно польських усї сторонництва згідні. Ї би одначе зрозуміти змаганя та цілі польських лібералів, треба тямити, що польський лібералізм повстав на основі наскрізь демократичній, як опозиція проти верховодства інших, особливо в справах економічних. У словах та ділах польських лібералів стрічаємо все той — несвідомий може, та ніякою програмою не обнятий бунт проти всякого капіталу, який у Галичині репрезентує висша шляхта. Відси походить і даєть ся вияснити те, що пануюче сторонництво всім лібералам, що тільки виступають на публичну арену, при кожній нагоді приписує змаганя соціялістичні“.

Ся аналіза, наведена тут у дословнім перекладі, не докладна в многих точках, як се тямучий читач міг завважити від разу. Не зовсім правда, що галицький мужик із погляду політичної дозрілости така комплетна нуля. Остатні вибори і 40% голосів мужицьких, відданих не вважаючи на підкупства, агітацію та терорізм на людових кандідатів, проречисто свідчать про те, що той люд, хоч слабо поступає в читанню та писанню, робить значні поступи в практиці констітуційного житя. Певна річ, що про те політична перевага шляхти, що якось фатально йде в парі з перевагою темноти серед люду, буде держати ся ще якийсь час але не менше певне й те, що та перевага вже тепер не така сильна та без-

оглядна, як була перед кількома роками, і що не вважаючи на чисельну перевагу шляхти в соймі, такі приміром закони, як службовий або дороговий, у тій формі що вперед, тепер ніяким способом не можуть перейти.

Не менше недокладна також характеристика галицьких лібералів. Помиляється віденьський орган твердячи, що в точці національно-польських змагань шляхта (зглядно головні її репрезентанти станьчики) й ліберали зовсім згодні. Не треба забувати, що одна з головних точок практичної політики галицької шляхти була від давна, а від появи „Teki Stańczyka“ (політичної брошури краківського проф. Йосифа Шуйського, де немилосерно розбито польські національні ілюзії, що спричинили між иншим повстанє 1863 р.) оголошена *coram populo* заява, що вони відрікаються всяких ширших національних аспірацій, усяких змагань, що сягають по за границі Галичини. І справді в справі відомих „*rugów pruskich*“ та кольонізаційної комісії Бісмарка, познаньського земельного банку і т. и. галицька висша шляхта (Hochadel) аж надто виразно доказала, що те відреченє не було пустою перехвалкою. Галицькі польські ліберали та демократи в тій точці все противилися та противляться галицькій шляхті.

Противляться вони їй іще в одній точці. З дивною неконсеквенцією та шляхта, вмиваючи руки від усього, що робить ся з польським людом по за границями Галичини, в нутрі тих границь, у відносинах до Русинів держить ся політики національної виключности та ігнорування всіх, хоч би й найсправедливіших національних домагань Русинів. Польські демократи теоретично й практично признають ся до инших поглядів, бачучи будущину Польщі в федераційнім, братерським союзі з Русинами, і як кардинальну умову того союзу кладучи обопільну поміч обох народів у спільних справах економічних, суспільних та політичних. Ті різниці, здається, досить значні та поважні, аби можна ігнорувати їх.

У продовженю свого львівського допису „*Wiener Allgemeine Zeitung*“ дає докладнішу характеристику галицьких лібералів та Русинів, не можучи

одначе й сим разом устерегти ся від деяких недокладностей.

„Від ліберального сторонництва в Галичині — читаємо там — чим раз виразнійше відділяється радикальна фракція, яка власне в часі виборів до сойму краєвого в деяких округах здобула значні меншости голосів. І коли велике сторонництво ліберальне, якого органами являються „Nowa Reforma“ в Кракові, та „Dziennik Polski“ у Львові, шукає зближення до троха поступовійше забарвленої фракції сторонництва шляхотського, і правдоподібно знайде його, то фракція радикальна всі свої пляни будущини будує на зближенню до Русинів і помогла їм при остатніх виборах у многих округах своїми голосами до побіди. Орган польських радикалів „Kurjer Lwowski“ боронить руських аспірацій майже так само горячо, як руські часописи. Русини, що не мають ніякої шляхти, на вид надають ся дуже добре до утворення великого демократичного сторонництва, але се тільки на вид, бо мужі, що кермують рухом того народу, який тільки що від р. 1848 збудив ся до політичного життя, в великій часті належать до політичного напряму, який абсолютно не може містити ся в рамках демократичного сторонництва.

„Маємо в Галичині дві великі, хоч нечисленні руські партії, нечисленні тому, бо складаються майже виключно з проводирів, коли тим часом зовсім неосеїчена велика маса мужиків на сліпо голосує раз за тим, а другий раз за другим сторонництвом відповідно до енергії вжитих засобів агітаційних. Так зв. сторонництво молодоруське, на якого поміч найбільше числять польські радикали, не має явної позитивної політичної програми, а тільки бореть ся завзято з панованєм шляхти, не викладаючи при тім своїх остаточних національних ідеалів. Се по перед усього партія економічна, якої всі змагання звернені до піднесення добробуту сільського люду. На тім полі Молодорусини можуть повеличати ся вже великими та тривкими здобутками так само, як на полі шкільництва та освіти. Їх невисказуваний політичний напрям виявляється в їх пресі хиба тим, що з однаковою ненавистю ставлять ся до Поляків, як і до Москалів. Про те в соймі красівим у найважніших спра-

вах голосують разом із ліберальними Поляками. Друга т. зв. староруська партія виявляє в своїй пресі замилюване до всего, що російське, і забарвлена сильно клерікально. Змаганя тої партії виявилися досить виразно в кількох політичних процесах.

„Отсе в головних нарисах змаганя та цілі політичних партій у Галичині. Коли їх тут труднїйше розпізнати, ніж у кождім иншій краю то се виясняєть ся досить тою обставиною, що партійний рух у Галичині ще зглядно молодий, бо Поляки аж до одержання автономії всі лучили ся в змаганнях до однакових цілей національно-патріотичних.

„Окрім національної боротьби між Русинами й Поляками партійний рух у Галичині обертаєть ся також довкола питання про допущенє середньої верстви та мужицтва до праці над добробутом краю. Ліберальна партія не заперечує поодиноких заслуг, які положила шляхта, але хоче також приложити й свої руки до великого народнього діла, та не хоче дати довше майоризувати себе через жмінку шляхтичів, яких класові інтереси аж надто часто суперечні з інтересами цілої людности. Та партійна боротьба закипіла дуже завзято аж тоді, коли почала грозити небезпека, що клерікалам удасть ся при помочи польських голосів у Раді державній викликати в цілій державі реакцію, в якої можлисть іще перед кількома роками майже ніхто не вірив.

„Партійна боротьба в Галичині ведеть ся отже в першій лїнії не за інтереси красві; її вихід має величезне значінє для будучини цілої австрійської держави. Побіда лібералів при найблизших виборах до Ради держ. в Галичині зробила би відразу неможливою побіду ретроградних змагань у Раді державній“.

Стілько слів автора допису про політичні партії в Галичині. Розберімо їх за порядком!

По перед усього не зовсім відповідним видаєть ся мені покладенє на одну дошку краківської Nowej Reformy, яка справи демократизму ставить звичайно принципально і боронить їх, хоч може не все досить відважно, але все щиро, з органом львівських кар'єристів, що спекулюють на демократизм і рівночасно кокетують

із елементами, у яких нема нічого спільного з демократизмом. Таке зіставлене образливе для *Nowej Reformy* і неправдиве фактично, та змушує кореспондента відєньського часопису до парадоксального твердження, буцім то *Nowa Reforma* „шукає зближення з троха поступовійше забарвленою фракцією сторонництва шляхотського“. Смію запевнити автора тих слів, що те твердження, о скільки би в нїм містили ся якісь уступки з демократичної програми на користь шляхотських привілеїв, хоч би й у поступовім (а la гр. Войтіх Дзедушицкий?) сосі подаваних, у приложеню до *Nowej Reformy* зовсім неправдиве. Радше сказати можна навпаки, що поступовійші елементи з поміж шляхти в соймі та по за соймом шукали доси, і певно ще не раз будуть шукати зближення до елементів демократичних, що може бути тільки доказом живої сили того напрямку. При тїм ані один польський демократичний орган, ані *Nowa Reforma*, ані *Kurjer Lwowski* не кладе своєю метою боротьби зі шляхтою *quand meme*, як виходило би з представлення кореспондента відєньського органу. Такий погляд зовсім абсурдний, і проти нього досить буде навести хоч би слова редактора *Kurjera Lw.* д. Генрика Реваковича, висказані з кандидатської трибуни: „Демократи виступають не проти шляхти, але проти неблагородної та злої шляхти, так само, як не виступають проти Жидів, а тільки проти злих Жидів“. Сей погляд так елементарний та ясний сам собою, що називанє на його основі *Kurjera Lw.* органом радикальним можна вважати хиба пустою грою слів. Кореспондент не знайшов і не виказав ані одної основної ріжниці між *Kurj. Lw.* і *Nową Reformą*; коли бувають які ріжниці, то дотикають хиба методи діланя, або подіктовані географічними відносинами (пильнійша увага до руського руху), а не ріжницями в поглядах.

Іще кілька слів про відносини польських лібералів до Русинів. По перед усього мушу піднести цілковиту хибність твердження автора кореспонденції, буцім то радикали (чит. *Kurjer Lw.*) всі свої пляни будущини будують на зближеню до Русинів“. Се абсурд іще більший від ділення польського демократичного табору на лібералів і радикалів. Виходило би з сего, що

польські „радікали“ мають якісь близше неозначені пляни будущини, незалежні від одинокої та неминучої основи всякої політики, від польського люду, і що для здійснення тих плянів не мають ніякого іншого способу крім зближення до Русинів. Досить сформулювати ясно ту думку, аби пізнати всю її недорічність. Польські демократи, Богу дякувати, не потребують іще ставати обома ногами на столику сусіда і хапати в повітрі якісь недосяжні привиди, поки бачуть перед собою польський люд, масу зовсім не так темну, рілю зовсім не так невдячну, як се не одному видається, доки в праці над освітою та добробутом того люду бачуть найвисшу та одиноку мету своєї політики, найвисший та одинокий свій плян будущини. Союз із Русинами для них цінний лиш о стільки, о скільки допомагає до осягнення тої мети. Тою метою подіктоване також становище, яке вони займають супроти Русинів. Kurjer Lw., як читачі могли переконатися, ніколи не виступав як безоглядний хвалитель навіть тих Русинів (Молодорусинів), у яких віденьський кореспондент бачить головну опору польських радикалів. Навпаки, той орган усе й скрізь виступає критично, висловляє сміло свій незалежний осуд, подіктований виключно принципами поступу, інтересами правди та загального добра. Він виступає особливо проти односторонности, шовінізму та браку консеквенції в руській пресі, а з признанєм підносить те, що заслугує на признанє, як се було недавно з передвиборчою відозвою, в якій майже у перше виложено програму реальної політичної роботи. З другого боку однак сей орган ані з молодоруською, ані зі староруською партією не вважав ніколи відповідним воювати підозрінями замість доказів і вживати хоч би такого терміну, як moskalofil, ані залазити, що так скажу, людям із чобітьми в душу, аби підглянути, які там у них найтайніші пляни та наміри. Стоїмо завше на тій думці, і наш редактор у своїй публичній промові висловив її досить виразно, що таке войованє підозрінями та відпиханє людей шкодить обом сторонам, родить незадоволенє і провокує не раз de facto те, що первісно було тільки пустим підозрінєм. Проти клерікалізму та назадництва в обох руських партіях висту-

пали ми і все будемо виступати однаково рішучо, та рівночасно вважаємо собі обов'язком совісти з однако-вим признанем підносити все, що добре та пожиточне для краю роблять люди чи то з одної, чи з друго-руської партії.

*Друковано в часописі „Kurjer Lwowski“ 1889, чч. 199 і 200.
Переклад писано в дн 24 і 25 липня 1913.*

XXX. П. Бобжинський як поступовець.

1. 30

Відомий професор унів. і політик краківський д. М. Бобжинський, який у соймі і в Раді держ. вірно та витревало секундє ріжним ц. к. комісарям правительственным, випустив сими днями політичну брошуру п. з. „Z chwili rozstroju“, якої задачею має бути відповідь на питання, чи й о скілько „проби розстрою“, предвиджувані графом Ст. Тарновським у його відомій передвиборчій брошурі, виявили ся під час виборів і які видали плоди?

Поки перейду до обговорення змісту тої брошури — що правда, змістом дуже скупой та вбогой, коли не числити голословних закидів, інсінуацій та загально киданих засудів на табор демократичний, — мушу з гори з приємністю зазначити, що брошура д. Бобжинського писана тоном незвичайно спокійним та приличним, і тим самим уже дуже корисно відбиває від памфлету гр. Тарновського та від передвиборчих статей „Czasu“, які на перекір усякій льогіці, традиції та чемности промовляли тоном перекупок та уличників, кидали клевети та брехні і викликали формально вражінє рабіятів, і все те очевидно pour l' honneur du drapeau. Д. Бобжинський заслужив на похвалу тим що не пішов за сим прикладом у своїй брошурі і промовляє спокійно, а навіть осуджує деякі занадто сангвінічні передвиборчі вибрики консерватівної преси. Чи одначе також зміст його брошури так само спокійний і чемний, як її тон, се инше питанє, на яке хочу відповісти в отсій статі. У нас на жаль аж

надто часто ще держить ся дивне упередженє, що спокійний тон заразом запорука правдивости та ширости і що спокійним тоном не можна виголошувати брехонь, неоправданих підозрінь та інсинуацій, а натомість тон живійший, острій та енергічний уважається знаком сліпої пристрасти, нерозваги і т. и. На жаль, кажу ще раз, що уважне читанє „спокійних“ розумовань нашої т. зв. консервативної преси давно повинно було переконати нашу публіку, що діло стоїть як раз навпаки. Приступаючи до розбору брошури д. Бобж. мило мені зараз на вступі привитати його як нашого сторонника з під поступового стягу, бо він зовсім рішучо на початку своєї брошури пише ось що:

„Поступ — і хто-ж би виступав проти нього? Коли яка партія винайшла фільтр, який не допускає до його звязку людей і думок ретроградних та застарілих, коли має повну сатисфакцію в тім, аби називати себе *par excellence* поступовою, то хто-ж би завидував їй і хто би сердив ся, що поступ має о один гурток більше прихильників, і хто би на решті відкидав поміч того гуртка, навіть сам не належачи до нього?“ Консервативна партія, до якої належить д. Бобж., на його думку „ніколи як така не виступала ні з якою ретроградною думкою. Навпаки, не було ані одної здорової та поступової думки, якій би вона не дала підмоги, або якій би сиротивила ся“. А коли так, то очевидна річ, що ніякої партії в краю поступової по за рамами поступовости д. Бобж. і партії краківської нема й не повинно бути.

Варто отже придивити ся ближше тій поступовости панів із під Вавелю. Правду кажучи, ся поступовість досить дивного набоженства, коли прим. одну з основних точок програми віча міст і місточок — протиділанє всяким ретроградним змаганям — з гори проклямує як пусту фразу і пробу розстрою. Пуста фраза, бо на думку д. Бобж. „ніяких ретроградних змагань у нашім краю ані в таборі консервативнім (те саме що „поступовім“ у розуміню д. Бобж.) нема й не було“. Не входячи вже в правдивість сего твердження, дуже й дуже сумнівну, питаю тільки: „А чи таке

змаганє не може виявити ся сьогодні, або в найблизшій будущині? Чи наші „поступові“ консерватісти не можуть упасти на помисл ущасливити нашу суспільність прим. школами конфесійними, дальшими обмеженнями на полі просвіти, обмеженнями свободи горожанської та свободи совісти? Чи зародів таких змагань і заходів до їх переведеня не бачили ми аж надто багато? І чи вони не були ретроградні? І чи боротьба з ними справді не повинна бути основною точкою програми сторонництва дійсно поступових?“ Коли п. Бобж. може таку точку називати пустою фразою, то тим виставляє найліпше свідоцтво своїй власній поступовості та ширости.

Що така точка — не пуста фраза, а стріла, що цільно бє в мету, се бачимо вже з того, що наші консерватісти, а з ними також і д. Бобж. бачуть у ній одну з „проб розстрою“. Розстрою — чого? Очевидно тої вимріяної в них суспільної гармонії, яка полягає хиба в тім, аби „схлорек“ працював і був покірним, а шляхтич соймував і був гордим. Але-ж панове, ся гармонія існує тільки в вашій фантазії, а в дійсности її знівечив уже цісарський патент із д. 19 цвітня 1848 р., яким знесено панщину. Теперішній наш конституційний лад полягає зовсім не на гармонії, але на репрезентації інтересів. Він допускає як основний факт те, що кождий стан має свої особливі інтереси, і в межах зачеркнених інтересом загально-державним дає змогу кождому станови і кождій народности добивати ся як найбільшого узгляднення тих спеціальних інтересів. Се до б и в а н є очевидно, з духа самої конституції, не може бути гармонією, але мусить бути боротьбою. Отже боротьбу, а не гармонію передвиджує наша конституція і приписує для її веденя дороги легальні та дозволені, а карає нелегальні. Балакати про гармонію там, де основою життя являється боротьба, підносити ту гармонію до якоїсь непорушної догми, се значить — ужию слів самого п. Бобж. — „перевертати правду“ і „числити на повний брак знання річи“ у своїх — не прихильників, читачів та слухачів, бо ті звичайно дуже добре знають, де раки зимують, але у своїх противників, яких такою догмою

звичайно силуєть ся мовчати. Що самі прихильники ідеї „суспільної гармонії“ дуже добре знають її вартість і вживають її тільки про його *externo*, а самі ніколи нею не вяжуть ся, се доказала нам остатня передвиборча кампанія. в якій центральний виборчий комітет, сам поклавши правило, що до комітету мають належати також президенти рад повітових, сам-же й потоптав те правило там, де признавав се відповідним не для загально-народніх ані суспільних, тільки для своїх чисто партійних, котерійних інтересів.

Отже „суспільна гармонія“ для простаків, які посміли би думати добивати ся конституційною дорогою більшого узгляднення своїх власних інтересів, погроза „розстрою“ на тих смільчаків, що посміли би отворити очі тим простакам, а для себе — повна свобода діланя! Що той грізний „розстрій“ ніщо инше, як тільки зріст самопізнання та самостійности суспільної та політичної серед людських мас, про се „поступові“ консерватисти мовчать, бо инакше не сміли би те змаганє, боротьбу з назадицтвом, назвати пустою фразою. Та крик, який вони підносять проти всяких „проб розстрою“, се найліпший доказ, що ходить тут о діло дуже реальне — для них і для їх противників, ходить о обмеженє сфери їх впливів та привілеїв, о повнійше переведенє закона про горожанську рівноправність, якому вони за весь час автономічної ери клали тисячні, на вид дрібні, але на правду дуже важкі запори.

Що „розстрій“ у тім напрямі, раз розпочатий, не дасть уговкати себе пустими фразами про „суспільну гармонію“ там, де кождий день, кождий крок у житю навіть нетямучого переконує, що та „гармонія“, се тільки бажанє визиску економічного, суспільного та політичного з одного боку, а покірне уляганє тій забаганці з другого боку, — що такий розстрій чим раз більше мусить рости та змагати ся, се діло, яке аби наші „консерватисти“ як найскорше побачили, та як найдокладнійше оцінили! Маскованє того факту пустими фразами про „суспільну гармонію“, про покірність та податливість „*rozcziwego ludku*“ треба назвати легкомисністю, яка колись дуже прикро може помстити ся.

II.

Д. Бобж. узяв на себе досить смілу, але при тім невдячну задачу доказати в своїй брошурі, що всі вчинки та реформи додатні в Галичині, се власність і немов привілей консервативної партії, яка також тому правдиво й одиноко поступова, а натомість усі ті, що зовуть себе поступовцями, або не мають ніяких політичних думок, або нічого позитивного зробити не хочуть і не можуть, або коли що роблять, то роблять тільки річі шкідливі, які пруть у зад справу краевого розвою, значить, вони властиві ретрогради. Ся тактика зовсім не нова і зазначена вже старою людовою приказкою, в якій говорить ся про звалюванє з хорої голови на здорову. Троха труднїйше доказати правду тих тверджень, або радше парадоксів, і д. Бобж. переводить той доказ при помочи цілого ряду *change-passez*, вартих того, аби придивити ся їм ближе.

По перед усього з поспіхом, який відразу будить підозрінє, д. Бобж. хапає і ховає до кишені першу точку спору, роблячи вид, немов би сеї точки зовсім не було. „Основні думки та напрями політики — пише він, — яку консервативні елементи виткнули Галичині і за які колись у краю вела ся так завзята боротьба, сим разом серед виборів віднесли рідкий тріумф, бо ніхто не осмілив ся подавати їх у сумнів, а не один наш противник виразно затверджував їх. Навіть система нашого правительства, на яку не раз чули ми так багато нарікань і яка без сумніву не бездоганна, в часі наших виборів не була виразно заатакована. Політика Кола польського в Відні, ведена його більшістю з таким трудом і при таких конфліктах із опінією ріжних верстов нашого краю, лишила ся в Галичині загалом по за рамами цілої акції виборчої“. Ті слова, висказані з таким задоволенєм та апльомбом, дуже пригадують відому людovu анекдоту. Отець і син пішли в якійсь справі до суду. По якімось часі вертає син.

— А де тато? — питає мати.

— Прийдуть зараз.

— А виграли справу?

— Та виграли.

— А чому не йдуть?

— Та зараз будуть, тільки мають іще дістати 25 буків.

Такою самою виграною, як той бідолашний отець, може тішити ся також програма політична, „виткнена“ для нашого краю консерватівними елементами і піддержувана з „таким трудом“ і серед ненастанних конфліктів.

Бо й яка-ж се програма? Чи не та загально відома „stoimy i stać chcemy“? Бо й яка-ж то політика? Чи не та, котру так наївно-добродушно вияснив п. Немчиновский як політику „жебраня за дрібні концесійки, антишамброваня у міністрів та шефів секційних і безогляд-ного підпираня уряду навіть у справах некорисних для краю, тому лиш, аби йому не робити труднощій“. І ся політика по словам п. Бобж. „в часі остатніх виборів святкувала рідкий тріумф“ і не дочекала ся ніякого закиду? Справді, аби могли з таким апльомбом твердити щось подібне, треба бути глухим і сліпим, не бачити й не чути того, що діяло ся в краю в часі виборів, за що вела ся завзята боротьба і що було головною причиною тих так голосно окричаних „проб розстрою“, а властиво проб легальної опозиції тій політиці, та тим змаганням, просто суперечним із духом констітуції та парламентарізму, що здужали вже в нашім краю сплодити ціле гніздо деморалізації, протекційности та непотізму. Адже-ж кожда опозиційна промова, почавши від найпоміркованійших, а кінчаючи найяркішими, що були виголошені перед виборцями, була голосом протесту проти тої політики, була більш або менш острою її критикою. Адже-ж цілі купи фактів, зібрані в промовах Реваковича та посла Леваковского, що вже помину інших бесідників у Львові та на провінції, досадно ілюстрували здобутки тої політики. Адже-ж кождий голос виборців, відданий без уваги на пресії та корупцію на незалежних кандидатів, був голосом засуду для тої політики, був *votum* недовіря для тої кліки псевдоконсерватів, що під консерватізмом розуміє хиба консервоване для себе різних сінекур, протекцій, впливів та привілеїв. А п. Бобж. „спокійним тоном“ говорить про тріумфи, які святкувала та політика в часі виборів!

Не менше спокійним тоном виголошує п. Бобж. ось яку тіраду: „Всі реальні точки програми віча міст і місточок, що змагали до піднесення просвіти та суспільного господарства в розширенню автономії краю та реформи його адміністрації, не містять у собі нічого такого, чого не підписав би зараз кождий консерватист. Міг би підписати тим смілійше, бо всі ті постуляти знав дуже добре з остатнього шестиліття соймового, що за ними сам зі своїм клубом усе голосував, а нераз і сам їх формулував, або за ними промовляв“.

Отже справді реальну часть тої програми підписав би кождий консерватист? Дуже гарно! Та чому-ж сю програму враз зі всіми її реальними та нереальними точками (до „нереальних“ д. Бобж. зачисляє загальне голосованє та боротьбу з назадництвом!) іще так недавно називано пробою розстрою, суспільним підпалцтвом, мало що не пробою гайдамаччини? Д. Бобж. знає всі реальні точки тої програми з минулого соймового шестиліття, шкода тільки, що не додав, що знає їх переважно з комісійних кошів, у які повкидувано всі найважнійші, пекучі краєві справи. Чи може д. Бобж. хотів, аби програма віча міст і місточок обіймала річи зовсім нові, яких ніхто не видав, про які ніхто не чув і яких ніхто не порушував? Власне тому, що та програма обняла найжизненнійші справи краю, мусіли се бути справи найчастійше обговорювані, трактовані та ухвалювані. Д. Бобж. справедливо признає, що консерватисти не раз обговорювали та ухвалювали ті справи. Але кожде обговоренє, се кій, що має два кінці. Про кожду річ можна говорити pro й contra, можна промовляти з точки погляду загального добра і з точки погляду інтересів котерійних або приватних. Da liegt der Hund begraben, пане професор! Ані на хвилю не сумніваємо ся, що й консерватисти порушували, обговорювали, вносили та ухвалювали всі справи піднесені в програмі віча міст і місточок. Але піднесено їх у тій програмі власне тому, що доси їх обговорюванє та рішанє було недостаточне, хибне та шкідливе для загалу. Пригадаймо тільки справу дорогову! Пригадаймо ненастанну, систематичну працю соймової більшости над укороченєм та обмеженєм автономії громад і зведенєм

її до чистої ілюзії, і порівняймо ті факти з шумною фразою п. Бобж., що всі точки програми міст і місточок готов підписати кождий консерватист. Не в точках діло, а в розуміню тих точок, у розуміню цілого напряду, в яким повинен іти суспільний та політичний розвій краю. Тут основна різниця між консерватістами й поступовцями. По що-ж маскувати та замазувати ту різницю?

III.

По всім тім, що доси сказано, читач може осудити відповідно правду таких прим. слів п. Бобж.: „Вони (не ті „вони“, яких так боїть ся п. Страхайло в „Szczutku“, але польські демократи й поступовці) не можуть або не хсчуть відділити актуальну політику від фрази ані зрозуміти та признати її без фрази. Чого тільки діткнуться ся, те вже в їх руках чи устах набирає признаков більш або менше пустої фрази“. Бідні ті „вони“, так тяжко скривджені судьбою, як колись пок. король Мідас! Чого тільки діткнуться ся, те з реальної річи робить ся фразою, коли натомість сторонники пана Бобж. скоро тільки діткнуться ся хоч би найпустіійшої фрази, вона немов за дотиком чародійської палочки переміняєть ся в найреальнійшу річ. Скажуть поступовці: „Боротьба з назадництвом“ — се пуста фраза. А скажуть консерватісти: „Суспільна гармонія“ — се „актуальна політика“. Скажуть поступовці: „Загальне голосованє та горожанська рівноправність“ — се пуста фраза. А скаже „Czas“: „Не треба в соймі хлопів“ — се здоровий, спасенний і поступовий погляд!

На доказ тої фатальної „фразоманії“ демократів п. Бобж. наводить твердженє, що всі „буцїм то ретроградні або непрактичні внески в галицькїм соймі впали не наслідком промов пп. Гольдмана та Романовича, а навіть може (!) не наслідком промов п. Гавзнера, але лиш тому, що проти них виступили послї консерватівні. Посли з лївиці користали очевидно з кождого такого (се зн. ретроградного) виступу для більш або менше вданих (д. проф. певно хотїв сказати: влатних) ораторських пописів, але знали добре, що дана справа

не має попертя й її ухваленє в соймі зовсім не грозить“.

І се пише історик! Так представляє історію сойму чоловік, що сам сидів у центрі машини, яка фабрикувала ті внески „буцім то ретроградні та непрактичні“ і випускала їх не раз як *ballon d'essai* під фірмою поодиноких осіб немов на те тільки, аби засягнути язика в опінії публичній, а не раз також і під фірмою цілого сторонництва, коли була надія, що публична опінія на стілько нечутка та збаламучена, що не дасть тим внескам відповідного відпору. Твердити, що демократичні послы в тих тільки справах виступали з „ораторськими пописами“ (в словарі краківських панів консерватівні послы виступають завсїгди з „мовами“, а „ораторські пописи“ являють ся властивістю виключно демократів, яких мабуть сам Бог засудив на те, аби раз у раз виголошували самі пусті фрази), про які були певні, що в соймі не знайдуть попертя, се вже справді не „пуста фраза“, але досить реальна брехня. І чи більшість консерватівних послів відкидала ті внески наслідком тих або інших промов, чи може тому, що в них під натиском опінії публичної будив ся сором та бунтувала ся совість, се вже мусимо лишити до оцінки їм самим. А що власне в тій точці промови демократичних послів у соймі мали величезне, першорядне значінє вже хоч би тому, що ті послы що найменше ще не позабували й найчастійше прикликали на память своїм товаришам із правиці такі, у більшости консерватистів давно вивітрілі та немодні слова, як „вітчина“, „горожанський обовязок“, „свобода“, „рівноправність“, „загально-народній інтерес“ і т. и. Смію твердити на перекір усім запереченям п. Бобж. й спілки, що власне послы з лівиці були в соймі тим голосом публичної совісти, який аж надто часто видаєть ся нахабністю та пустою фразою людям збязованим та зашкаралушеним у шкаралуші егоїстичних інтересів, та про те ніколи не втратить своєї сили, доки між людьми не переведуть ся одиниці зі здоровим почутєм та з серцем не замороженим та не зточеним до решти.

Доказавши так щасливо, що демократія „на політичнім полі не справдила побоювань, не підняла проб

розстрою в дійснім, небезпечнім значіню того слова“, отже задавши мимоходом брехню гр. Ст. Тарновському, який перед виборами з такою галюцінаційною ясністю бачив ті проби й таким Єремїїним голосом кликав проти них, п. Бобж. додає одначе, що в напрямі суспільнім демократія справді робила такі проби. Було їх дві. Одна та, що пробувано зорганізувати міщанський елемент до самостійного виступу в акції виборчій, отже на погляд п. Бобж. виокремити міщанство від інтересу загально-народнього (читай: шляхетського!), а друга та, що віче делегатів міст і місточок пробувало простягти руку також до виборців сільських громад і розширити свій вплив також на селянство.

Не думаю вдавати ся в розбір доказів п. Бобж., який і тут визначаєть ся такою самою точністю в думаню та висловах, як і в попередно розібраних уступах. Досить буде сказати, що проти всеї тої проби організації міського елементу до самостійної акції він вичотує ось яку принципіальну гармату: „Часи каст і кастових та станових інтересів минули безповоротно, особливо в містах. Місто в наших часах ані у нас ані тим менше за границею не являєть ся виключним гніздом одної суспільної верстви, міщанства. Те єрішне місто, коли сповняє свою зааачу й розвиваєть ся здорово, робить ся огнищем духового житя та економічного руху для цілого округа, на який розтягає свою діяльність“.

Усе те дуже гарно, але чому-ж власне шляхтич, властитель земельної посїлости всею силою преть ся бути представником того міста? Чому власне ті „огнища духового житя та економічного руху“ мають у соймі репрезентувати люди нераз економічно збанкротовані, які що до духової освіти стоять на рівні тих наших відомих політиків, із яких один висловив колись гасло: „Nie kiwajcie palcami w butach!“, а другий доказував у соймі, що ліпші цирулики старої дати від докторів медицини? А в тім деклямація проти виокремлення та кастовости міст у Польщі зовсім не нова. Вона лунала в польських соймах іще від самого XVI в., нею пописували ся в тих соймах як раз найзагорільші кастовичі власне для підкопаня автономії та самостійности міст, їх свєбід, їх добробуту, їх житя духового та економіч-

ного. І справді в минувшині їм удалося досягнути ту мету майже в повні. Та тепер, коли по незлічених униженнях, коштом кровавого труду одиниць світлих та замилуваних у праці наші міста починають помалу підіймати ся, не для кастових та виключних змагань, але в інтересі просвіти, духового та матеріяльного розвою підіймають свій голос і допоминають ся місця в репрезентації краю, потомки тої самої касты, найвиключнішої та найсамолюбнішої зі всіх, без сорому торочать їм проповіді проти кастовости. Смію думати, що сим разом ті проповіді приходять що найменше о 100 літ за пізно і що їх відповідно зрозуміють усі, та що вони не здужають зупинити природного, а для загалу народа так пожаданого розвою міст і розвою самостійного, незалежного та своїх інтересів на рівні з інтересами цілої вітчизни свідомого міщанства.

IV.

Та найяскравіше виступили „проби розстрою“ при виборах із сільських громад. „Сама вість — пише п. Бобж. — що віче міст і місточок рішило розпочати окрему виборчу акцію в виборах із сільських громад, викликала глибокий неспокій і тривогу у всіх людей із глибокими думками (ніби то пп. Стадніцких, Лясоцких і тов.) і дбалих о будучність“ (свою та своєї касты). На щастє одначе ті проби зробили фіяско, а „ті споміж властителів більших земельних посіlostей“, проти яких розвинено найбільшу агітацію, „перейшли з тріумфом“ (дуже не раз коштовним). Отже не злий був результат виборів, але сама агітація, що „драпувала ся дуже гарно, в поважніших „поступових“ органах виступаючи під гаслом морального піднесеня та політичного усамовільнення сільського люду“.

Отже на думку п. Бобж. „політичне усамовільнення сільського люду“ — річ не злочинна, але навпаки, дуже гарна, — се треба занотувати та добре затижити. „Ба, — скаже п. Бобж. — читайте тільки далі, як я розумію політичне усамовільнення сільського люду!“ Добре, добре, п. професоре, прочитаємо дуже радо, але перед тим, поступаючи стародавньою методою

Сократа, поспробуємо вияснити, як властиво загальнотлумачити людей розуміє ті слова. Політичне усамовільнення, се очевидно не що інше, як доведення когось до того, аби в політичних питаннях мав свою власну волю, се зн. аби розумів ті питання і надто мав охоту та можливість поступати в тих справах так, як йому наказує совість, се зн. власний легальний інтерес та інтерес загалу. Що таке політичне усамовільнення селян — річ дозволена, річ пожадана й річ вимагана конституцією, сему хиба не заперечить п. Бобж. Чи однак стоячи на своїм теперішнім становищі він захоче назвати таке усамовільнення чимось дуже гарним, се побачимо зараз.

Чоловік політично усамовільнений („політично“ беру в значінню ширшім так само як п. Бобж., розуміючи під сим словом усе, що вибігає по за обрій приватних інтересів, отже-ж і питання суспільні та адміністраційні, бо про питання політичні в тіснішій значінню, про питання державні в часі виборів до сойму майже й мови бути не могло) мусить по перед усього розуміти справи політичні, отже мусить знати, що теперішня конституція оперта на репрезентації інтересів і сама відокремлює інтереси дрібної селянської власності від інтересів великої власності, від інтересів міст та великих капіталістів, не тому, аби поставити їх супроти себе в вічній боротьбі, але тому, аби запевняючи кождий із них, та заспокоюючи їх природні потреби, досягати чим раз більший розвій та добробут загалу через забезпечення розвою та добробуту поодиноких частин. Отже такий чоловік мусить розуміти, що добровільне чи недобровільне здушення, обезсилення, атрофія політична або суспільна — не поступ, а регрес, шкода для цілості політичного організму, отже діло антиконституційне. Мусить розуміти, що добровільна або недобровільна мовчанка про свої потреби, зречення від їх заспокоювання, замазування різниць між одним, конституцією признаним кругом інтересів і другим, се брехня, самовбійство або політичний злочин. А розуміючи се з якими-ж думками прочитаємо ось які слова п. Бобж.: „З того тону (морального піднесення та політичного усамовільнення) годі було трафити до люду,

коли хто хотів намовити його, аби зкинув із себе політичну опіку, якої доси уділяли йому земляни-шляхта. Треба було представити йому, що та курателя для його інтересів шкідлива, що інтереси більших і менших власників суперечні з собою, що заможніші земляни, вибрані селянами, будуть дбати не про їх, але про свої справи, добивати ся своїх інтересів. Треба було втиснути ся між шляхту й селянство, відшукувати, відновлювати та розширювати різниці між ними, треба було відкликати ся переважно до відємних інстинктів та пристрастей люду. Отже бачите, як п. Бобж. розуміє політичне усамовільнене люду. Розуміє так, аби той люд „самовільно“ лишив ся під політичною опікою. під курателею шляхти, при якій мав би таке понятє про конституцію, що вона наказує вважати інтереси більших і менших земельних власників тотожними, і як що мають більші власники, то се вже ео ірсо повинно вистарчити й для менших, хоч би вони того не мали; аби люд жив у тій певности, що оборона інтересів спеціяльно хлопських, се вплив „відємних істинктів та пристрастей“, а регуляція ґрунтового податку, при якій сотки тисяч річного тягару з панських ґрунтів перевалено на хлопські, шкільний закон, що 6% додатків зваляє на хлопа, а тільки 3% на двори, закон дороговий, викуп пропінанції за величезні мілліони, проклямоване святости коршми та інші подібні факти, се впливи найчистіших, найблагородніших горожанських почувань! Дивна річ, якою нерівною мірою мірить ті самі річи п. Бобж. Чому, питаємо, жадане рівности та горожанської самостійности в устах інтелігентних демократів тільки „пуста фраза“, а в устах селян уже „вплив відємних інстинктів та пристрастей“? Чи се може не одна й та сама річ?

„Політична опіка шляхти землян над людом!“ Послухаймо лише, якими гарними словами, з якою ширістю та вірою в свою місію промовляє та опіка! „Працюємо що сили над піднесенем люду, закладаємо для нього школи, і то напевно не з тим наміром, аби з його рядів витворювати пролетаріят інтелігенції, але навпаки, аби вдержуючи його в рільничім стані підне-

сти його морально, освітити та ублагороднити. Подаємо йому надто образване рільниче та промислове, при звичаємо його до публичного житя в громаді та в повіті, і всі ті зусилля взяті разом, з нашого відома й з нашої волі збули вже і збудять іще більше певне почутє самостійности серед сільського люду, охоту до думаня та діланя за себе“.

Які ж то благородні та великодушні опікуни! В поті чола працюють над піднесенєм люду, боронячи найбільшій його святости, коршми, від усяких ворогів, вигризаючи з села кожного священника, який би смів надто енергічно ширити тверезість, і не вагаючи ся навіть виявити намір обаленя міністерства „прихильного краєви“ в разі, як би воно задумало вдарити рішучо на ту святість, на ту найкрасшу підойму піднесеня люду. Закладають для люду школи, очевидно з власних фондів, і ще ласкаво дбають про те, аби той люд, борони Боже, не надужив тих шкіл для витворюваня „пролетаріату інтелігенції“, але пильно бачуть на те, аби виходив із них сам тільки неінтелігентний пролетаріят, який би потім ішов до низших шкіл рільничих, яких властива, висока задача — виробляти здібних двірських слуг. А всі ті зусилля взяті разом з волі та відома галицької шляхти, будять і будуть будити „певну“ самодіяльність, і як раз та „певна“ те зн. двірським слугам та неінтелігентному пролетаріатови властива самодіяльність, що окрім „охоти до думаня“ заставляє його також „робити за себе“, се те „політичне усамовільнене сільського люду“, яке має на думці, якого бажає, та над яким працює п. Бобж. і Сп.

Здаєть ся, що на тім можна скінчити розмову з ними.

Друковано в часописі „Kurjer Lwowski“ у серпні 1889 р., ч. 217, 218, 220 і 221. Переклад писано в дд. 26—28 липня 1913.

Рік 1890.

XXXI. Одиссея о. Озаркевича.

В числі „Діла“ з д. 20. грудня 1889 р. знаходимо простору статю, в якій докладно представлено виступлене о. Озаркевича з правиці, очевидно написану на основі інформацій одержаних від того самого посла. Довідуємося з них, що конфлікт між о. Озаркевичем і долиньським старостою д. Цішкою датується вже від давна. О. Озаркевич кілька разів у Раді держ. підносив неправильності, що діють ся в адміністрації долиньського повіту, а п. Цішка віддячуючи ся йому за те, поставив дім о. Озар. під формальний догляд жандармерії, яка при кожній нагоді впадає до дому, розпитує церковну прислугу та Жидів, так що в Болахові витворила ся загальна опінія, що о. Озаркевич займаєть ся якоюсь протизаконною діяльністю. Кілька разів уже за немельдоване в магістраті випадкових гостей, що бували в домі о. Озаркевича і забавляли там ледво по кілька годин, долиньське староство засуджувало його жінку на грошеві кари, а рекурси вношені до намісництва і навіть до міністерства все відкидано. Осмілений тим п. Цішка поважив ся на решті до резолюції на один такий рекурс дописати ось яку свою увару: „Wobec przedstawionego przeto powyżej stanu rzeczy w mowie będące zażalenie Wielebn. Ks. proboszcza jest tak pod względem prawnym, jakoteż formalnym wręcz nieuzasadnionem i jedynie na karb nieznamomości ustaw obowiązujących, *jakoteż szczególniejszego jakiegoś rozdrażnienia*, podobnie jak wiele innych w różnych sprawach przez Wieleb. Ks. proboszcza wnoszonych przedstawień i skarg policzone być musi“.

Коли останній раз була скликана Рада держ. на д. 3 грудня м. р., п. Цішка на кілька день перед виїздом о. Оз. до Відня прислав йому візванє, аби особисто ставив ся в ц. к. старостві в Долині, знов у справі якогось мельдункового проступка, на д. 2 грудня. Очевидно о. Оз. не ставив ся на те візванє, але прибувши до Відня мав півторагодинну конференцію з президентом міністрів гр. Тааффе, представляючи йому на тлі загальної картини руських відносин у Галичині що до пошанованя конституції остатній процес Дегена та тов., до якого втягнуто також його дочку й зятя, і жадав, аби центральний уряд прослідив і залагодив сю справу. Гр. Тааффе вислухавши виводи о. Оз. зажадав від нього, аби про цілу ту справу виготовив зажаленє на письмі, а він поручить розслідувати все. На те відповів о. Оз., що вже мав кілька досвідів із писемними зажаленнями на долиньського старосту. Практика така, що такі зажалення посилають для виясненя самому старості, по чім висша інстанція рішає діло на основі того виясненя, а сам староста пише резолюцію і додає до неї свої уваги про „роздразненє“ засудженого. Супроти сего о. Оз. заявив, що писемного зажаленя не внесе, а коли уряд хоче залагодити се діло, то має вже до сего субстрат в устній конференції п. міністра з послом. Коли після сего гр. Тааффе висловив о. Озаркевичу свій погляд, що староста мав право на основі мельдункового розпорядженя намісництва з р. 1858 цитувати посла в карній справі, хоч палата послів уже була скликана на засіданя, о. Оз. бачучи з гори, який буде наслідок його зажаленя, поклонив ся п. міністрови й вийшов.

Гр. Тааффе пробував іще через иншого руського посла, о. Сінгалеви́ча, наклонити о. Оз. до внесеня писемного зажаленя, заявляючи, що в такім разі можна буде на час слідства суспендувати п. Цішку в його урядованю. Та о. Оз. не пристав на се і виточив справу перед найвисший трибунал, а рівночасно виступив із правдиці.

Се виступленє відчуто дуже прикро в деяких кругах послів правдиці. Остатнього дня сесії Ради держ. прийшов до о. Оз. чеський посол др. Рігер питаючи, що спонукало його до такого рішучого кроку. А коли

о. Оз. вияснив йому все діло, сказав др. Рігер: „Дуже жаль, що так стало ся, але очевидно, що вина тут не по сторонї о. посла“.

Пізнійше був у о. Оз. міністер Пражак і старав ся намовити його, аби внїс писемне зажаленє. Та о. Оз. вияснив йому всю річ так само як графови Тааффе і повідомив його також про погляд президента міністрів на се діло, про яке вже з гори можна було допустити, що скінчить ся некорисно. Мін. Пражак заявив, що виступленє о. Оз. зі звязку правиці відчуте дуже прикро, бо о. Оз. „мав репутацію дуже поміркованого посла“. На решті прийшов до о. Оз. чеський посол Вашати, погратулював йому його виступлення з правиці та заявив, що Молодочехи радо попруть його дальшу діяльність у Радї держ.

Із того представлення референт „Дїла“ витягає внесок, що неправдиво закинено, буцїм то справа о. Оз. була чисто особистою. Сей внесок зовсїм оправданий. І ми в свій час піднесли те саме додаючи, що справа має основне, прінципіяльє значінє. Та крім того ми висловили жаль, що о. Оз. від самого початку не здобув ся на таке рішуче виступленє в тїй і в інших справах, і сам з разу трактував свою справу як особисту, та отягав ся так довго з відкликом до публичної опінії.

Друковано в ч. 1 часопису „Kurjer Lwowski“, виданім д. 1 січня 1890. Переклад писано д. 30 серпня 1913.

XXXII. Галичина в державнім бюджеті на р. 1890.

Наш край, фінансово „пасивний“, як твердять наші політичні приятелі й вороги, край, який що кілька літ має свої голодівки та нерозлучні від них запомогі й голодові позички, починає про те в державнім бюджеті займати чим раз показнійше становище. З кожним роком ростуть доходи скарбу державного з Галичини; ростуть також і видатки держави на Галичину, хоч помалу, особливо на продукційні цілі. Як би той поступ був скорійший, як би там у Відні зрозуміли, що вікове занедбанє треба окупити більшими протягом якогось часу вкладами, аби піднести продукційність краю, як би при тім і самоуправу в краю розширено також на поле фінансове й позволено нам уже раз не про око, але справді господарювати у власнім краю так, як того вимагають його потреби й відносини, то шріба податкова, яка протягом 10 літ доходи з нашого краю піднясла о кільканацять міліонів, була би менше дошкульною. В зрості добробуту краю та всіх верстов його людности знайшлось би богате жерело більших надвишок для скарбу державного. Тоді й підвишені цифри бюджетові, що відносять ся до Галичини, як у відділі доходів так і видатків, ми витали би як доказ справді збільшеної податкової сили, отже й продукційности нашого краю. Та сьогодні все ще дивлячи ся на ті цифри мусимо повторяти собі: „Sic vos non vobis!“

Але не повторяймо ся! Тих кілька уваг, якими попереджено тут галицькі цифри сегорічного державного бюджету, се стара пісня, повторювана вже много літ і все надармо. І вона буде доти безхосенною, доки на

віденьській арені не появить ся якийсь новий ряд політичних мужів із нашого краю, здібний до політики смілої, рішучої, свідомої мети й засобів, а не до політики, що з дня на день перепинаєть ся через трудности.

Краківська „Nowa Reforma“ вибравши з цілого державного бюджету на р. 1890 галицькі цифри, доходить ось до яких добутоків:

А) Доходи:

Міністерство справ внутрішніх	71.093
„ оборони краєвої	175.415
„ віроісповідань та просвіти	892.105
„ скарбу	53,231.943
„ торгівлі	8,876.210
„ рільництва	1,180 390
„ правосудя	211.640
Етат пенсійний	1.738
Продажі	600
Разом	64,641.134

Б) Видатки:

Міністерство справ внутрішніх	3,769.744
„ оборони краєвої	1,323.400
„ просвіти	3,644.508
„ скарбу	10,849.922
„ торгівлі	13,516.468
„ рільництва	1,107.185
„ правосудя	4,433 256
Етат пенсійний	2,616.880
Гарантії залізниць	4,034 840
Фонд індемнізаційний	2,625.000
Разом	47,921.293

Коли суму доходів 64,641.134 зр. порівняємо з сумою видатків 47,921.293 зр., одержимо надвишку 16,719.841 зр. як дохід скарбу державного з нашого краю на покритте видатків на державні довги та на спільні справи монархії.

В бюджеті р. 1889 доходи виносили 61,315.323 зр., отже в сегорічнім бюджеті вони преліміновані о 3,315.811 зр. висше, ніж на минувший рік. На сю надвишку дохо-

дів впливає головно міністерство торгівлі з сумою 1,885.530 зр., у що входить вставлений сюди перший раз дохід із залізниці Лупківської, а також зріст доходу галицької скарбової залізниці о цілий мільон, далі міністерство скарбу з сумою 1,135.611 збільшеного доходу. Нарешті поминаючи деякі менші позиції також у міністерстві просвіти одержали ми сего року висший дохід задля сподіваного збільшення доходу з оплат шкільних у середніх школах. Невідомо, з якої причини уряд ставить до прелімінарія цілу суму доходу з продажі шкільних марок у одній цифрі, не розділивши її на провінції. Не бажаючи згубити сю досить поважну цифру доходу з нашого краю, я обчислив її приблизно на основі фреквенції. Коли фреквенція учеників середніх шкіл у Галичині виносить 17·2% фреквенції в цілій державі, можна без великої помилки прийняти, що також участь Галичини в доході з оплат шкільних виносить такий сам процент. На тій підставі одержимо суму 178.020 зр. як приблизний дохід держави з нашого краю за шкільні марки.

Видатки на Галичину на р. 1889 були преліміновані в загальній сумі 40,674.902 зр., отже на р. 1890 вони преліміновані о 7,246.391 зр. висше. На ту надвишку впливає по перед усього міністерство торгівлі з сумою 6,779.504 зр. висшою ніж у попереднім році, що знов так само, як і в доходах, паде головно на державні залізниці. Видатки залізниць скарбових преліміновано майже о 2 мільони висше, ніж перед роком; далі входить сюди двомільононий видаток на залізницю Лупківську, а на решті інвестиційний видаток 2,700.000 на будову залізниці Ясло-Ряшів. Збільшив ся також видаток міністерства скарбу о 1,287.729 зр., у чім показується не тільки коштовніша шріба податкова, але також значна сума боніфікації горілчаного податку в торічнім бюджеті не розділена на провінції. В міністерстві внутрішніх справ видаток більший о 265.342 зр., у міністерстві правосуддя о 112.769 зр. Обік тих збільшених видатків стає цифра 1,350.850 зр. меншого видатку на гарантовані залізниці тому, що залізниця Лупківська зсезла з тої рубрики бюджету, а перейшла з доходами й видатками до рубрики міністерства торгівлі.

Порівнюючи надвишку видатків у сумі 7,246.391 зр. із надвишкою доходів 3,325.811 зр., одержимо 3,920.580 зр. як менше корисний для скарбу держ. вигляд сегорічного бюджету. Бо й справді надвишка обчислена на р. 1889 виносила 20,640.421 зр., коли на біжучий рік її обчислено на 16,719.851 зр.. отже о 3,920.580 зр. менше. Та не треба забувати, що містить ся тут також згаданий уже висше видаток інвестиційний на будову залізничі Ясло-Ряшів, що побільшить державний маєток у Галичині, і що ріжниця, яка впливає з цифри боніфікації горілчаного податку для галицьких горалень, не являється дійсним збільшенем видатку, бо виплила тільки з того, що в минулім році сю суму не розділено на провінції. При тім коли зважимо, як поступають скарбові влади з тими боніфікаціями, то можна при досить значній частині тої суми, яка для Галичини виносить 1,900.000 зр., покласти ще скромний знак запитання. Отже загалом можна сказати, що при збільшеню як доходів, так і видатків галицьких у сегорічнім бюджеті, сальдо того бюджету, виражене цифрою надвишки, що переходать до центрального скарбу, не дуже змінило ся.

Друковано в часописі „Kurj. Lwow.“ 1890, ч. 23 з дня 23 січня. Переклад писано д. 30 серпня 1913.

XXXIII. Інтерпеляція о. Озаркевича.

На засіданню палати послів віденьської Ради державної вніс посол о. Озаркевич до гр. Тааффе як до президента міністрів ось яку інтерпеляцію:

„Руський посол до Сойму краєвого і член Виділу кр. в Галичині др. Савчак виявив намір здати звіт зі своєї діяльності в соймі перед своїми виборцями в Підгайцях д. 8 б. м.

„Д. 3 б. м., отже короткий час перед зборами виборців, заборонило ц. к. староство не тільки самі збори, але надто наказало виборцям прибувати до міста й повідомило їх урядово про свою заборону. А що по основному закону державному з д. 28 грудня 1867 (Дневник законів державних ч. 842) про загальні права горожан уступ 12, та відповідно до закона про збори з д. 15 падолиста 1867, австрійським горожанам прислугує право збирати ся, то незаконна заборона, хоч була відкликана наслідком рекурсу, зробила дуже прикре вражінє на всю руську людність тому, що збір був заборонений. Коли при тім зважимо, що ц. к. власти поважили ся навіть нарушити основний державний закон, аби тільки не допустити Русинів до їх права, то побачимо в тім новий доказ того, що руський народ у Галичині дізнає систематичного утиску. Тому дозволяють собі підписані запитати Його Ексцеленцію ц. к. президента міністрів: Як оправдає високе ц. к. правительство таке явне нарушенє прав конституційних, запоручених для всіх австрійських народів, а тим самим і для галицьких Русинів? Відень, дня 11. лютого 1890. Іван Озаркевич, В. Ковальський, Вергані, Байзер, Тірк, др. Грегорец, др. Кавніц, др. Бляжек, Айхгорн, Фігль, Крайціг, Кронаветтер, Праде, др. Краусс,

др. Росс, др. Дершатта, Пернерсторфер, Фіркранц, др. Штайнвендер.

До тексту тої інтерпеляції додає „Діло“ ось яке фактичне поясненє. Пос. о. Озаркевич устїлізувавши інтерпеляцію удав ся з нею на сам перед до свого бувшого товариша в т. зв. „руськїм клубі“, посла з округа Бібрка-Долина Калуш о. канонїка Сєнгалевича, бо обох товаришів о. Сєнгалевича, т. зн. о. Мандичевського та п. Охримовича не було тоді у Відні. Але пос. о. Сєнгалевич указав п. Озаркевичу на п. Ковальського, якому „якось ліпше випадає світити підписом на чолї“. А коли о. Озаркевич зібрав аж 18 підписів, удав ся знов до о. Сєнгалевича майже певний, що тепер посол бобрецько-долинсько-калуський підпише інтерпеляцію, бо тепер не буде „світити підписом на чолї“. Але посол бобрецько-долинсько-калуський узявши інтерпеляцію тремтячою рукою, другою рукою почав чухати ся в голову і загикуючи ся почав слєбезувати: „Е... та то... тєє там... гм... маєте вже стілько... по що вам іще мене там? Маєте досить“ — і звернув о. Озаркевичу інтерпеляцію, не підписавши. Тому на інтерпеляції містять ся тільки два руські підписи. Молодочехи були би підписали всі, але їх провідники виїхали були власне до Чехії на збори з нагоди заключеня чесько-німецької угоди“.

Друковано в часописї „Kurjer Lwowski“ 1890, ч. 50 із дня 10. лютого. Переклад писано д. 12—13 марта 1914.

XXXIV. Старі акти нової нужди.

В столітні роковини смерти цісаря Йосифа II. годить ся згадати про один факт, доси покритий у нас пилом забутя, а про те не позбавлений навіть і для теперішнього часу великого значіння. Говорю тут про заснованє громадських шпіхлїрів у Галичині, що датуєть ся від д. 1 червня 1784 р. Вже два роки перед тим якийсь Юрій Kirsowitz (Косович?) подав на імя цісаря проєкт, аби встановлені через него кари т. зв. преграваційні, накладані на дідичів за утисканє підданих, не виплачувати підданам на руки, але вживати на заснованє громадських шпіхлїрів. Слїдуючого року якийсь Ладомірський внїс подібний проєкт до Станів краєвих і до губернії. Уряд своїм звичаєм признав сей проєкт дуже хосенним, але рівночасно відложив його виконанє „на тривкій основі“ аж до часу переведеня урбарії, се зн. земельно-податкових відносин. Та вже надворний декрет із 1 червня 1784 на основі цісарської постанови признає „заведенє громадських шпіхлїрів дуже пожаданим“, та додає при тім, що воно не повинно бути заводжене примусово, та наказує, аби на разї для взірця засновано такі шпіхлїрі в деяких добрах камеральних. На перший раз вибрано громади Самбір і Дрогобич, у яких були вже деякі фонди призначені на ту ціль. На решті надв. декретом із д. 30. мая 1788 „заряджено постягати залягаючі суми кар преграваційних і вжити їх на закуп засобів збіжа, бо се буде найліпшій спосіб усе піддержати підданих“ (weil diese Anstalt das sicherste Mittel ist, die Unterthanen stets aufrecht zu erhalten). Ті слова дуже характерізують цісаря філянтропа.

Не місце тут оповідати докладнійше хід організації тих закладів. Зазначу тільки, що надв. декретом із дня 7. жовтня 1790 визначено як тимчасові жерела фонду громадських шпіхлрів: 1) кари та винадгороди прегравац йні, 2) проценти від них, 3) часть данин, які піддані складали домініям, 4) однорічний запас збіжжя в камеральних добрах, 5) подвійний податок стягнений давнійше для утворення фонду на розширене шкільництва і 6) цілий дволітній добуток домініяльних ліверунків (достає для війська) з літ 1789 і 1790.

Про те організація шпіхлрів, яку особливо горячо підпирала станова репрезентація, затягла ся незабаром на довгі літа. Наслідком війн із Францією, вичерпаня австрійських фінансів та неможности сплати квітів ліверункових декретом надв. д. 6. липня 1793 відложено організоване шпіхлрів на пізнійше. Стан шпіхлрового фонду разом із процентами до д. 1. падолиста 1792 виносив 1.505.555 зр. 40⁷/₈ кр. Аж у р. 1815 можна було приступити до виконання урядового пляну. Надв. декрет із д. 16. лютого 1815 поручає губернії, аби старала ся вияснити домініям користь, що вийдуть для них із засновування громадських шпіхлрів і заохотити домінії до того обіцянкою, що в разі заснованя громадського шпіхлря домінія буде звільнена з обов'язку за помагати своїх підданих, а надто се буде їй почитане за заслугу для держави.

Надв. декретом із д. 26. падолиста 1817 цісар Франц поручив галицькій губернії, аби вказала, яким способом можна би перевести також і в Галич нї організацію шпіхлрів контрібуційних, таких самих, які вже з добрим наслідками існують у Чехії та Моравії, „особливо що досвід показав уже, що при добрім догляді щорічні надвишки збіжжя, яке вливає з 16 ої части хлопських данин, можна продавати, а одержану готівку повертати на сотворенє грошового фонду контрібуційного, з якого би громади пізнійше могли надіяти ся полекші в поношенню податкових тягарів“.

На решті губерніяльною ухвалою з д. 24. жовтня 1819 розпочато властиву, систематичну організацію громадських шпіхлрів, а також окрему, упрощену адміністрацію шпіхлрових фондів при львівській губернії. Не

вдаю ся тут у подробиці тої організації, бо вони належать до історії, а не до мети отсеї невеличкої пригадки.

В найвисших сферах не довго тревав напрям прихильний істнованю громадських шпіхлїрів, а особливо істнованю окремого міліонового шпіхлїрового фонду. Д. 23. серпня 1823 р. прийшов із Відня до львівської губернії назов. декрет із дд. 24. і 24. липня 1821 р., яким розв'язано т. зв. шпіхлїровий фонд. У тім декреті сказано:

1) Основуванє громадських шпіхлїрів полишаєть ся виключно свобідному порозуміню громад і доміній.

2) Дотеперішній шпіхлїровий фонд має бути поділений на три части, із яких одна буде звернена властителям, друга взята на сплату видатків на підводи, форшпани з рр. 1818 і 1819, а третя полишена до дальшого розпорядку цісаря. Рівночасно встановлено ліквідаційну комісію, яка відповідно до вказівок назов. декрету мала заняти ся ліквідацією фонду та обчисленєм сум, що припадали на кожду висше означену часть. Ся комісія серед граду ріжнородних і нераз суперечних розпоряджень і декретів працювала аж до р. 1835 і виказала в складі бувшого шпіхлїрового фонду ось які суми:

1) Достави гром із літ 1780 і 1890	1,211.546 р. 26 —	кр. в. в.
2) Проценти до кінця жовтня 1829	1,650.586 „ 20—	„ „ „
3) Суми зкар преграваційних враз із процентами до кінця жовтня 1829	84.018 „ 46 ¹ / ₂	„ „ „
4) Винагороди за прегравації враз із процентами до кінця жовтня 1829	122.262 „ 49—	„ „ „
5) Достави доміній із літ 1789 і 1790	455.104 „ 17 ³ / ₄	„ „ „
6) Проценти до кінця 1829 р.	329.587 „ 55 —	„ „ „
Разом	2,763.906 р. 33—	кр. в. в.

Не вчислено туг, як бачимо, процентів від кінця 1829 до 1835 р., не вчислено ще деяких сум сумнівних

(10.793 зр.). Згадані проценти винесли до 1839 р. загальом 201.630 р. $2\frac{2}{3}$ кр. віденьської валюти.

Ті суми ужито остаточно на двояку ціль. Часть, що припадала домініям, у сумі 455.027 р. $42\frac{5}{8}$ кр. в. в. була призначена в р. 1841 для Галицького Товариства Кредитового Земського, а часть, що припадала громадам, ульоквана в двопроцентових облігаціях, що виносила 1,666.695 р. $41\frac{1}{2}$ кр., була призначена на утворенє фонду запомогового для підданих. Решта в сумі 850.000 р., по відшибненю 36.858 р. коштів ліквідації, була вжита на покритє урядових видатків на пізводи (форшпани) з рр. 1816 і 1819. Що стало ся з тим міліїоновим фондом запомоговим для галицьких селян, — не відомо. Чи не можна би ще й тепер вияснити сю справу?

Друковано в часописі „Kurjer Lwowski“ 1890, ч. 52 з д. 21. лютого. Переклад писано д. 31. серпня 1913.

XXXV. Однакові боги, неоднакові дороги.

Недаром сказано колись: „Коли два чинять те саме, не буде те саме“. „Przyjaciół Ludu“ признаєть ся до поглядів людських та демократичних, і краківська „Nowa Reforma“ признаєть ся до них також. А про те „Nowa Reforma“ вдарила на „Przyjaciół Ludu“ так остро, як навіть не вдаряв на нього кс. Стояловский, бо признала його письмом непотрібним і просто шкідливим для народніх інтересів. Запитаєте: на якій основі? Тяжко нам се вяснити. Може найліпше буде вжити порівняня. Знаєте, як то часом нападе чоловіка така хвороба, що він сам не знає докладно, де його болить, а тільки чує, немов би по шкірі бігали мурашки. Щось подібне дієть ся також і з „Nową Reformą“. Почуває вона, що разом із „Przyjacielem Ludu“ виходять на світ божий і починають забирати голос елементи нові та візмінні від тих, до яких вона привикла, почуває запах хлопської сермяги, дотик грубих хлопських рук, і те разить її неприємно. Іншої причини до острого нападу на нас не бачимо. Бо те, що пише „Nowa Reforma“ на піддержанє свого засуду, таке мізерне, що аж дивузати ся можна, що так промовляє часопис демократичний та поступовий.

По переїзусего не подобаєть „Nowej Reformie“ ає, що „Przyjaciół Ludu“ поклав собі метою покликанє тяду до участи в публичнім житю. „Правдивий прилтель люду, — пише „Nowa Ref.“ — мусїв би їм (се ян. селянам) заявити зовсім отверто, що аби хосенно, зля краю сповняти посольські обовязки, треба незвидайничих здібностей і дуже високого образования

і що людям від плуга в жаднім цивілізованім краю не повіряють посольських мандатів“. Мій Боже, які-ж то незвичайні здібности засідають у нашім соймі! Такі Лясоцкі, Волянські та їм подібні, адже се мудреці та філософи, яких світ не видав. Дивно тільки, що при тих незвичайних здібностях мусіли за грубі гроші наняти собі окремого кодифікатора до укладання на папері законів. Як би який хлоп вирвав ся з такими словами, як „коршма, се наша святиня“, або „шкіл лікарських у Галичині не треба, нам вистарчать цирулики“, — то його висміяв би цілий свт як великого дурня. Але коли се скаже Лясоцкий або Грохольский, то нічого, то „Nowa Ref.“ зачислить його до людей із дуже високою освітою, з яким хлоп не може засідати на одній лаві.

На жаль друкуючи ті слова „Nowa Ref.“ не уясувала собі докладно, що таке сойм і яка його задача. Сойм не школа, де би мусіли засідати самі вчителі та ученики. В соймі приходить черга на різні справи, і один посол, хоч би наймудрійший, не може знати ся на всіх. Говорять там про школи, й на тім знають ся професори та люди вчені; говорять про процеси та закони — на тім знають ся правники, адвокати й т. и.; говорять про фабрики та ремесла — на тім розуміють ся промисловці та фабриканти. Але коли прийде мова про громадські пасовиска, про оподатковане хлопів, про піднесенє хлопського господарства, то ми цікаві, котрий то високо освічений чоловіку буде ті річі розуміти ліпше від самих хлопів? Чи може думає „Nowa Ref.“, що і в тих справах хлоп не повинен мати голосу, або може думає, що те, що доси з хлопами робили люди „здібні та освічені“, було таке дуже добре, що вже ліпше й бути не може?

А балаканє, що в жаднім цивілізованім краю людям від плуга не повіряють посольських мандатів, се по prostu брехня. Знаємо такі краї, як Норвегія, Швеція, Сербія, Болгарія, де хлопи від плуга творять або більшість, або бодай значну меншість у соймах, — і власне в тих краях бачимо сильний зріст людowego добробуту, скорий розвій людowych сил і завзяту боротьбу з визиском. Та й нашій Раді державній засі-

дають селяни вибрані в країв високоцивілізованих, з Горішньої Австрії та Чехії, такі як Кшепек та Янда, з яких кождий варт кількох таких мудреців, яких у нас напихає до сойму не образоване ані замилене публичного добра, тільки гроші та протекція.

Лишаю на боці інші закиди „Nowej Ref.“ ще слабші від попередніх, а діткну лиш остатнього. Пише вона, що „Przyjaciół Ludu“ ширить серед простих людей ненависть до людей освічених, які тепер супроти простолюдя одні тільки репрезентують Польщу, і тим самим утруднює розвій національного духа. О скільки оправданий той закид, осудять найліпше самі читачі „Przyjaciół Ludu“, які читали всі його числа. Вони знатимуть, що кождим словом друкованим на тих картках руководила тільки горяча любов, а не ненависть. Любов до люду як до головної основи народнього житя, любов до свободи, справедливости, поступу та просвіти, яких бажаємо для всіх, — се наші провідні думки. І ми мали би ширити ненависть проти освічених верстов? Адже в такому разі вщиплювали би ми ненависть проти себе самих. І коли ми вщиплювали яку будь ненависть, то тільки проти зла, проти кривди та визиску, проти туманеня інших, і такої ненависти не перестанемо вщиплювати. Та чи „Nowa Ref.“ поважить ся зробити нам із сего закид? Чи не знає вона, що хто не вміє ненавидіти зла, той не вміє любити добро?

Друковано в часописі „Przyjaciół Ludu“ 1890, ч. 4 з дня 15 лютого. Перекладено дня 29. падолиста 1913.

XXXVI. Громадські шпіхлїрі.

Голодова біда, що панує тепер у нашім краю, повинна стати ся для всіх громад, повітів і для цілого краю досадним напімненєм, аби не спускати ся на щасливу долю, на випадковї заемоги з людського милосердя, але самим завчасу заосмотрювати себе на час голоду та недостатку. Закладанє шпіхлїрів по громадах і утворенє шпіхлїрового фонду для цілого краю, а по змозі також у кождім повіті, се перша річ, про яку повинні подумати всі розумні люди в нашім краю і яку повинен обміркувати сойм краєвий, скоро тільки збересть ся. В інших краях, що стоять навіть далеко низше від Галичини просвітою, в такій прим. Болгарії просто неможливе таке велике нещастє, як те, що тепер постигло наш край. Там сам уряд постарав ся о заведене громадських шпіхлїрів, у яких містить ся такий запас збіжа, що може кожного року в часї переднівку через кілька місяців виживити всю людність краю.

І в нас колись заносило ся на те. Ще в р. 1784 цїсар Йосиф II. наказав завести в нашім краю, хоч би з примусу, громадські шпіхлїрі, а надто велїв із різних фондів при губернії утворити шпіхлїровий фонд, який уже по кількох літах виносив звиш півтора міліона ринських тодішньої віденьської валюти. Громадські шпіхлїрі закладано у нас більше менше аж до р. 1820, і хоча цїсарські патенти наказували чинити се без примусу, то все таки досить часто низші урядники, судії або мандатори не все держали ся приписів того патенту і навіть буками змушували селян, аби в своім власнім інтересї закладали громадські шпіхлїрі. Але вже в р. 1821 цїсар Франц I. розв'язав шпіхлїровий фонд при губернії та встановив комісію, що мала обчислити ріжні

його суми, а по тім поділити так, аби часть, що походила від доміній, звернути домініям; другу часть, що походила від громад, звернути громадам, третю ужити на сплату урядових видатків на фірманки для війська в рр. 1818 і 1819, а нарешті остатню часть лишити до розпорядження цісаря. Комісія працювала аж до р. 1835. З її обчислень вийшло, що часть, яка припадала домініям, виносила 455.000 зр. 42 кр., і сю часть велів цісар віддати основаному в р. 1840 „Товариству кредитовому земському“; часть селянську, що виносила 1,666 695 зр. 41 кр., поміщено на двопроцентових облігаціях і призначено на утворенє запомогового фонду для селян.

Що стало ся з тим величезним фондом, який, о скільки відомо, ніколи не ввійшов у житє, не знаємо. Як би той фонд доси лежав і процентував ся, то з самого того громадського капіталу шпихлірового мав би наш край тепер більше як 10 міліонів зр., що при теперішній біді певно була би не дрібниця. І тут знов задача наших селянських послів, скоро тільки зберуть ся на сойм, *виступити до уряду з питанєм, що стало ся з тим фондом, і жадати його звороту для утвореня постійного запомогового фонду для галицького селянства.*

Друковано в часописі „Przyjaciel Ludu“ 1890, ч. 5 з дня 1. марта, ст. 70—71, Переклад писано д. 30 падолиста 1913

XXXVII. Галицька індемнізація.¹⁾

Вступ.

Коли при кінці сегорічної сесії Ради державної в Відні кабінет гр. Тааффе особливо за почином міністра для Галичини Земялковского заявив охоту довести до остаточного полагодження спірне питанє галицьких індемнізаційних фондів і заявив при тім, що за підставу правних і фінансових пертрактацій уважати буде точки уложені ще в р. 1868 членом т. зв. Bürgerministerium, Брестелем, то централістичні часописи, особливо Neue freie Presse і Deutsche Zeitung підняли страшний крик, що ось, мовляв, міністерство гр. Тааффе задумало з скарбу державного дати панам Полякам сто міліонів зр. в дарунку. Крик той, се не був пустий газетний крик, але був справді відголосом переконань і виводів значної части послів Ради державної, головнo німецьких, і то цікава річ, без огляду на те, до якого стороництва вони тепер зачисляють ся: чи до автономічного, чи до централістичного. В дусі тих газет промовляли свого часу і Лінбахер, нинішній союзник Поляків, і панове

¹⁾ Отся статя, перша моя студія на полі суспільно-економічних відносин Галичини, була написана в вересні 1882 р., і то головнo на основі польської статі „Sumy galicyjskie“, друкованої в краківськiм щоденнику „Reforma“ і виданої пізнійше окремою книжкою. Моя статя, що декуди доповняє представленє польського автора, не змінюючи його висновків, була друкована в „Ділі“ того-ж року в чч. 68—71 із підписом М***. Передруковую її тут, поправляючи декуди мову, як одинокий руський причинок до перекладів із польської мови, аби в отьому томі подати все писане мною про справу галицької індемнізації, як один із епілогів до моєї „Історії панщини в Галичині“. Львів д. 22. лютого 1914. Іван Франко.

Гербст, Штурм, Альтер і ин. Не завадить зазначити, що ті самі газети й ті самі німецькі послы з давен давна виступали хоч для ока прихильно до Русинів, може більше з огляду на опозицію до Поляків, ніж на добро Русинів. Не судячи впрочім їх давнішого поступування, чи й на кілька воно в даних разях було корисне або не корисне для нас, мусимо бодай про той остатній їх виступ сказати, що тут більшу ролю грала сліпа нехіть до Славян і до Галичини, ніж огляд на добро нашого краю й народа. Панове Німці, клерікали й ліберали, котрі так голосно кричали про величезний, стоміліонний дарунок для Поляків, очевидно або не знали або не хотіли подумати, який се дарунок, які й для кого можуть бути його наслідки. Поперед усього треба їм було подумати й виразно переконати ся, чи справді міністерство гадає тут робити комусь який дарунок, чи може воно гадає тільки сповнити свій обовязок, та й то ще чи в повній, чи може й не в повній мірі? А розібравши те, вони вже й не були би потребували дальше застановляти ся над тим, чи пр. „недароване“ тих міліонів Галичині і стягнене їх від неї було би справедливе, на законах оперте і чи вийшло би на добро краю? Але здаєть ся, що між Німцями централістами панує засада: опозиція для опозиції проти Поляків, без огляду на правду й справедливість, без огляду на те, чи народам самим від тої опозиції холодно, чи горячо.

Міністерство гр. Тааффе, не дбаючи на ті противні голоси, обіцяло таки на біжучій сесії сойму галицького внести проєкт угоди між краєм і державою в справі фондів індемнізаційних. І справді в суботу минулого тижня (9. вересня) опублікували львівські газети короткий, без усяких мотивів проєкт урядовий, котрий у повні перепечатано також і в „Ділі“. Зазначу з гори, що проєкт той у меншій мірі задовольняє край, ніж колишній проєкт Брестеля, і треба сумнівати ся, чи на його підставі зможе бути заключена остаточна угода без нараження цілого краю на дуже значні страти. Зазначу далі також і те, що й проєкт Брестеля з р. 1868 був навіть не в строго правнім, але і в витворенім із часом *via facti* стані річий далеко не задовольняючий. Але така то вже доля нашої бідної Галичини, що мусить

відповідати за свої й чужі провини: впутана мимо своєї волі в тисячні крючки та гачки дотеперішніх законів індемнізаційних, вона не може з них випутати ся без страти, мусить тратити чи сюди чи туди, а найбільше, що можуть зробити наші соймові послы, се по можности вменшити ті страти. Розумієть ся, й тут по них не багато можна надіяти ся, особливо при загальній апатії та малій дбалости про добро краю, яка проявляєть ся в теперішній сесії соймовій, а також при зручности й хитрости партії краківсько-подільської, котра буде старати ся повернути сю справу по можности на свою користь із ущербом інтересів народа.

Вважаю конечним зазначити зараз на вступі своє становище в тій справі, аби в протягу сеї статі про індемнізацію, коли прийдець ся стояти супроти Німців централістів, а по стороні сойму й Вилілу краєвого, деякі з наших „опозиціоністів для опозиції“ не подумали, що й я стою по стороні польських панів. Цілість отсеї розвідки, в якій на підставі урядових жерел буде показана з одного боку безпідставність бесіди Німців про „стоміліоновий дарунок для Галичини“, а з другого боку хибна політика наших панів, покаже найвиразнійше, що в розборі дуже важної та дуже запутаної справи галицької індемнізації я стою на становищі одиноко відповіднім для Русина, на становищі правдивих інтересів простого, як руського так і польського народа.

I. Скасованє панщини.

Читаючи оповідання польських, особливо новіших письменників про жите селянства за часів давньої Польщі, по просту дивуєш ся, як то добре й щасливо жило ся селянинови під опікою шляхти. „Za czasów Rzeczypospolitej chłop nie czuł ciężarów pańszczyzny“, пише один сучасний автор¹⁾, — „uczuł je dopiero pod nowem (австрійським) panowaniem“. Слова ті, се тільки повторене давньої казки, поміщеної ще 1790 р. в брошурі „Uwagi

¹⁾ Sumy galicyjskie, rzecz o setce milionów długu czy wierzytelności Galicyi u skarbu państwa. Dodatek do N-ru 189 „Reformy“.

над rządem Galicyjskim, przyczyny, dla których do tego stopnia nikczemności Prowincya ta przysła, a nakoniec sposoby, jakiemi by los tego Kraju poprawić można“, де ось що говорить ся (цитую з німецького перекладу тої брошури, поміщеного в першій томі Грельмана „Statistische Aufklärungen“): „Згідний, від нетямних часів існуючий звичай витворив між панами й підданими певну мовчки прийняту угоду. Пан давав підданому свій власний (?) ґрунт до ужитку, дбав про него, допомагав його родину, і так змагало ся число людей і робучих рук. За те підданий був обов'язаний силою взаїмних контрактних зобов'язань (?) замість опроцентованя ґрунту сповняти панови панщину й інші роботи. Та умова була способом — як найтісніше зв'язати добро пана з добром (?) підданого... Про той не нещасливий стан (nicht unglücklicher Zustand) підданих аж до початку австрійського панованя свідчить згода між панами й підданими“¹⁾. І се говорили польські пани як раз кілька літ після гайдамацьких заїюх, серед невтишених іще розрухів селянських, нападів опришків і тисячних випадків утіканя хліборобів у степи та ліси від панщини! Вони мали стілько смілости говорити про добробут підданих, котрі, як показують тодішні інвентарі, навіть у таких розмірно не дуже ще притиснених краях, як Волинь, Полісся й Поділля, відбували панщини, шарварків і давали датків натурою на 214—321 робучих днів у році²⁾. Навіть польські, троха тверезійші письменники, особливо з „тісних“ 40-вих років, признають, що не все то був такий рай за часів давньої Польщі, що „wkradający się między wszystkie stany (чи й між селян?) zbytek wzniecił i między właścicielami dóbr ziemskich potrzebę wyciągnięcia intrat, pomnożenia pól dworskich, nakoniec w braku dochodów wycinano lasy, w których chłopiek nie miałą znajdować dla siebie pomoc“³⁾. А в тім, здаєть

¹⁾ Grellmann „Statistische Aufklärungen über wichtige Teile der österreichischen Monarchie“. Erster Band. Göttingen 1795, стор. 176 і 18.

²⁾ Гляди прекрасну статтю В. Антоновича „Изслѣдованіе о крестьянахъ въ юго-западной Россіи по актамъ 1700—1798 годовъ“.

³⁾ Hieronima Łodyńskiego Projekt stopniowej zmian tosunoków włościan w Galicyi. We Lwowie, 1845.

ся, зайва річ нагадувати ті часи. Кождий знає, коли не з власного досвіду, то з оповідань батьків і дідів, які то були часи. Самі впрочім польські письменники признають, що в остатніх часах Річи посполитої селянина не хоронили ніякі права ні закони, що „dla braku sprzężystości rządu szlachta prawie udzielnie rządziła w swych majątkach“, що тільки „prawidła wiary świętej, w sercach przodków naszych głębiej (ніж у кого?) zaszczerpię, miłość bliźniego nakazujące, czyniły byt poddanego lepszym od dzisiejszego“¹⁾. Вже з того самого признання видно, що безпека хліборобів була зо сїм не велика, а її за-порука майже ніяка.

Коли Австрія заняла Галичину, першим ділом її правителїв (Йозефа II) було зробити пільгу селянам, „uchylić nadużycia“, як каже Лодиський, знести невіль-ниче підданство і через заведенє корінних інвентарїв (Stockinventarien) зроби ти з них у панщиняних відноси-нах, унормувати роботи й престації, які мусїли відбувати піддані своїм панам, а через уладженє урбаріяльного помїру виразно відділяти групу доміїкальні (панські) від рустікальних (селянських). Очевидна річ, що ті нові розпорядження, а також деякі дрібні формальности (як н. пр. те, що шляхтї казали складати присягу вірности на руки урядників окружних, а не на руки цїсаревой в Відні, як сего плану домогли ся!) не могли припасти до смаку галицько-польським панам. Навиклі до безмеж-ної самоволї, котру називали „wolnością“, відвертали ся вони від нови, бюрократичних порядків і тужили за недавнім, із владою вони утраченим раєм. Не диво, що шляхта від самого початку кинула ся конспірувати проти Австрії і намірила навіть 1797 р. зробити повстанє. Але правительство австрійське дізнало ся про наміри Поля-ків і постарало ся ослабити їх. Одного року (1797 р.) вибрало воно з Галичини 20.000 рекрута, наложило по-двійну контрибуцію в грошах і збіжжї та заборонило вивіз збіжжя за границю (Вислою й Сяном), що тво-риз доси головне жерето панських доходів²⁾. Але

1) Hieronim Łodyski, там-же стор. 5—6

2) Див. про це W. Kalinka, Sejm czteroletni, t. II, część I, księga IV, (wydanie czwarte w Krakowie 1895 стр. 104—127), пор.

найдуше підірвало австрійське правительство економічну силу шляхти, віднявши їй за половину ціни соляні жупи та копальні, котрі в давній Польщі були власністю приватною, а в Австрії стали монополем державним (regie).

Коли всі ті розпорядження правительства, вимірені проти шляхти, а мало дотикаючи простого народа, раз у раз піддержували нехоть шляхти до Австрії, то тим більше мусіла сердити її прихильність, яку правительство австрійське оказало Русинам, опікуючи ся їх народністю та розбуджуючи їх мову й письменство до нового життя. Ще й тепер у писаннях польських політиків дуже часто можна стрітати жлоби на те, що уряд австрійський „вкинув головню незгоди не тільки між хату й двір, але також між діти одної матери, між дві галузи одного „лехіцького щепу“, то є між Русинів і Поляків. Розумієть ся, ми, Русини, вдячні урядови австрійському за ту „головню“, котра розжарила в нас огонь народнього самопізнання, і здаєть ся, що так само думати буде й кождий чоловіколюбець, котрий щиро витає розбуджене самопізнання та почуття людської гідности у кожного, хоч би й як малого, хоч би й як пригнетеного народа

Але найбільше причин до незадоволення насували панам як-раз самі панщизняні відносини. Вони наклали на них обовязок — допомагати селян у потребі, до чого пани, мимо своєї захвалюваної щедрости і „miłości bliźniego“, бачить ся, не дуже були прудкі, скоро Йосиф II. мусів аж особним патентом наганяти їх до того; дальше справувати безплатно над підданими низшу юрисдикцію карну й цивільну, перестерігати приписів поліційних, провадити конскрібоване й асентероване рекрутів і т. д. Сповнюване тих ріжнородних обовязків мусіло робити чим раз більший розділ між підданими й панами, який власне при неустаючих аспіраціях до відбудовання Польщі був панам зовсім непожаданий. Вони побачили, що положення їх стало дуже погане: з одного боку мужик бачить у них гнобителів і ворогів,

а з другого боку уряд бачить у них конспіраторів і бунтівників. Мужик не радо підлягав домініяльній юрисдикції, і маючи собі запевнену протекцію уряду, удавав ся до нього з тисячними скаргами на панів; скарги ті дуже часто доводили до процесів, а коли й не доводили до них, все таки псували ще дужше справу шляхти, котра маючи в своїх руках безпосередню зверхність над мужиком, мстила ся на нїм за те, що жалував ся перед окружним комісарем ¹⁾). Положенє ставало чим раз прикрійше і шляхті конче треба було подумати, аби як будь із нього вирвати ся. Дороги були дві: або зректи ся своїх політичних аспірацій і стати рука в руку з урядом, або старати ся притягнути до себе мужиків, стати рука в руку з ними проти уряду, розумієть ся, в ім'я своїх польських аспірацій. Перша дорога тоді була майже неможлива і бюрократичний уряд австрійський не міг бути надійним союзником. Лишала ся друга дорога, і шляхта польська, хоч не швидко й не твердо, ступила на неї. Особливо по невдалій революції 1831 року шляхта польська переконала ся, що без простого народа, без мужика всі політичні замисли будуть мріями й фантазіями. Повстає польська демократія, котра стараєть ся ширити думки (хоч і зовсім неясної) єдності шляхти з народом, а також підносить гадку знесеня панщини. Зразу думки ті приймають ся слабо. В 1790 р. шляхта галицька вірила твердо, що мужики будуть своїм панам із доброї волі на віки вічні робити панщину ²⁾); але вже в сорокових роках ХІХ-ого століття на соймах станових (1842, 1844) дають ся чути голоси про потребу знесеня панщини, 1844 р. сойм становий ухвзлює навіть петіцію до цісаря о установленє комісії, котра би „pozostawiając na uboczu wszelkie kwestye niewczesne, miała tylko wyjaśnić te potrzeby, których zaspokojenie bez naruszenia czyjejkolwiek własności lub wolności mogłoby uczynić włościanina galicyjskiego zdolnym do tego, żeby pod względem dobrobytu zbliżył się do poddanych innych

¹⁾ „A jeśli chłop skargę zanieś, czyliż nie dozna ciepkich skutków, gdy mu najtrudniejsza, niszcząca jego zdrowie lub jego zaprząg dobrana będzie pańszczyzna?“ (H. Łodyński, Projekt. ст. 5).

²⁾ Поп. Grellmann, Statistische Aufklärungen. Bd. I. стр. 227.

с. k. prowincyj¹⁾). Як бачимо, про увільнене та увласнене мужика тут і мови нема, дарма, що теперішні Поляки так часто й так гордо покликають ся на той сойм постулятовий та на його ухвалу в р. 1844. Але все таки в тій петії починає неясно просвічувати думка, що треба якось улекшити долю підданих, хоч, розуміється „bez naruszenia czyjejkolwiek (читай szlacheckiej) własności i wolności“. Як треба розуміти ті слова, про се повчає цитований уже Лопинський у своїм „Проекті“, кажучи (стор. 8.): „Dziedzic wsi jest wyłącznym panem wszystkich dworskich pól, lasów i t. p.; jest oraz właścicielem przywiązanej do gruntu włościańskiego pańszczyzny. On za to zapłacił komu? коли? що?), z tym warunkiem pierwszy założyciel włości rozdał między poddanych część swoich (?) łąków. Takową więc pańszczyznę znieść, odjąć dziedzicowi jedyny prawie sposób uprawiania swych gruntów, byłoby prawdziwą niesprawiedliwością“. Можемо отже напевно сказати, що до 1846 року думки про скасоване панщини й увільнене підданих серед польської шляхти в Галичині були дуже неясні та рідкі явища.

Настав рік 1846. Давнє невдоволене між підданими й панами вибухло страшною, кровавою пожежею, вибухло як раз на польській землі. Шляхту огорнув загальний переполох. Деякі з переляканих і потерпівших, навіть недавні революціонери й демократи (як н. пр. Вінкентій Поль та Ришард Бервіньський і ин.) відвернули ся зовсім від народа й почали навіть дказувати, що й зовсім нема ніякого польського люду, а єсть тільки шляхта. За те інші, молодші, горячіші почали троха смілійше виступати в напрямі демократичнім, а навіть деякі з них пішли просто між народ (поет Ценглевич), аби єднати його для польського патріотичного діла, котре мало розпочати ся 1846 р. Діло не вдало ся, польські демократи поплатили ся за него хто довголітною тюрмою (Сюлька, Земялковський) а хто й смертю (Вішнівський); але думка їх — знести панщину і таким способом привернути до себе неприхильний люд, набрала тепер наслідком страшних подій великої сили. Сойм становий у початку 1848 року знов

1) Su i y galicyjskie. Dodatek do Nr. 189. „Reformy“.

ухвалює петіцію до цїсаря о увільненє селян, але не чекаючи на відповідь із Відня (дуже квапно, бач, діяло ся панам Полякам, потрібно було народа для нової „патріотичної акції“ і нуж „тоді коня сїдлати, як на нього сїдати“) шляхта почала на зласну руку зносити панщину, чи то даруючи її зовсім, чи тільки лишаючи означенє близших умов на пізнійше. Як сказано, квапно припало шляхті! Зараз потворили ся й комітети у Львові, Кракові, Тарнові й інших повітових містах, аби перевести се діло „як найскорше та як найзагальнійше“¹⁾. Що при тім незвичайнім поспіху панам польським зовсім не ходило о піднесенє „матеріяльного й морального добра народа“, як вони перед тим і потім любили деклямувати, що тут ходило о інтереси чисто політичні, що се тільки був зручно обдуманий маневр, аби хоч хвилю потягнути за собою нарід і його крепкими плечима підперти свою шляхотсько-патріотичну акцію, се посвідчує дуже багато характеристичних памяток того часу. І так н. пр. уложена на той випадок і для руських селян призначена „Піснь радости“ (друкована у Петра Піллера, без означеня року, латинськими буквами) говорить раз-у-раз тільки про згоду хлопів із Ляхами, про братаню і т. д., — та ані одним словом не згадує про те, що пани, зносячи панщину, хотять зробити полекшу хлопови, хотять надати йому землю й свободу. А що та „Піснь радости“ не кожному з наших читачів відома, подаю тут її важнійші строфи:

Ой летіла ластівонька та понад рікою,
Змилювали ся Ляшеньки над нашої бідною.
Зїхали ся та ді Львова, стали розмовляти:
„Занехаймо на панщину хлопів виганяти!
Занехаймо виганяти, годї того буде,
Бо і хлоп не товарина, бо і хлопи люде“.
Написали до цїсаря, нехай о тім знає,
Що для хлопів пан ся своєю панщини зрікає.
Прилетіла ластівонька та до нас з весною;
Ой приїхав пан зі Львова до нас з новиною.
Ой приїхав тай сказав нам: „Помагай Біг, люде!
Як бувало, так бувало, тепер добре буде.“
Нема тепер вже панщини, нема гатамана,
Щоб ходив колядувати по під вікна з рана.

¹⁾ Sumy galicyjskie loc. cit.

Нема хлопа, нема пана, лише всі єднакі,
Так всі хочем і так усі жадають Поляки.
Ой летіла ластівонька понад берегами;
Ней Ляхи будуть здорові, тримаймо з Ляхами!

Політична тенденція цілого діла з тої пісні очевидна. Тому й не диво, що й уряд зараз добачив її. Губернатор Галичини гр. Стадіон доносить до Відня про ту роботу польської шляхти, представляючи виразно її політичні цілі і ясно вказуючи, що Поляки хочуть завабити народ хвилевою обіцянкою, аби поміг їм відбудувати Польщу, — а тоді вони собі назад спокійно привернуть панщину. Радить отже найвисшому правительству вирвати оружє з рук шляхти і привязати люд іще тіснійше до уряду, даруючи йому урядово панщину. Майже рівночасно з тим представленням гр. Стадіона прибула до Відня депутація польської шляхти (6. цвітня), домагаючи ся також знесеня панщини. Цісар Фердинанд прирік, і справі д. 17. цвітня 1848 року появив ся на світ патент цісарський „О знесеню всякої панщини й інших підданських повинностей“. Уже 22. цвітня вийшло розпорядженє губерніяльне, яким оголошено знесенє панщини „на кошт держави“; рівночасно розіслано по цілім краю комісарів з окремою інструкцією — голосити народови натаму йому свободу. Від 15. (3. ст. ст.) мая мала перестати всяка пвнщина, всякі примусові роботи, всякі з підданських відносин впливаючі з'обовязаня підданих до панів. Вправді панам приобіцяно в тім патенті винадгороду за утрачені права й prestaції, але ту винадгороду мало їм сплатити само правительство.

II. Закони індемнізаційні.

Першим і основним законом, що дотикав ся галицької справи індемнізаційної, треба вважати згаданий уже патент цісаря Фердинанда I. з д. 17. цвітня 1848. Патент той зніс у Галичині панщину скорше, ніж вона була знесена в інших краях коронних Австрії, і виразно переняв цілий тягар відшкодованя панів на скарб державний.

Сказано вже, що в тім самім часі галицька шляхта для цілий чисто політично-патріотичних задумала була знести панщину і що деякі дідичі на власну руку почали дарувати панщину чи то зовсім без візплати, чи то лишаючи всякі „невчасні“ питання на пізнійше. Ходило головню о ефект у даній хвили. Сказано також, що тодішній губернатор Галичини гр. Стадіон у своїм рапорті до правительства радив випередити шляхту й даруючи підданям панщину позискати їх для правительства. З того вже впливає, що й маніфестація правительства не могла бути також без примішок політичних; значить, і правительству при тій важній для долі цілого краю на довгі часи реформі не ходило о реформу саму, о поправу долі народа, як радше о зашаховане противника, значить, у послідній лінії також о як найкориснійший ефект перед мужицтвом. Тим тільки вияснимо той безпримірний у історії австрійського законодавства поспіх, із яким у Відні видано а в Галичині опубліковано патент із 17. цвітня і ту величезну уступчивість і щедрість, із якою правительство по просту дарувало підданям панщину „навіть із посвяченем скарбу державного“, як сказано при кінці самого патенту. Основні постанови того патенту, так важного для цілої внутрішньої історії нашого краю, можна передати в отсих трьох точках:

1) Панщина і всякі інші підданські повинности знесені і то вже від д. 3. (15.) мая 1848 р.

2) Натомість сервітути підданські на побрах доміняльних лишають ся ненарушені, тільки що селяни мусять за їх уживане платити дідичам певну винадгороду.

3) Суму викупу панщини по відтрученню одної третьої часті за знесенє обовязків, котрі сповнювали дідичі, а також по відтягненню тої винадгороди від селян за уживане сервітутів, що припадає домініям, без огляду на високість тої винадгороди, виплатить властителям дїбр держава зі скарбу державного і на кошт того скарбу.

На сю остатню фразу покладено в патенті особливий натиск, бо повторено її аж чотири рази; в §§ 7. і 11. у другім уступі § 7-го і в урочистім закінченю,

де в конклюдії завзиваєть ся селян до „незломної вірности й прихильности для нас і нашого правительства“¹⁾.

Коли отже тим патентом панщина в Галичині була вже знесена, в інших краях австрійської корони вона існувала ще аж до осені 1848 року, т. є. доти, доки перший конституційний сойм на внесенє шлеського посла Ганса Кудлїха не ухвалив, а цісар окремим патентом того самого таки дня (7. вересня 1848 р.) не санкціонував її знесення в цілій Австрії. Патент із 7. вересня значно й основно ріжнить ся від патенту з 17. цвітня і творить у Австрії подвійну норму правну для трактування справ індемнізаційних. Поперед усього порівнянє тих двох патентів виказує, що коли патент для Галичини (з 17. цвітня) являєть ся законом переважно економічним, хоч і не без примішок політичної тенденції, то патент із 7. вересня був законом наскрізь політичним і в економічні подрібности що до жерел індемнізації, її високости і т. д. зовсім не входить. Головні постанови патенту з 7. вересня можна виложити ось у яких точках:

1) Підданство і всі з него випливаючі відносини, тягарі й данини, а також усі закони, що нормують ті відносини, зносять ся.

2) За всі з особових відносин підданських випливаючі права й користи не має бути дідичам дана ніяка винадгорода, але за те мусять відпасти і всі для дідичів впливаючі тягарі.

3) За роботи панщизняні, дачки в натурі і грошах, котрі піддані мусїли відбувати дідичам, має бути тим дідичам дана винадгорода. Комісія, вибрана в тій цілі з відпоручників усіх провінцій, має означити спосіб і високість тої винадгороди, а також спосіб, як би „утворити в тій цілі фонд із жерел дотичної провінції, з котрого фонду виключно на дотичну провінцію обчислена в будущім квота індемнізаційна могла би при посередництві уряду бути уморена“²⁾.

1) Патент сей у польськім перекладї напечатаний в урядовім виданю „Z ióŕ ustaw prowincjonalnych“ з р. 1848. стор. 38.

2) Zbiór ustaw prowincjonalnych, стор. 88.

Бачимо тут отже основну ріжницю ту, що про скарб державний та його зобовязання до сплати індемнізації тут бесіди нема, а за те виразно говорить ся „про жерела дотичної провінції“, з яких виключно повинен бути виплачений капітал індемнізаційний. Уряд бере тут на себе ролю не зобовязаного, як у патенті з 17. цвітня, а тільки ролю посередника. Очевидна річ отже, що патент із 17. цвітня і патент із 7. вересня стоять із собою в суперечности і вводять двояку основу в трактуванє справ індемнізаційних: одну для Галичини, а другу для інших країв австрійської корони.

„Але що-ж?“ — запитає може де хто, — „чи не виключають ті патенти себе взаємно? Чи пізнійший не зносить попереднього?“ Відповідь на се питанє може дати тільки порівнянє обох патентів. А порівнявши їх побачимо, що навпаки, патент із 7. вересня зосім не зносить патенту з 17. цвітня, головнo тому, що в Галичині той пізнійший патент не застав предмету, до котрого відносить ся, не застав уже панщини. Пізнійший патент зносить усі відносини підданські і всі закони, що нормували ті відносини, але в число таких законів не можна втягати патенту для Галичини, бо той патент не нормував у Галичині підданських відносин, але по просту усунув їх. Із того самого впливає також, що й під жерелами кожної окремої провінції, з котрих після патенту з 7. вересня мав бути утворений фонд індемнізаційний для сплати капіталів індемнізаційних тої самої провінції, в приложеню до Галичини не можна розуміти додатків до позатків, про котрі тоді ще ніхто й не думав. А не можна їх розуміти під тими жерелами вже й тому, що се стояло би в явній суперечности з первісним патентом цісарським, у якім аж чотири рази сказано, що весь тягар індемнізаційний з виємком відписаної третини за грава особові і з виємком уплат сервітутових (котрі потім і зовсім відділено від справи індемнізаційної та полагоджено окремо) переймає на себе скарб держави. Коли отже 1848 р. і пізнійше була де мова про жерела краєві для утвореня галицького фонду індемнізаційного, то під тим розуміли ся скарбові добра й доходи, поміщені в Галичині, як ліси, жупи та копальні соли.

Але саяк чи так, а все таки в тїм патентї з 7. вересня (§ 8. бук. а) мїстить ся неяснїсть, котра опїсля для Галичини була дуже фатальною. Не завадить зазначити, що ту неяснїсть, особливо реченє про „жерела кождої поодинокї провїнції“, завдячує той патент поправцї п. Смольки. І в загалї польськї полїтики дуже прихильно висловляють ся про той патент, головнo за те, що він увільнив селян за оплатою, а не дармо (?), як у Галичинї. „Nie bez okupu, jak w Galicyi, — пише Зиблікевич у своїй брошурї про індемнізацію, — lecz za okupem włościanie zostali od pańszczyzny uwolnieni; pańszczyzna więc nie była im darowana, lecz część wynagrodzenia musieli włościanie sami za nią zapłacić. Sejmowi wiedeńskiemu szło tu o moralną stronę ludu, o jego pojęcie prawa własności, a więc o wdrożenie we włościan przekonania, że własność ziemi lub uwolnienie od pańszczyznianej robocizny nie odbywa się za darmo, lecz za okupem“¹⁾. Які легальні, які ліберальні погляди! Чому у мене нема таких поглядів? Головна річ у такій чисто економічній реформі, якою було, а властиво повинно бути знесенє панщини, се після п. Зиблікевича її моральна сторона! Не дбайте про те, чи селянин мати-ме що їсти, аби тільки був переконаний, що за дармо нічого не дістане! Не дбайте про те, чи оплата з ґрунтів, від віку ним самим і його предками оброблюваних, не зруйнує його, — аби тільки він мав належите понятє про нашу власність і респектував її! От чому наші більш або менше консерватівні ліберали не могли й не можуть дарувати цісареві Фердінандови того, що він дарував селянам панщину! Правда, правительство австрійське в пізнійших часах відступило від патенту з 17. цвітня 1848, і даровизну мусів і мусить край наш оплачувати дорожше, ніж інші краї недаровизну, — але про те не можна замикати очий на те, що цісар мав інтенцію дарувати галицьким селянам панщину. Сего не заперечують і Поляки, хоч кричать про „неморальність“ тої даровизни. Їм жаль тільки того, що не шляхта допустила ся тої неморальности, тільки уряд. „Gdyby szlachc s był darował pańszczyznę, chłop byłby wiedział,

¹⁾ Zybliekiewicz Idemnizacya. W Krakowie 1880, стор. 20.

że zawdzięcza uwłaszczenie swe panu swemu¹⁾ — значить, тоді поступок шляхти був би й моральний і чистий і патріотичний!...

Що уряд і сам уважав оба первісні патенти (з 17. цвітня і з 7. вересня 1848) за вихідні точки двох окремих і відмінних від себе законодавств у справі індемнізаційній, се доказують і видані 1849 року два патенти екекуційні до тих первісних патентів. Дня 4. марта 1849 вийшов такий патент екекуційний „для всіх тих країв коронних, у котрих обов'язує патент із 7. вересня 1848 р.“²⁾ значить, самим написом своїм признає сей патент, що відноситься не до всіх країв, а в тексті (§ 34) виразно говорить: „Що до королівства Галичини особним розпорядженням установлене буде виконане патенту з дня 17. цвітня 1848 року“. В тім патенті подано, як треба обчислювати належитість індемнізаційну; сказано далі, що з обчисленої в той спосіб суми треба потрутити одну третину як компензату податку, котрий за панщизняних часів мусіли оплачувати дідиці від побираних із підданих дачок і prestaцій, а також як компензату страт і коштів, які при тім дідиці поносили, що все по знесеню панщини не має вже місця. Остаючи дві третини мають представляти суму індемнізації, котра дідичам була виплачена. З тої суми половину мають сплатити самі зобов'язані, т. є. бувші піддані (§ 18), а друга половина повинна бути сплачена з жерел краєвих. Коли би ті два жерела не вистарчали, скарб державний буде видавати для фонду індемнізаційного хвилеві завдатки, котрі йому опісля з фондів краєвих мусять бути звернені. Коротко кажучи: в інших краях австрійської корони тягар індемнізації (крім одної панам потрученої третини) розложений на рівні частини на селян і на край.

Але се ще не все! Не вважаючи на те, що ані патент із 7. вересня 1848 р., ані патент екекуційний із д. 4. марта 1849 року не говорять нічого про обов'язок скарбу державного причиняти ся чим будь

1) „Sumy galicyjskie“, Dodatek do Nr. 191 „Reformy“.

2) Dziennik ustaw państwa, стр. 155

до сплати капіталів індемнізаційних у інших австрійських краях, усе таки *de facto* скарб державний причинився майже скрізь значними датками до того, хоч сама парламентарна комісія вибрана для перегляду тих справ у р. 1869 устами посла Пергера признала, що претенсії країв до тих датків основують ся на дуже „неясних і двозначних“ мотивах¹⁾. І так Чехія побирала зі скарбу державного річну субвенцію 93.712 зр., яку міністер Брестель предложив замінити одноразовим остаточним датком 1,090.000 зр. до чеського фонду індемнізаційного, хоч сам заявив, що не узнає обовязку скарбу до уплати тої суми. Так само уряд не узнавав обовязку що до Горішніх Ракус, а про те замість давнішого річного датку по 23.849 зр. уплатив горішно-ракуському фондови індемнізаційному остаточний одноразовий даток у сумі 380.000 зр. Також стирійський індемнізаційний фонд побирав титулом різних давніших станових доходів 142.389 зр. річної скарбової за-помоги. Уряд і тут признає, що претенсії Сирії неясні, — а про те й тут Рада державна ухвалила 1869 р. заспокоїти ті претенсії раз на завсїгди одноразовим датком у сумі 2,700.000 зр. Подібні уплати поухвалювано і для інших країв коронних²⁾.

Зовсім иншою дорогою пішла та справа в Галичині.

По мисли патенту з 17. цвітня 1848 повинна була тут ціла сума індемнізаційна з потрученєм висше означеної третини припасти на скарб державний. І справді, обіцяний д. 4. марта 1849 року осібний патент екекуційний для Галичини виданий був д. 15. серпня 1849 р. і опирає ся майже в цілій своїй основі на патенті з 17. цвітня 1848³⁾. В §§ 12, 13 і 14 того патенту екекуційного для Галичини о стілько лише змінено постанови патенту з 17. цвтня 1848, що розширено увільнене, а тим самим і обовязок індемнізаційної сплати також на деякі данини й повинности, що не впливали вла-

¹⁾ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten, IV. Session, том 5, стор. 4981.

²⁾ „Sumy galicyjskie“. Dodatek do Nr. 200. „Reformy“.

³⁾ Dziennik ustaw państwa, стор. 361.

ство з відносин підданських і тому не були обняті патентом із 17. цвітня 1848. Але що через те збільшилася й сума індемнізаційна, то патент ексекційний із 15. серпня 1849 р. не бере вже того нового тягару на скарб державний, але складає його по рівній мірі на з'обов'язаних (селян) і на край, значить після патенту ексекційного для Галичини індемнізація мала бути сплачена ось яким способом: 1) За всі тягарі й повинности підданські, знесені патентом із 17. цвітня 1848 року, по відтрученню „панської третини“ мала платити панам сама держава з державного скарбу. 2) За деякі поменші тягарі й повинности, знесені аж самим патентом ексекційним із 15. серпня 1849 р., мали платити половину селяни (з'обов'язані), а половину край. Розуміється само собою, що рубрика означена в точці 2) була дуже мала й малозначна.

Аж у § 26. того патенту ексекційного міститься неясна точка, котра швидко опісля дала підставу до перевернення цілої справи горі коренем¹⁾. Той § каже: „Предметом особної розваги в дорозі конституцією установленій буде: утворити в мисль закона з д. 7. вересня 1848 § 8 бук. d) з жерел краєвих фонд на покриття належної управненим за посередництвом скарбу державного винадгороди“. Хоч і як силується автор „*Sum galicyjskich*“ доказати, що й той § патенту ексекційного не стоїть у суперечности з патентом із 17. цвітня, 1848, то все таки, здається мені, його робота в тій точці страчена. Що хто хоче, нехай і розуміє собі під жерелами краєвими: добра камеральні й скарбові доходи, чи що будь інше, — все таки становище скарбу державного супроти управнених (дідичів) тут принципіально ріжне, ніж у первіснім патенті. Бо коли там скарб державний зовсім ставав на місце з'обов'язаних (селян) і ставався через те сам з'обов'язаним супроти дідичів, тут виразно вже говориться тільки про посередництво

¹⁾ Підставою цілого дальшого викладу стає стаття „*Sumy galicyjskie*“, очевидно написана чотовіком докладно обзнайомленим із ділом, що видобув багато цікавого, а доси неопублікованого й недоступного матеріалу з архіву міністерства внутрішніх справ у Відні.

скарбу, — значить, скарб вигороджує себе мовчки з недавнього прийнятого зобов'язання.

Чи се зроблено було відразу з ясним зрозумінням ціли, чи ні, про те не беруся судити. Тільки певна річ, що вже слідуючого року (по скасованню конституції та заведенню абсолютного правління Баха) вийшло міністеріяльне розпоряджене ексекутівне до повисшого патенту ексекуційного, розпоряджене, що являється одним із найкуріозніших документів у австрійським законодавстві¹⁾. В тім розпорядженні в § 89. вже виразно сказано: „Найпильнішою задачею репрезентації краю бути поробити старання о винайдене фонду з жерел краєвих на покриті винадгороди належної за посередництвом скарбу діличам“. Тут уже видно виразне намагання міністрів (Баха й Кравса) перекинути цілий тягар індемнізації зі скарбу державного на край.

Але заки ще се розпоряджене міністеріяльне показалося на світ, а вже дізнало зміни. Ще 25. вересня 1850 р. виходить патент цісарський „обовязковий у краях коронних, у котрих уже видано розпорядження про те, як перевести увільнене ґрунтів“. У Галичині те розпоряджене не було ще видане, а тому й той патент не обов'язував. Але уряд не дбаючи на се видав д. 30. жовтня розпоряджене, в котрім „силою уділеного в § 23-ім цісарського патенту з д. 25. вересня 1850 р. уповажнення“ наказує загалом патент той приложити також і до Галичини. Не буду подавати тут змісту того патенту, виданого властиво для інших країв у дусі патенту з 7. вересня 1848 р., — бо й так на підставі сего патенту фондів індемнізаційних у Галичині не заведено. Аж у лютім 1851 видано висше згадане дивовижне розпоряджене міністеріяльне, зразу з датою 28. липня, котру опісля поправлено на 4. жовтня, змінене ще перед своїм появленем „у дусі патенту з дня 25. вересня 1850“, — і на підставі того розпорядження зорганізо-

¹⁾ Аби се зрозуміти, досить буде нагадати ось що. Розпоряджене має дату 28. липня 1850 р., а покликається вже на постанову цісарську, датовану днем 15. серпня 1850 р., значить о два тижні пізнійшу. І хоч розпоряджене те видане було на світ аж у лютім 1861, то все таки й кодифікація його вийшла страшно недбалою (так пр. у ній знаходимо два § 5.).

вано в Галичині власти індемнізаційні. Швидко опісля вийшов також окремий патент для Вел. княз. краківського, в котрім знесене панщини відбуло ся зовсім на інших підставах, як у Галичині. Там бо ще 1805 р. перемінено панщину на очиншоване, а 1848 р. скасовано й зовсім усякі повинности підданські, але за викупом, т. зн. у дусі патенту з 7. вересня 1848. Тому то й сей патент екекуційний для В. кн. краківського, покликаючи ся тільки на патент із 7. вересня, а ані разу на патент для Галичини з 17. цвітня 1848 р., — ділить цілий тягар індемнізаційний по рівній часті між зобовязаних (селян) і край.

На підставі тих розпоряджень і патентів зорганізовано в Галичині і Вел. княз. краківським власти індемнізаційні, але переведенє самого діла поступало дуже пиняво. До Відня наплигали купи жалоб від галицьких панів, котрі позбавлені раптом робучих рук не могли собі дати ради і просили задатків на conto індемнізації та сервітутів. Наслідком того цісар у відручнім письмі до міністра скарбу з 7. лютого 1853 упікнув уряд до прискореня справи індемнізаційної, поручаючи для влекшеня діла відлучити від неї справу сервітутову. Уряд зробив як раз навпаки: справу сервітутову, що правда, відлучив і перепровадив скорше, але справу індемнізаційну вів по давньому. А властиво не по давньому! Як раз у тім самім 1853 році, без найменшого уповажнення цісарського, без найменшої заяви, що постанови патенту з 17. цвітня 1848 зносять ся, уряд наложив у Галичині на всіх оподаткованих, на панів і селян окремий податок на потреби індемнізаційні в формі додатку до податків постійних у високости $8\frac{3}{4}$ кр. мон. конв. на східню, а 8 кр. м. к. на західню Галичину (без Вел. княз. краківського). Значить ся, вже 5 літ після врочистого оголошеня патенту з 17. цвітня, яким обіцяно селянам дарованє панщини, знесено ту даровизну! „Стало ся се, — пише Зиблікевич, — *à facti*, а не на ґрунті закона“¹⁾. І треба зваживти контраст у тім ділі між Галичиною й іншими австрійськими краями! В інших краях зачинають ся ті додатки на під-

¹⁾ Indemnizacya, стор. 14.

ставі особного патенту цісарського з д. 11. цвітня 1851 р., від р. 1852, а виносять після § 1-го того патенту виразно 5% ; у Галичині-ж починають ся без ніякого розпорядження від р. 1853 і вже в тім першім році виносять $8\frac{3}{4}$ кр. м. к., а далі ростуть : у р. 1854 до $11\frac{1}{2}$ кр., у р. 1855 до $11\frac{3}{4}$ кр., у р. 1856 до 14 кр., а в р. 1857 до $33\frac{1}{2}$ кр.¹⁾.

Формальне немов би затвердженє сего фактичного стану наступило в патенті цісарським із д. 29. жовтня 1853 р. „О утвореню фондів індемнізаційних у Галичині і Вел. кн. краківській“. Патент сей приписує утворити в Галичині три фонди індемнізаційні: один для східньої Галичини (львівського округу адміністраційного), другий для західньої (краківського окр. адмін.) а третій для В. кн. краківського (бувшої річипосполитої краківської). Тут уже перед § 10, 11 і 12 положено напис: „Ueber Deckung und Tilgung der Landesbeiträge“ — і хоч стисло беручи, напис сей не преюдікує ще для Галичини нічого, бо під тими „додатками краєвими“ можна би розуміти ту невеличку часточку, котру Галичина зобов'язана була платити за деякі повинности, не обняті патентом із д. 17. цвітня 1848 р., а знесені аж патентом екекуційним із д. 15. серпня 1849 р., — то все таки для правничого крутарства тут отворила ся брама. Сказано вже, що се було „немов би затвердженє“ неправного стану, витворенє *via facti* в Галичині, — бо як бачимо, виразне й недвозначне воно зовсім не було. Уряд мотав і плугав справу чим раз більше. Виплата перших задатків індемнізаційних у р. 1855 ішла ліниво, проценти наростали величезні, і в кінці 1857 р. уряд мусів усе таки взяти ся до остаточного полагодження справи. Не зважаючи на правну повносьильність патентів цісарських із д. 17. цвітня 1848 р. і з д. 15. серпня 1849, ані на неясність пізнйших патентів і розпоряджень, міністер бар. Бах предложив цісареві плян амортизації облігацій індемнізаційних, котра мала розпочати ся в Галичині східній 30. цвітня, а в західній 31. жовтня 1858 р., і мала тревати 40 літ, т. є до 1898 р. На покритє потреб індемнізаційних Галичини враз із В. кн.

1) Sumy galicyjskie, dod. do Nr. 195 „Reformy“.

краківським¹⁾ мав скарб державний давати річну доплату 2,500.000 зр. м. к. (2,650.000 зр. в. а.) з застереженням звороту і тимчасовим завішенням звороту й опроцентування задатків доси виданих зі скарбу; решту потреб індемнізаційних має покрити край річними додатками до податків. Цісар потвердив, і так вийшла в світ найвисша п станова з д. 13. жовтня 1857 р. (доси неоголошена). Тут перший раз бачимо цісарський підпис під актом, виразно суперечним із патентами з д. 17. цвітня 1848 і 15. вересня 1849, під актом, котрий замість первісної даровизни звалює весь індемнізаційний тягар на саму Галичину і ставить її в положенє без порівняня гірше від усіх інших країв австрійської корони, в котрих не було ніякої даровизни.

III. Уморенє довгу індемнізаційного.

На підставі найвисшої постанови з д. 13. жовтня 1857 видали міністерства справ внутрішніх і скарбу спільне розпорядженє з д. 22. жовтня 1857²⁾, де в загальних нарисах представлено плян умореня довгу індемнізаційного Галичини. Після того розпорядження весь довг індемнізаційний мав бути покритий облїгаціями, від котрих управнені (дїдичі) побирати будуть проценти що року в двох ратах. Крім того також що року певна часть облїгацій буде вильосовувана, а вильосовані облїгації будуть сплачувані. Льосованє виданих облїгацій має розпочати ся в львівськїм окрузї адміністраційнім 30. цвітня 1858, а в краківськїм 31. жовтня 1858 р. і відбувати ся буде й дальше протягом 40 лїт що пів року кожного 30. цвітня і 31. жовтня (§ 2.). На кінці додає той сам §. іще ось які важні слова: „Wszelako wyraźnie zostaje zastrzeżona relucya w krótszym także przeciągu od 40-letniego“. § 8. Сплата вильосованих облїгацій наступає 6 місяців по тягненню.

¹⁾ Вел. князівство краківське брало якусь часть із тих скарбових додатків дуже недовго. В р. 1868 винно було скарбови вже лиш 43.703 32., котрі швидко сплатило.

²⁾ Dziennik praw krajowych, 1857.

На основі сего міністеріяльного розпорядження виготовила й оголосила д. 10. січня 1859 р. дирекція східно-галицького фонду індемнізаційного „Обвіщене“¹⁾, в яким подано докладний цифровий „Плян уморення покритого облігаціями довгу індемнізаційного східної Галичини“. Основою сего пляну служать ось які цифри:

Винадгорода, що по части вже покрита облігаціями фонду індемнізаційного, а по части має бути покрита, після виказу ц. к. дирекції фондів індемн. з д. 22. падолиста 1857 р. виносить: для східної Галичини 47,716.038 зр. м. к. або 50,101.845 зр. в. а., для західної 27,655.600 зр. м. к. або 29,038.380 зр. в. а. Разом 75,371.638 зр. м. к. або 79,140.225 зр. в. а.²⁾

Коли-б уряд не був проволік у Галичині справу уморення довгу індемнізаційного цілих десять літ, то була би ся сума творила фактичну підставу амортизаційної операції, Але справа протягла ся і проценти за той час наросли величезні; тому конче треба було дочислити й ті проценти до капіталу й побільшити таким чином дуже значно індемнізаційний тягар. Нарослі, а з початком 1858 р. скапіталізовані проценти винесли для східної Галичини 10,957.179 зр. м. к. або 11,505.038 зр. в. а., для західної 6,013.790 зр. м. к. або 6,314.447 зр. в. а. Разом 16,970.969 зр. м. к. або 17,819.485 зр. в. а.

Для того основу пляну амортизаційного з р. 1858 творить сума не 79,140.225 зр. в. а., але сума 96,959.710 зр. в. а.³⁾

Але може не кождому з наших читачів відомо, що значить слово „амортизація“ і що воно містить

¹⁾ Dziennik praw krajowych, 158, ст. 4.

²⁾ Яким способом обчислила дирекція фондів індемн. ту суму? Тому, що се мало кому відоме, я поясню, о скільки се можна було дослідити в жерелах. Ще від р. 1819 заведені були в Галичині „фасії урбаріяльні та десятинні“ (гл. Klunker, Die galizische Untertansverfassung, том. II. стор. 112 до 113), де кождий дідич зобов'язаний був подавати по правді свій дохід, який побирає від підданих чи то роботою (панщиною), чи то десятинами та іншими данинками в натурі. Певний процент того на чисто обрахованого доходу платив дідич державі як податок урбаріяльний і десятинний. По знесенню панщини ті фасії урбаріяльні й десятинні послужили підставою для обчислення суми індемнізації.

³⁾ Zyblikiewicz, Indemnizacya, стор. 24.

у собі. Амортизація (уморенє), се на око зовсім невинна штука, — сплата довгу частями. І коли-б амортизація не була нічим більше, як тільки сплатою повисшого довгу, то ми платили би вправді протягом 40 літ по 2,423.993 зр. і крім того ще деякий невеличкий додаток на заряд, — тай годі. Се була би амортизація проста, „хлопська“. Але зовсім не так уладжена була наша амортизація. Поперед усього заведено, що довг індемнізаційний несе проценти, — невеличкі, невеличкі, по 5% ! Але якої-ж плутанини може наробити така маленька циферка в цілім рахунку ! Зважте добре ! При першій льосованю 1858 р. довг східньої Галичини — 58,674.000 зр. м. к. — 5% того довгу 1,466 850 зр. м. к. При другім льосованю того самого року капітал уже менший, бо 236.000 зр. м. к. вильосовано й уплачено, — значить, корінний довг -- 58,438.000, а провізія 1,460.950. І так іде рік за роком: основний капітал меншає. Але в кождім році провізії уплачується далеко більше, ніж капіталу; в перших роках н. пр. із капіталу уплачувалося що року лиш по 472.000 зр. м. к., а провізії по 2,927.000 ! Але при кінці амортизації яка сума вийде ? Вже після первісного пляну амортизаційного та сума обчислена була ось як:

корінного капіталу, що мав бути	
уморений	96,959.710 зр. а. в.
5% провізій, які протягом 40 літ	
разом із капіталом мали бути	
виплачені	128,045.189 зр. а. в.

Разом у протязі 40 літ мало бути
сплачено панам 225,004.899 зр. а. в.

Отсе властива, ціла сума довгу індемнізаційного, се зн. сума всего того, що після первісного пляну амортизаційного з р. 1858 мали дістати галицькі пани як відшкодованє за панщину !

Але се ще не ціла сума тягару індемнізаційного, не ціла сума всего того, що мусів би чи то край, чи держава, а в остатній лінії селяни і всякі робучі люди заплатити за знесену панщину. До повисшої суми чистого довгу треба ще дочислити кошти адміністрації. Коштів тих чисто обчислених не знаходимо

ніде в статях про індемнізацію, і для того мусимо ви- числити їх самі з цифер урядових, що подають brutto весь тягар індемнізаційний. Але з чого-ж мав бути по- критий той величезний тягар?

Ми бачили вже з попереднього розділу, що ко- ли би правительство було строго держало ся патентів цісарських із д. 17. цвітня 1848 та з д. 15. серпня 1849, то весь той тягар мусів би покрити (окрім невеликої частини) скарб державний, мусів би покрити його з по- стійних податків, а також із доходів камеральних (рега- лій і дібр камеральних). Але ми бачили, що в патенті з д. 13. жовтня 1857 правительство відступило зовсім від первісних патентів і звалило цілий індемнізаційний тягар на наш край, не згадуючи ні чоґісїнько про обо- вязок скарбу державного — причинити ся до його умо- рення. В тім патенті визначено ось які жерела тягару:

1) Окуп за знесені повинности й тягарі, котрі не полягали на відносинах підданських, як н. пр. у селян уже перед 1848 роком очиншованих або у арендаторів ем- фітевтичних ¹⁾. Такі рільники мусіли самі окупляти увіль- ненє своїх ґрунтів і вкладати окуп до фонду індемніза- ційного. Для селян перед тим підданих, а опісля очин- шованих, чинш річний зістав скапіталізований (т. зн. чинш узнано процентом від певного капіталу й обчисле- но той капітал) і той капітал мали вони сплатити в річних ратах. Так само арендари емфітевтичні стали ся необіеженими властителями посіданих ґрунтів, їх річну аренду скапіталізовано і той капітал вони мусіли сплатити. Те жерело доходів було дуже значне в Вел. княз. краківськїм, бо в часах краківської Річипосполитої всі селяни в добрах публичних та інстїтутських зістали очиншовані, а також досить було в Річипосполитій арендаторів емфітевтичних. Але в Галичині те жерело доходів було майже неслїдне, крім хиба окупу з деся- тини, о скілько воно не впливало з відносин піддан- ських. ²⁾

¹⁾ Так називано арендаторів, що обіймали в аренду госпо- дарства з готовим уже інвентарієм та господарськими знарядями і не потребували в арендоване господарство вкладати свого ка- піталу.

²⁾ Zyblikiewicz, In demnizacya, ст. 15—16.

2) Додатки до податків від усіх жителів краю, які на ту ціль будуть призначені. Ми бачили вже, що 1857 ті додатки підвищено у нас $33\frac{1}{2}$ кр. м. к. від ринського, але на тім не скінчило ся. Від початку 60-тих аж до кінця 70-тих рокв, т. є. протягом 20 літ майже вся Галичина платила нечуваний де инде додаток 51 кр. від кожного ринського постійних податків до фонду індемнізаційного. Аби мати понятє про перетяженє та зруйнованє Галичини тими додатками, досить буде взяти хоч би таке порівнанє: додатків на фонд краєвий і індемнізаційний платять: Австрія низша 25%, Чехи $31\frac{1}{2}$ %, а Галичина 85%, т. зн. по кілько-ж центів від кожного ринського. ¹⁾ Але-ж бо Чехи й Ракуси — краї багаті, не пара нашої Галичині!

3) Деякі належитости лавдеміяльні, що 1914 були плачені з каси державної. Таких належитостей у Галичині зовсім не було, значить, і підмога з них ніяка.

4) Арендів чинші за пустки й ціна їх продажі. Пустками називали ся ґрунти підданські, на котрих вимерла або з котрих забрала ся вся родина і котрі лишили ся пусті. Що таких пусток було мало й дохід із них мусів бути дуже дрібний, сего й доказувати не треба ²⁾.

Як бачимо з того, про датки зі скарбу державного до фонду індемн. тут і згадки нема. Що більше, навіть ті немогі датки, які уряд виплатив панам від р. 1855, в книгах рахункових записувано як завдатки державні, котрі край скарбови мусить позернути. Навіть проценти від тих завдатків скарб собі обчислював. А що перед 1858 Галична платила вже великі додатки, а амортизація ще не була почата й тому в касі індемнізаційній рікрічно лишали ся наашишки, то скарб відбирав їх собі на рахунок звороту давнійших завдатків і вибрав таким способом звиш 1 міліон зр. ³⁾.

Патент цісарський із д. 13. жовтня 1857, хоч і зобов'язав скарб державний до річної виплати 2,500.000 зр. м. к. (2,650.000 зр. в. а.) до фонду індемнізаційного,

¹⁾ Sprawa funduszu indemnizacyjnego. Napisał Dr. T. S. Lwów, 1878.

²⁾ Zyblikiewicz op. cit. там-же.

³⁾ Zyblikiewicz, op. cit. стор. 27.

але звалив разом цілий тягар індемнізації на Галичину, додаючи, що датки зі скарбу державного будуть давані „unter Vorbehalt des Rückzahlungs Anspruches und unter einstweiliger Suspendirung der Rückzahlung und Verzinsung der bisher gegebenen Vorschüsse.“ Хоч і як хитка та невиразна форма того параграфу, а все таки думка його зовсім ясна, і пізнійші урядники розуміли її всі однаково, а власне так, що завдатки скарбу державного для галицького індемнізац. фонду, се довг Галичини, котрий у своїм часі мусить бути звернений.

Суму того „довгу“ обчислити легко. Платячи через 10 літ по 2,650.000 що року, скарб до кінця амортизації видав би кругло 106 мільйонів. До того треба ще додати суму, котру уплатив скарб фондови індемн. від 1853 до 1857 року, а котра виносить 9,749.189 зр. (по струченню того мільйона, що скарб узяв для себе з індемн. фонду). Стоячи отже на становищі патенту з д. 13. жовтня 1857 р., Галичина по скінченню амортизації в р. 1898 була би винна скарбови кругло 115³/₄ мільйонів зр. в. а.

А стоячи на становищі патентів із д. 17. цвітня 1848 і 15. серпня 1849 випадало би як раз наопаки, То зн. що край доси дав і до кінця амортизації дасть до фонду індемн. з додатків до податків, мусіло-б уважати ся позичкою скарбу державного у краю, котру скарб має краєви звернути. Обчислім високість тої позички!

Після меморіялу міністра скарбу Гольцетана ¹⁾, внесеного до Ради державної в цвітні 1871., по кінець 1869 р. зібрано з додатку індемнізаційного

в Галичині східній	27,628.106 зр. 94 кр.
в Галичині західній	11,374.143 „ 76 „

Разом . . . 39,002.250 зр. 70 кр.

Для дальших літ не маємо цифер під рукою, окрім таких, на підставі котрих можемо зробити рахунок приблизний. А власне вплило в р. 1870. у Галичині східній 2,061.830 зр., в західній 825.951 зр., разом 2,887.781 зр.;

¹⁾ Уступ сей наводжу дословно зі статі „Sumy galicyjskie“, dodatek do Nr. 200 „Reformy“.

в р. 1880 помимо зниженої вже від 80 літ норми додатків (з 51 на 49 кр. від одного ринського) вплило в Галичині східній 2,353.528 зр. в західній 897.620 зр., разом 3,251.148 зр. Пересічно отже одержуємо разом у Галичині східній і західній річний дохід із додатку індемнізаційного в сумі 3,069.465 зр. або круглим числом 3,070.000 зр. в. а. ¹⁾. Після того в остатніх 11 роках від 1870 вплило би в Галичині східній і західній разом 33, 770.000 зр. Додавши ту суму до суми в меморіалі міністра Гольцгетана, побачимо дохід із літ:

1853 до кінця 1869		39,002.250 зр. а. в.
1870 до кінця 1880		33,770.000 „ „ „

то значить, край доси видав усього 72,772.259 зр. а. в.

Аби обчислити, кілька потребував би ще край виплатити аж до кінця амортизації, коли, розуміється, амортизація до 1898 року скінчить ся, — візьмімо знов пересічний вилаток річний. І так бачили ми, що в р. 1880 зібрано додатків індемнізаційних 3,251.148 зр., а на рік 1882 уряд прелімінував той дохід на 3,098.536 зр. Пересічна дає 3,174.842 зр. Але приймімо, що щорічна потреба доходу з додатків індемнізаційних виносити буде від року 1881 лиш 3,100.000. У такім разі край заплатив би в 17 літах від 1881 до кінця 1897 року 52, 700.000, а в 1898 р., числячи тільки половину, 1,550.000 зр., т. є. разом 54,250.000 зр. Додавши се до попереднього, одержимо загальну суму евентуального видатку краєвого на тягар індемнізаційний 127,022.250 зр. Стоючи на основі патентів із д. 17 цвітня 1848 і з д. 15 серпня 1849 р. край повинен би по умореню цілого довгу індемнізаційного домагати ся звороту цілої тої суми від скарбу державного.

Haec sunt discrimina rerum!

А на закінчене сеї невеселої картини ще одна подробиця. На питанє, порушене висше, але лишене в завішеню, можемо тут відповісти. Аджеж дуже цікаве, хоч недіскретне питанє: кілька при тій цілій операції кош-

¹⁾ Zyblíkiewicz, Indemnizacya стор. 35 обчислює пересічний дохід річний від 1870 до 1877 на 3,100.000 зр. так що наш обрахунок супроти того зовсім не пересадний (Увага автора „Sum galicyjskich“).

тували й коштувати будуть оператори? Просте зведене до купи цифер послужить за відповідь. По укінченню амортизації, коли вона скінчить ся в 1898 році, рахунок представляти ся буде ось як:

Корінного умореного капіталу	96,959.710	зр. в. а.
5% провізій, уморених також	128,045.189	„ „ „
Разом	225,004.899	зр. в. а.

А фактичні brutto видатки виносити будуть у тім самім часі:

видатків скарбу державного		
від 1853 до 1898 р.	115,860.060	зр. в. а.
видатки краю	127,022.249	„ „ „
Разом видатків brutto	242,882.309	зр. в. а.
Від того відняти вид. netto	225,004.899	„ „ „
Лишається на адміністрацію	17,877.410	зр. в. а.

Значить, 17,877.410 зр. в. а. коштувати буде в цілості адміністрація й переведенє амортизації, всі ті краєві й місцеві комісії, всі ті совітники й діюрісти, комісарі й урядники рахункові. вся та услуга й усякі канцелярійні і „непредвиджені“ потреби. Розумієть ся, нема підстави вдавати ся в критику тої адміністрації, не хочу навіть робити ніяких уваг, чи вона не була занадто скомплікована, занадто бюрократична, занадто.. як би то сказати? — занадто дорога на наші бідні обставини. Не хочу казати нічого більше, а тільки константую факт, тай по всьому.

IV. Золотий процес і соломяна згода.

Не багато вже лишаєть ся говорити про „золотий процес“ між краєм і державою.

Шанси того процесу кожний порозуміє тепер ясно. Край покликаєть ся на патенти з д. 17 цвітня 1848 і з д. 15 серпня 1849. Держава покликаєть ся на найвисшу постанову з д. 13 жовтня 1857. Одна й друга сторона має за собою авторітет цісарського імени. Чия-ж правда?

Держава може на свою користь покликати ся на відоме юридичне правило: „jus posterior derogat priori„

і сказати, що „найвисша постанова“ знесла давнійш патенти.

Край може на свою користь навести, що в „найвисшій постанові“ виразного знесення давніших патентів нема, що від приписів тих патентів відступило правительство в Галичині властиво без ніякого уповажнення, що зломало їх *via facti* в р. 1853, накладаючи на край нелегально додатки до податків, і що найвисша постанова з р. 1857 пішла тою фактично вже протертою дорогою.

Держава може на свою користь покликати ся на те, що від 1858 р. аж до тепер практичне переведенє амортизації відбувало ся як раз у дусі „найвисшої постанови“ з р. 1857, а не в дусі давніших патентів.

Край може на свою користь покликати ся на те, що проти того фактичного стану він властиво не міг нічого порадити, що однакж, від коли дана йому була можливість підносити свій голос у своїх справах, се зн. від р. 1861 аж до тепер, він усе протестував проти тої практики, все стояв на основі патентів із р. р. 1848 і 1849, уважаючи їх за правосильні, і що правительство й опісля ніколи такого погляду не простувало ані їх правосильности виразно не відкликала.

Держава може на свою користь покликати ся на таких правників, як Гербст, бувший міністер, і Альтер, гофрат при найвисшій трібуналі, котрі стояли за тим, що Галичина довжниця скарбу державного.

Край може на свою користь покликати ся на таких правників, як бувші міністри Глязер і Унгер, котрі фактичний стан справи індемнізаційної вважали неправним і з котрих один сказав виразно на радї міністерській, що як би Галичина виточила скарбови державному процес перед найвисшим трібуналом, то скарб державний програв би.¹⁾

Чия-ж тут правда, чиї більші шанси?

Здаєть ся, що ту різницю від давна обміркували і край і держава, бо коли діло дійшло до поважних пертрактацій уговорових, то обоє відступили від правного й від фактичного стану і старали ся винайти дорогу

¹⁾ „Sumy galicyjskie“, dodatek do Nr. 198 „Reformy“.

посередню, по можности як найменше утяжливу для обох сторін, старали ся перетяти вузол, де не могли його розв'язати.

Не буду тут оповідати довгої та втомляючо-монотонної історії домагань галицького сойму краєвого до правительства, аби покінчило раз справу й віддало Виділови краєвому заряд фондів індемнізаційних, як се стало ся в інших краях. Усі ті домагання ні до чого не довели. Скажу тільки про той одинокий поважніший порив до угоди між краєм і державою, котрого моторами були з одного боку гал. Виділ краєвий, а з другого Брестель, міністер скарбу в т. зв. *Bürgerministerium*. Він предложив галицькому соймови д. 22 серпня 1868 р. урядовий проєкт, ухвалений на радї міністрів д. 31 липня 1868, котрий звучить (подаю його в цілости, аби мати тим ліпше порівнянє до теперішнього міністерського проєкту) ось як:

„Урегульованє справи віддачі, а зглядно відібраня фондів індемн. галицького й кравівського в заряд автономічний Виділу краєвого ведене буде ось як:

I. Фондам краєвим східно- й західно-галицькому разом доси уділюваний безпроцентовий завдаток зі скарбу державного в загальній сумі 2,625.000 зр. річно для обох фондів має бути уплачуваний від д. 1 січня 1868 р. вже не як завдаток, але як беззворотна субвенція по конець 1897 р.

II. В р. 1898 уділена буде тільки половина тої субвенції.

III. О скільки задля недобору в приходах із додатків до податків галицькі фонди індемнізаційні не могли би вповні відповісти своїм зобов'язанням, держава буде їм уділювати зворотні і 5% опроцентовані завдатки зі скарбу державного.

IV. Заряд фондів індемн. відданий буде Виділови краєвому зовсім на таких самих умовах, на яких такі фонди в інших провінціях віддані зістали в заряд властий автономічних“.

Що до важного питання, чи дотеперішні завдатки, плачені фондам індемнізаційним із каси державної, мають уважати ся довгом Галичини, Брестель поручив заявити через комісаря правительственного, що про се

можна буде оконечно говорити аж по довершеній угоді з Уграми, тому доси сума тих видатків вважається актівом центральних фінансів, значить, як би та сума мала буги відписана, одна її часть (11 мільйонів) припадала би на Угри. Проти відписання частини передлитавської Брестель не мав нічого, а що до частини угорської не хотів і не міг наперед рішати.

На підставі тих Брестелевих точок зачали ся в галицькім намісництві пертрактації з відпоручниками соймовими. Соїм від себе поставив такі точки: 1) Скарб державний платити буде що року беззворотної субвенції 2,625 000 зр.; 2) край додатками до податків платити буде річно 2,856.000 зр.; 3) недобір, який би по зужиттю тих сум іще лишав ся, покривати буде скарб зворогними по укінченню амортизації завдатками 5% о процентованими; 4) в разі підвищення податків державних соїм мати-ме право знизити високість додатку індемнізаційного, аби край не платив більше, як 2,856.000 зр.

На підставі тих обопільних точок вели ся якийсь час пертрактації. Відпоручники соїмові готові були робити ще більші уступки, але швидко пертрактації урвали ся і справа лишила ся аж доси *in statu quo*.

Пригляньмо ся хоч побіжно тим обопільним точкам! Не ставлячи дефінітивного рішення що до відписання суми завдатків, до тепер плачених скарбом державним, проєкт урядовий ставляє Галичину ніби на рівні з іншими австрійськими краями, хоч і з важними відмінностями, а власне по мисли патенту з д. 17 цвітня 1848 р. він ділить тягар індемнізаційний між краєм і державою; в інших провінціях він поділений між краєм і зобов'язаними, — значить, усе таки в мисль первісного патенту в Галичині стає держава на місце зобов'язаних. Се дуже важне признание. Але поділ тягару у нас нерівний. Держава, хоч після первісного патенту повинна була нести весь тягар, тепер не хоче нести й половини. Коли бо цілий пересічний видаток річний на індемнізацію в Галичині виносить 5,840.000 зр., а половина тої суми чинить 2,920.000, держава береть ся давати тільки 2,625.000, значить о 300.000 менше, ніж би при рівнім поділі тягарів належало ся. Се зн. при понесенню цілого

тягару від р. 1868 до р. 1898 держава накидає на край о 9 мільйонів зр. більше, ніж би належало ся при рівнім розділі тягарів.

Відпоручники сойму, раз покинувши основу первісного увільняючого патенту, піддавали ся жаданям правительственным точка за точкою, хоч автор „Sum galicyjskich“ дивоважною льогікою похваляє їх, що „sejm zaczynał występować stanowczo!“ Аж на точці 4) предложена соймового розбили ся переговори. Ся точка 4) для нас дуже цікава. Сойм жадав у ній, аби, коли податки постійні будуть підвисшені, соймови вільно було зменшити 51% додаток індемнізаційний до тої міри, аби той додаток завсїгди виносив не більше як 2,856 000 зр. Правительство натомість жадало, аби стопа процентова додатку лишила ся незмінена, се зн. хоч податки будуть більші, то стопа процентова додатку мала зістати 51%, так, аби разом із побільшенєм постійних податків побільшувала ся й сума додатків індемнізаційних. „Яке немилосерне правительство!“ — скрикнули, бачить ся, ліберали Поляки, який „rząd sprzyjający krajowi“, котрий не зважаючи на тягарі краю не хоче нам позволити вменшити йому тих тягарів! Яке жорстоке, нещире правительство, котре очевидно хоче зруйнувати Галичину, не позволяючи нам евентуальну надвишку доходів індемнізаційного фонду повертати на „inne, więcej produktywne cele!“ От так певно думали й говорили ліберали Поляки, коли погодивши ся на всі інші точки з представителями правительства, на тій так маловажній точці розійшли ся! Але сам факт, що власне на тім, на око так невеликім і немов би чисто формальнім камінці розбила ся вся угода, велить нам звернути на той камінець бачнійшу увагу, оглянути його добре зі всіх боків. А може се не малий незначний камінець, а твердий, многоцінний діамант?

Цікаве світло кидає на сей камінець один уступ у закінченю брошури Зиблікевича „Indemnizacya“, котрий наведу тут дословно. „Вони не побирають уже ніяких позичок опроцентованих зі скарбу державного (мова тут про правдиві позички, а не про ті ніби позички в сумі 2,625.000 річно, котрі після проекту Брестеля мали бути давані титулом беззворотної запо-

моги зі скарбу державного і крім тої запомоги фонд індемн. для покриття недоборів побирав іще від скарбу й окремі 5% опроцентовані позички, увага автора), — бо таких позичок уже не потребує. Недобори були в десятиліттю між 1858 і 1868 роками і троха довше, коли додатки краєві при стопі процентовій 51 не приносили більше над 2,856.000 зр., бо се враз із дотацією урядовою не вистарчало на кождорічні потреби. Тоді зичено від уряду річно коло 330 000 зр., а позички ті взяті до купи дійшли були з процентами до звиш 1,700.000 зр. Але з часом додатки краєві навіть при тій самій стопі процентовій підросли значно, так що в р. 1877 винесли вже 3,468.000 зр., т. є 612.000 зр. більше, ніж у р. 1868. Такий приріст доходів краєвих, що походить головно з предметів ново оподаткованих, а особливо з залізниць, зробив те, що не потребуємо вже позичок від правительства, але надто сплатили ми вже йому всі того рода давнійші позички, а власне фонд індемн. східньої Галичини сплатив їх іще в р. 1875, а західній 1877, — а крім того в обох фондах індемн. по сплаченю біжучих довгів лишило ся ще в році 1877 решт касових 369.637 зр. 42 $\frac{1}{2}$ кр. Супроти такого приросту доходів краєвих стопа процентова 51 кр. оказала ся зайвою і за надто високою; для того то сойм при бюджеті на р. 1878 на внесеве комісії бюджетової рішив знизити додатки індемнізаційні в Галичині східній о 1, а в Галичині західній о 2 кр. Та ухвала сойму не подобалась бюрократії віденьській. Вона розпочала проти неї завзяту боротьбу, аби не допустити її до цісарської санкції. Вкінці д. 17 липня 1878 цісар санкціонував ту ухвалу. Але й при так зниженім додатку краєвим рахунки виказали в р. 1878 решт касових 545.255 зр. 62 кр., для того при бюджеті на р. 1879 сойм на внесенє комісії бюджетової рішив піти дальше, і знизив додатки індемнізаційні о 3 крейцарі в обох краях, а та ухвала без труда одержала цісарську санкцію¹⁾

Читаєш ту штуку й сам не знаєш, як вихвалити наших милосерних лібералів. От ліберали! В р. 1870 уперли ся, аби знизити додатки, а в р. 1877 таки

¹⁾ Zyblikiewicz, Indemnizacya, ст. 67—9

поставили на своїм! Але дочитаймо до кінця ліберальні слова п. Зиблікевича! Безпосередно за висше наведеними словами він пише ось що: „Не вважаючи на те знижене фінанси індемнізаційні знаходять ся в добрім стані. Рік 1879 закінчив ся, о скільки мені відомо, зі сумою 1,400.000 зр. нарослих решт касових, а що вони не потрібні (zbyteczne) в фондах індемнізаційних, для того на жадане Виділу краєвого 1 мільон зр. в облігах перенесено до каси Виділу краєвого на хвилевий ужиток для інших цілий краєвих“.

„Се що таке?“ — думаєш собі, прочитавши ті слова. „Мільон ринських — непотрібний у фонді індемнізаційнім? Чому непотрібний? Хиба-ж не можна тим мільоном уморити на мільон облігацій, котрі раз уморені, перестали би й процентів вимагати?“ Га, — і з сею думкою нараз мов блискає тобі в голові, і ти говориш сам до себе: „Так ось воно як! Ось о що нашим лібералам ходить!“ І в тій хвили ти зрозумів усе: чому вони в 1870 р. зірвали угоду й чому узнають мільон решт касових за непотрібний у касі індемнізаційній і беруть „на хвилевий ужиток для інших цілий краєвих!“ Се-ж проста річ! Їм іде о наріст процентів від облігацій індемнізаційних! Чим довше потягне ся амортизація, тим довше вони брати будуть проценти й тим більшу їх суму виберуть! А чим низші будуть додатки краєві, тим менше впливати буде до фонду індемнізаційного, тим поволійше буде йти амортизація¹⁾. Ось бачите мудрість наших народолюбних лібералів! Вони вміють і обстати при своїм, коли йде о мільон для їх користи; вони люблять і народови полекшити о 2—3 крейцарі, аби за те довше їм платив.

На закінчене годить ся ще сказати дещо про свіжу, неготову ще угоду. Сказано вже, що теперішній проєкт правительственный, виготовлений міністрами-„родаками“, далеко скупійший і тяжіший для краю, ніж був проєкт Брестеля. Правда, уплачені доси скарбом завдатки від-

¹⁾ Що закон не забороняє закінчити амортизацію швидше, ніж у 1898 році, се виразно каже міністерське розпоряджене з 22 жовтня 1857, видане на підставі найвисшої постанови з 13. жовтня 1867, пор. початок третього розділу сеї розвідки.

писують ся, але від 1883 до 1898 правительство має давати вже не по 2,625.000 зр., але лиш по 2,100.000 зр., т. є. о 525.000 річно менше, ніж скарб давав доси, а о 825.000 менше від половини річних витатків індемнізаційних. За 15½ дальших літ се винесе о 8,137.000 зр. більше, ніж би Галичина видала при statu quo, або о 12,787.000 зр. більше, ніж би належало ся Галичині при рівнім поділі тягару зі скарбом державним. Сумніваю ся, чи сойм пристане на сей проєкт, хоч деякі добрі приятелі, як н. пр. краківський „Czas“ (інспірований авторами проєкту) накликає до згоди, хоч би й соломяної, і лякає сойм, що ось, мовляв, поважте ся відкинути й тепер угоду, а хто знає, може завтра прийде инше, централістичне міністерство, котре не тільки що нічого зі скарбу не дасть, але ще буде домагати ся уплачених доси міліонів!

На ті ляканя „Czasu“, котрих впрочім ніхто не лякав ся, відповіла „Reforma“, виказуючи безпідставність і тенденційність такої тактики. В. Ч. 209 подає та газета (котра, скажу при нагоді, найбільше й найосновніше займає ся тепер справою індемнізаційною своєї ради, яке становище має заняти сойм у біжучій угоді. Проєкту, розумієть ся, не прийняти, але стати на становищі рівного поділу тягарів між краєм і державою, отже: 1) жадати звороту того, що край доси заплатив над половину, а що по кінець 1882 р. винесе 6½ міліонів; 2) жадати, аби держава зобов'язала ся на будуще аж до укінчення амортизації (отже не до 1898, але коли вона потягнеть ся довше, то й довше) платити докладно половину на потреби фонду індемнізаційного.

Сумніваю ся, чи держава при нинішнім перетяженню фінансовім могла-б і схотіла бл пристати на таку угоду.

Львівські польські часописи подали про питанє індемнізаційне короткі уваги, що дуже непідхлібно свідчать про їх економічне знанє. Згадаю лише проєкт Gazety Narodowej, яка радить: нехай край затьагне велику позичку, уморить гуртом за один раз увесь довг індемнізаційний, а потім позичений капітал буде сплачувати помалу річними ратами. Жаль лише, що в тім проєкті

не вказано вірителя, який би захотів позичити Галичині відразу таку величезну суму.

Postscriptum.

Русинів ніхто тоді не питав, що вони думають про сю справу. бо вони тоді не були ще ніякою політичною силою. Свою статтю я написав *ex propria diligentia* й закінчив її ніким не питаний і не прошений, ось якою своєю гумористичною чи іронічною, чи фантастичною серед наших відносин деклярацією: „Стоячи на становищі інтересів селянства, як руського так і польського, бачу в усіх тих проєктах наших лібералів тільки переливане з одної бочки в другу таку саму. Чи одну чи другу двигати на своїх плечах — для народа нема великої різниці. Чи звалимо весь тягар індемнізації на край, чи на державу, чи поділимо його між ними на рівні, чи на нерівні часті, для селян се все одно: сьак чи так, а понести той цілий тягар мусять вони своєю працею. Для нас питанє мусить лежати зовсім не тут. Для нас питанє тільки в тім, чи не можна би зменшити той тягар, те величезне, страхом проймаюче число міліонів? І от я смію подати на прилюдну розвагу свій проєкт угоди, не пунктований і не кодифікований, але чейже для кожного зрозумілий. Нехай наші пани, що так голосно говорять про свій патріотизм, про любов до народа, про свою ширю працю коло його матеріяльного й морального піддвиження, — нехай пани від р. 1883 зречуться всіх провізій від облігацій індемнізаційних і нехай увесь фонд, узисканий із додатків краєвих і з дотації скарбової, йде тільки на уморенє тих облігацій. При теперішнім добрім стані фінансів індемнізаційних, при річнім видатку по 5,400.000 зр. амортизація скінчить ся за 13 літ, а при річнім видатку по 4,900 000, як би прийнято нинішнє скупе предложенє міністерське, амортизація таки скінчить ся за 14½ літ, т. є. 1896, о два роки скорше, ніж приписано. Кривди їм певно не буде. Адже-ж від початку амортизації, від 1858 р. взяли вони доси (до кінця року 1882 р.) в самих процентах у східній Галичині 65,174.174.077 зр., а в західній 37.349.046 зр., разом 102,523.124 зр., до чого коли дочислимо сам корінний капітал 96.959.710 зр., добудемо суму, котру евентуально одержали пани за

скасовану панщину, 199,482.834 зр. Хиба-ж сего мало? А дар, який би вони, ведені правдивим і горячим патріотизмом та народолюбством, зробили народови, даруючи йому всі від тепер припадаючі проценти, виносив би для східньої Галичини 16,184.803 зр., а для західньої 9,337.262 зр., разом усього 25,522.065 зр. Хиба-ж се не можлива річ?

„Нехай не кажуть наші пани, що се пошкодить моральности нашого селянина, що дарунок попсує його. Думаю навпаки, що наш селянин вдячно прийме сей дарунок! Адже-ж у р. 1848 деякі пани самі хотіли хлопам дарувати цілу панщину зі всею індемнізацією і не вважали се неморальним, а навпаки, славили свій патріотизм. Не вже-ж нинішнє покоління зовсім не здібне до патріотичних поривів? Ану, панове! Здобудьте ся на відвагу! В тій хвили ви маєте силу і владу у руках. Покажіть раз ваші щирі діла! Щирих слів і намірів ми доси чули багато. Простягніть тому бідному, важким горем битому народови помічну руку, без хитрощів, без задніх цілий, як брат братови, — а побачите, що нарід зуміє бути вдячний!“

Розуміється, я тоді вже знав, що мій внесок неможливий до переведення з тої простої причини, що більшість галицьких панів давно попродала свої індемнізаційні облігації, то й дарувати не було що.

Львів, дня 10—15 вересня 1882 р. Postscriptum дописано д. 26 лютого 1914.

Друковано в „Ділі“ за вересень 1882, чч. 68—71.

XXXVIII. Угода індемнізаційна.

Отже не справили ся дождання, що галицька індемнізація сим разом буде чесно похоронена в Раді державній; натомість справили ся слова сказані в Колі польським: „Коли урядови так дуже ходить о переведене тої угоди, то нехай стараєть ся позискати для неї більшість у палаті“. Показало ся, що урядови справді залежить на тім, аби перевести угоду, і він ужив нехибних способів до переможення опозиції, що на правду, чи лиш на показ підняла ся була проти неї в лоні правиці. Сю опозицію піднесли клерикальні послы не з ме-риторичних причнн, але з метою вимусити від уряду уступки для свого проєкту конфесійних шкіл. Пережиток панщини та пережиток середньовікової конфесійности, се дві чорні сили, що про око виступили проти себе до боротьби на те тільки, аби узискати угоду, при якій би інтересованим на р о д а м було як найбільше солоно.

Телеграм доніс перед кількома днями, що представники австрійського єпископату в палаті панів зложили заяву домагаючи ся рішучо заведеня конфесійної школи. Рівночасно зазначив телеграм також пригнобляюче вражіє, яке зробила та заява на послів і заповів розбите правиці з тої причини. Варто пригадати, що перед кількома тижнями, коли справа індемнізаційної угоди була виточена в Раді державній, той сам маневр повторив ся йота в йоту. І тоді заговорено про замі-

шане в лоні правиці та про можливість її розбиття¹⁾. Показало ся одначе, що оба ті маневри зводять ся до одного спільного знаменника. Теперішня правиця, не основана ні на яких прінципах, а тільки на інтересах, на одинокій засаді „do ut des“. Індemnізаційна угода, зовсім зайва для Галичпни, а пожадана для нечисленних гешефтьярів, які надіють ся зисків із конверзії решти довгу, оказала ся пожаданою також урядови. Реформа шкільництва в дусі конфесійнім і клясовім, також непотрібна Галичині, також пожадана урядови, про що свідчить Гаучів проєкт і Гаучові розпорядження шкільні. Отож обі ті справи зійшли ся на спільній точці, в намірах уряду. Зараз другого дня по złożеню тої грізної заяви єпископату доніс телеграм ляконічно, що та заява не була для уряду зовсім ніякою несподіванкою, але навпаки, була впливом попередніх торгів і złożена була аж тоді, коли уряд дав клерикалам певні приреченя в справі конфесійної школи. рівночасно з тим виясненем показало ся, що урядовий проєкт індemnізаційної угоди не напіткає в лоні правиці ні на яку поважну опозицію і має запевнену більшість.

Д. 20. с. м. (марта) зроблено також значний крок у тій справі: бюджетова комісія приняла урядовий проєкт індemnізаційної угоди для Галичини. Про дискусію переведену в комісії над тим проєктом доніс телеграм коротко, а просторо про неї писати не варто, бо не сказано в ній нічого нового, а те, що сказав мін. Залеский у обороні проєкту, було більше ніж слабе, бо відкликало ся немов до милосердя послів, указуючи на велику бідність Галичини, з ужитєм таких більше сценічних, ніж парляментарних ефектів, як оповідане про галицького хлопа, для якого буцім то цїсарський патент із д. 17. цвітня 1848 р. зробив єя немов символом віри, святощами, які він перехсвує в скрині як памятку знесеня панщини і що думка про безплатне знесенє панщини через цїсаря перейшла в кров і кість га-

¹⁾ Се будо в половині лютого 1890; тоді в ч. 53 „Kurj. Lw.“ була поміщена інформаційна статя про галицьку індemnізацією угод. „Ugoda indemnizacyjna“, взята з краківської „Nowej Reformy“.

лицького хлопа, і т. п. Сміємо запевнити його Екссценцію, що коли така думка й повстала коли будь у душі галицького хлопа, то стягане індемнізаційних додатків від самого 1850 року, нераз у страховинній висоті 50 процент усіх постійних податків, основно вибило йому її з голови.

*Друковано в часоп. „Kurj. Lw.“ 1890, ч. 81 із д. 22 марта.
Переклад написано д. 13 марта 1914.*

XXXIX. Державний трибунал і конституція.

Рішенє, що запало в державнім трибуналі в справі нарушеня посольської нетикальности о. Озаркевича, зробило правдиву сензацію в кругах правників. „Від часу свого істнованя — пише один із них у *Neue Freie Presse* — державний трибунал був гордощами Австрії. Незбаламучений подіями дня, однаково строгий і однаково поблажливий для всіх партій, сильна опора конституційних законів, він разом із тим був надиханий високою правничою повагою, не чіпав ся ніколи букви, але з духа законів черпав живу правду.

„Від якогось часу показують ся знаки, що той високий настрій починає хитати ся. У вступі до сегого тому своєї збірки рішень державного трибуналу писав др. Антін Гіє (Hue): „Державний трибунал і трибунал адміністраційний! Як би ті два могутні стовпи живого державного поступу не були вже сотворені в давнійшій часі і не вкорінили ся вже так добродичинно в цілий наш суспільний устрій, то справді тепер вони ледво чи були би покликані до житя. Бо серед ріжних накликувань пугачів із ріжних таборів так званих „спасителів держави й суспільности“, що раді би одностайний маєстат держави розбити на атоми, чуємо вже тут і там голосні зітхання на устрій та діяльність тих двох державних інституцій, а навіть чули ми догану та критику поодиноких їх оречень, не з жадного иншого приводу, як тільки тому, що ті ореченя боронили конституційно забезпечених прав і свободних змагань горожан“. Уваги

дра Гіє оправдані, але на жаль неповні. Тільки ідея, що сотворила інституцію, може бути основою її здорового розвою. „Коли якийсь закон знайдець ся в положеню, в яким не міг повстати, — говорить правничий афорізм, — то він перестає існувати“. Доки старі мужі стоять при кермі, вони стерегтимуть старого огнища, хоч воно починає вже й гаснути. Та коли ті мужі вимруть і їх заступлять інші, що держать ся інших напрямів, то помалу але напевно надійде хвиля, коли ті нові мужі стануть у більшости й ціла інституція вийде на нову дорогу.

„Оречене держ. трибуналу з н. 23 цвітня б. р., здаєть ся, вказує на те, що така хвиля настала вже. Ц. к. староста візвав посла Озаркевича як обвинуваченого, а коли той не ставив ся, його засуджено. Його поклик на § 16 основного закона про посольську нетикальність відкинув найвисший трибунал тому, бо, як сказано в мотивах, „відповідно до постанов того параграфу жаден член Ради державної в часі її сесії не може за каригідний учинок бути ані увязнений, ані судово переслідуваний“, але в данім разі не ходить ані о увязненє, ані о судове переслідуванє, а тільки о візванє та поступуванє поліційно-карне, на яке не розтягаєть ся охорона посольської нетикальності з наведеного параграфу основного закона. Анальогічне прикладанє постанов § 16 до карно-урядових чинностей політичних властей зовсім виключене через виємковий характер тих постанов“.

„В тім остатнім реченю кожде слово — *гріх проти духа закона*. § 16 основного закона про державну репрезентацію, се не жадна виємкова постанова, але вислов конституційного прінципу, що діяльність посольська так важна та повна відвічальности, що не може бути перервана ні з якого иншого приводу, хоч би він був і найважнійший, навіть через суд кримінальний. Се зразу було сумнівне. В Англії посольська нетикальність і тепер іще не розтягаєть ся на тяжкі злочини. На континенті одначе заведено і в тій точці нетикальність наперед у Франції, потім у Бельгії, а на решті і в інших краях. Не „тільки виключно“, але „навіть“ кримінальний суд не може перешкодити послови в його ді-

яльності. Навіть оправдане підозріне, що посол допустив ся вчинка, який кваліфікує його до дому поправи, не може без дозволу Палати провадити його до обмеження його свободної діяльності. Що се тим менше може стати ся наслідком розпорядження влади поліційної, про те нема найменшого сумніву. Значіне слів „карний суд“ не може бути обмежене тільки на ті інституції, що називають ся „судами“. Кожда власть, що видає вироки, в тій хвили вважаєть ся судом. Карно-судове слідство являєть ся тому рівнозначним із карним слідством. У Австрії се тим менше може підлягати сумнівови, що тут від давна чинности карно-судові відповідно до організації були поділені між судіїв і власть поліційну. Закон карний із р. 1803 говорить про „тяжкі проступки поліційні“; справи службові та промислові доси підлягають юдікатурі поліції; в публичних зневагах виракує суд, у тайних поліція. Виконавчий закон до нового проєкту закона карного хоче навіть міністерству справ внутрішніх і правосуддя дати право дорогою розпоряджень приділювати вл стям поліційним усякі проступки для осуджування в першій інстанції. Після вироку найв. трибуналу була-б отже нетикальність послів до Ради державної раз на все знесена; і міністеріяльне розпорядженє після нового закона могло би касувати основний закон. До таких наслідків веде льогіка ореченя найв. трибуналу в справі посла Озаркевича. Той вирок неоправданий уже хоч би тим, що називає § 16 основного закона „постановою виємковою“. Адже-ж і закон, що означає виємки, так само закон, і в нїм слово являєть ся тільки виразом думки; тому й треба в нїм шукати тої думки та мотивувати її ширшою інтерпретацією. Адже-ж карний закон — один із найдоткливійших виємкових законів, бо грозить свободі й самому життю чоловіка, та й у нїм дозволена також анальоґія й ширша інтерпретація. Відки-ж привід не допускати анальоґії та ширшої інтерпретації там, де ходить о охорону прав посольських перед надужиттями властей поліційних? Повторяємо — державний трибунал починає тратити ідею конституційну“.

Стільки слів фахового правника в Neue fr. Presse. Його выводам що до даного факту очевидно не можна закинути нічого. Тим рішучійше одначе треба запростувати проти тірад поміщених на вступі, а звернених очевидно проти напряду автономістично-федералістичного. Шановний автор, що в другій часті своєї статті розумує так докладно та ясно, повинен був також тим самим бистрим оком оглянути свій власний вступ ураз із цитатом із дра Гіє, і певно був би переконав ся, що той вступ зовсім не вяжить ся з кінцем, що система автономічна як така не мусить вести за собою упадок ідеї конституційної і що справедливість та мудрість правнича не конче мусить бути монополем тих „старих мужів“, між котрими засідають також творці прим. теперішнього закона виборчого, який, як відомо, ніхто не поважить ся назвати взірцем справедливости та правничої мудрости. Не бійте ся, панове! Мудрість і справедливість у Австрії не вмере ще разом із Шмерлінгами та Гіями!

Друковано в часоп. „Kurjer Lwowski“ ч. 125 із д. 6 мая 1890. Переклад писано д. 29 жовтня 1913.

XL. Із уст младенців і ссущих.

Як відомо, всяке диханіє хвалить Господа, який „із уст младенців і ссущих уготував собі хвалу“. Ті високі слова Давидових псалмів знайшли собі блискуче potwierdженє на засіданю віденьської Ради державної минулої п'ятниці д. 9 мая, коли з лави міністерської почуто слова — не слова, але цілу суспільно-політичну програму, що досить докладно відповідає словам того Давидового псалма. Справді від давна, дуже від давна жаден європейський парлаєнт не чув таких слів, такої аргументації. Суспільне житє скомплікувало ся так дуже, відносини тепер поплутали ся так сильно, інтереси борють ся зі собою так остро, що приложенє до них стародавньої, а так дивно простої міри, як та, яку що день агадуємо в молитвах, проймає кожного мимовільним подивом, а подекуди й перестрахом. „І справді, хиба-ж се можливе? — запитує себе мимоволі кожлий. Чи справді десять заповідий божих така панацея на всі хороби нашого віку, а сема заповідь „Не кради!“ найпростійша розв'язка соціального питаня?“ Факт, що ся папацея відома та повторяєть ся міліонами людей від звиш 1000 літ, а не тільки не залагодила соціального питаня, але навіть не запобігла його повстаню в теперішніх грізних розмірах, повинен би довести до задуми навіть „младенців і ссущих“.

І чи найвийсший представник правительства та до-радник корони мав право виступити з такою програмою? Се питанє піднесено і в парлаєнті і в віденьській пресі на мою думку зовсім непотрібно. Адже заперечувати міністрови права до виголошуваня таких поглядів нема

найменшої рації. Адже такі погляди, се вислов змагань і почувань значної частини людей, що вважають себе інтелігентними. Їх виголошують із казальниць, і вони знайшли свій вираз навіть у папських енцикліках. Аби ті погляди в цілій їх повноті стали програмою цілого міністерства, про те нема що боятися. Бо хоч і як гарне було те, що говорив міністер Фалькенгайн проти обожання золотого тельця, але міністер Дунаєвський певно не підпише того ніколи. Також нема чого боятися, аби навіть міністер Гавч для поглядів міністра Фалькенгайна згодився обмежити всю науку в гімназіях або хоч би тільки в людських школах до інтерпретації десяти заповідей божих. Сумніваюся також, аби слова п. міністра поклали таму організації четвертого стану в окремих стан, і навіть хоч би теперішнє правитель-ство ціле перенялося тим поглядом, то й се в тій справі не заважить багато на вазі історичних подій. „І завтра ще буде день“, можна би сказати старою приказкою. Та про те всі ми мусимо бути віячні п. міністри за те, що в теперішню хвилю рішився от-верто висловити такі погляди. Справді, треба великої абнегації для інтелігентного чоловіка, аби відважитися на се.

Ось головні уступи з промови міністра Фалькенгайна.

„Висловлені послом Бернрайтером слова про організацію четвертого стану, про безпосередні вибори та про палати робітницькі вказують таку дорогу, що не веде до мети, а я скажу панам, чому. Організація четвертого стану тому ні, бо робітники — ніякий стан. Означається тут якесь поняття невідповідним словом, як се часто діється. Робітники не жаден стан заводо-вий, але в кождім заводі маємо верству робітників. Робітники отже не суспільна верства, а коли ту суспільну верству зорганізуєте під назвою четвертого стану, то можете панове бути певні, що в дуже короткім часі вирине п'ятий стан (цікаво знати, який? І. Ф.), що буде ще далеко численніший від того четвертого, котрий тепер має бути зорганізований. Тому мушу рішучо перестерегти перед політичною організацією робітників як четвертого стану. Робітники, се кляса, а ко-

ли довершигь ся організація тої кляси, то боротьбі не буде кінця. Сим способом не вирівняємо противенств, отже треба шукати іншої дороги. Організація потрібна, коли має бути порядок, але організація зовсім інша, організація після заводів, що обіймала би всі кляси одного зарібкового заводу. З того погляду непотрібні також Палаги робітницькі, бо в таких організаціях робітники будуть і мусять мати свою власну й особисту репрезентацію, і тільки через неї будуть репрезентовані скрізь, навіть і в тій високій Палаті, а не через жадні безпосередні вибори, котрі сьогодні для одного або для другого можуть бути корисні, а іншим разом ні, бо питанє, хто при безпосередніх виборах буде вибраний, залежить від зовсім інших впливів та випадків.

„Не хотів би я скінчити не сказавши ще слівця про міліонерів. Гарно то звучить і для многих дуже приємне, коли тут виголошуєть ся шумні фрази про капітал і представляєть ся його як причину всякої нужди в тім житю. Говорить ся звичайно про „капітал“, а маєть ся на думці „капіталістів“ і розпалюєть ся певну зависть, так природну в людських серцях, яка усилюєть ся в ненависть. Не капітал причина всякої нужди на світі, але навпаки, кождий край і кожда околиця, де нема капіталу, се властивий образ нужди“. (Ся фраза неоцінена для всяких парляментарних „младенців і ссущих“, що ставлять суспільно-політичні програми не прочитавши очевидно ані одного учебника суспільної економії, не уяснивши собі навіть різниці між продукцією й дістрібуцією капіталу та не знаючи, що всі штурми реформістів звертають ся не проти першої, але проти другої. *Discite pueri exemplo moniti!*) Я хотів би остерегти перед тим ненастанним вигадуванєм на міліонерів. У тім напрямі я мав би зробити лиш один закид, а власне той, аби капітал не зробив ся золотим телцем, аби людськість не молила ся до нього та не танцювала довкола нього. Сему треба запобігти — се певна річ, але само існуванє капіталу потрібне й неминуче.

„А аби капітал не зробив ся золотим телцем, для сего, здаєть ся, треба лиш одного, а власне мусимо не допустити, аби все, що тикаєть ся релігії, мішано з болотом, аби все, що має з нею звязок, висмівано та збу-

вано кпинами, аби загробне житє вважало ся смішним та перестарілим суєвієм, аби віра в Бога загалом подавана була на посміх. (Брава на правиці). Коли се вчинимо, коли сего будемо держати ся, аби пошана для десяти заповідий божих не була захитана, тоді легко буде вдержати також перші чотири заповіді, що усвячують загалом усяку повагу, яка панує в державі та в родині, вдержати також сему заповідь, для якої охорони покликана держава. (Брава на правиці). Але коли віра в поваги шезне до разу з сердець, а се неминуче станеть ся з упадком віри в Бога, тоді й держава не вважаючи на найліпші наміри не здужає сповнити свого обовязку в разі нарушеня семої заповіді божої“.

Друковано в часоп. „Kurjer Lwowski“ 1890 ч. 133 з д. 14 мая 1890.

XLI. Мнима пераба.

„Ми перабадрили! Спасли край!“ — такі оклики роздають ся з півурядових дневників та органів правиці. Похвальні гимни лунають на честь Кола польського та його провідників, славлячи „глубокий розум“ польських політиків. Мало що не читаємо віршованих од та дітирамбів, тай ті будуть. Адже-ж не дрібниця! Змазано 100 мільонів довгу індемнізаційного завдяки „енергії та витравности“ провідників Кола. Блискуча принада для виборців! А на правду не було й нема чого тріумфувати.

Скарб державний мав претенсію (Anspruch) на зворот субвенцій плачених що року доси галицьким фондам індемнізаційним, але крім претенсії нічого більше, бо нема суду, який би признав сю претенсію. Централісти ставили ся сторчаком к'лька разів, але найліпші їх менери ¹⁾ (прим. Брестель) здвигали раменами на шанси процесу. Остаточно впали на концепт обминути справу, віддаючи її для розсудження трібуналови державному. Але тут стояло на перешкодї вже само формальне питанє, бо перед державний трібунал приходять тільки такі справи, що вже були категорично розсуджені всіми иншими інстанціями адміністраційно-політичними, отже староствами, намісництвами та міністерствами. В справі довгу індемнізаційного повинно отже було поперед усього вийти ореченє ради міністрів таке або инше, прихильне або неприхильне для скарбу державного, і тільки тоді або репрезентації галицького

¹⁾ Слово „менер“ не має нічого спільного з німецьким Mänp-
per, а походить із французького mener — вести, руководити.

фонду індемнізаційного, або ц. к. скарбови державному прислугувало право удати ся по остаточне рішенє до трибуналу державного. А що теперішній кабінет уважаєть ся прихильним для Галичини, то його ореченє не могло бути сумнівним. Про те вибрано дорогу парламентарну, законодагнугу в фoрмі урядового внеску, який а ргіогі грішить яркою неконсеквенцією своїх постанов, бо вичеркуючи з рахунку претенсій усі задатки ви-плачені до р. 1883, накладає на Галичину обов'язок звернути скарбови задатки плачені від р. 1883, і ті, що мають іще платити ся аж до р. 1898. Коли 7 літ назад не було оправданя звороту, то відки-ж виросло оправданє для звороту пізнійших задатків? Або — або.

Супроти тої неконсеквенції мусіла серед централістичних партій повстати думка про дарунок для Галичини. Зроблено з неї протягом дебати ужиток такий пристрасний, що наш край довгі літа буде відчувати наслідки тої парламентарної нагінки. І се один нещасливий здобуток так званої угоди індемнізаційної; а другий, се її фінансовий результат. Ми, що правда, увільнили ся від мнимого довгу нарослого по рік 1883, на який не було ніякої в світі екекуції, але натомісь через постанову звороту всіх пізнійше задатків ми самі себе віпхнули в дійсний довг, опертий уже на обопільнім контрактї, і то в сумі близько 8 міліонів зр.

Без угоди з упливом року 1898 Галичина була б уморила всі курсуючі ще індемнізаційні облїгації, і мала би малий клопіт іще тільки з тою на місяци пренотованою претенсією до претенсії скарбу державного. А по угодї, що правда, не буде вже тої претенсії, але лишить ся право стягнути з Галичини близько 8 міл. зр, і та сума буде стягнена до остатнього гроша. Отже скарб державний зробив світлий інтерес на тій „великій побідї“ Кола польського, а репрезентація краю звівши завзяту боротьбу з противниками з одного боку, а затугнувши з другого боку невловимі цифрами моральні зобов'язання вдячності супроти ріжних егоїстичних „приятелїв“, вернула до краю з новим обтяженем,

якого сплата що найменше о 3 роки продовжить індемнізаційний тягар Галичини.

Так представляєть ся наша „побіда“, не числячи вже чемностей та услуг, які наша репрезентація буде змушена віддавати кабінетови та союзникам.

Друковано в часописі „Kurjer Lwowski“ 1890 ч. 140 із д. 21 мая. Переклад писано д. 31 жовтня 1913.

XLII. Епілог індемнізаційної справи.

Як коментарій до „великої перемоги“ в справі довгої індемнізаційної, віднесеної буцїм то Колом польським, подаю тут кілька уступів із промов у Палаті панів про сю справу. По перед усього сигналізований телеграфічно уступ із промови Пленера, який зіставлений із формальним і досить діткливим *dementi* міністра Залеского проречисто характеризує той „нечуваний“ успіх, який, як трубили деякі днівники, мала віднести промова посла Яворського.

„Коли вже мова про бідний стан Галичини, — говорив Пленер, — то не можу поминути мовчанкою прикрого вражіння, яке викликали в найширших кругах поза парламентом виводи одного визначного представника більшості (*scil.* посла Яворського) в Палаті послів. У тих виводах закинуто австрійському правительству та його органам нечуване понижуванє. утисканє та визискуванє Галичини. Ті виводи, о скільки дотикають абсолютного панованя перед р. 1860, звернені проти далеко висших сфер, ніж звичайні урядові інстанції. Стже мусїв би хтось зовсїм рішучо відперти їх, тим більше, що вони зовсїм не були ані умотівовані ані доказані, і стоять у рішучій суперечности з фактичним станом діл і з цілим історичним розвоєм Галичини від її прилученя до Австрії. Одно тільки хочу піднести. Думаю, що та часть Польщі, яка під назвою Галичини в часах Марії Тереси прийшла під Австрію, може дуже поградувати собі, що прийшла власне під Австрію, а не під жадну иншу державу. Мусимо отже з нашого становища як найкатегоричнійше заперечити тим виводам

й застерегти ся проти них тим більше, що з лави міністеріяльної в палаті послів ніхто не відповів на них нічого. Отже думаю, що ми з нашого політичного, скажу навіть, із нашого австрійського становища мусимо піднести голос проти них, бо ті виводи звернені проти добротливих намірів міродайних сфер, проти австрійських традицій і проти чести цілого австрійського судівництва“.

Хоч і як невисоко ставимо вартість промови п. Яворского, мусимо про те виступити також проти уваг п. Пленера. Високий патос, у який при кінці своєї промови впав провідник лібералів у обороні урядників із часів абсолютизму, на мою думку зовсім фальшивий, а мотивоване, якого брак п. Пленер закинув п. Яворському, ще більше не домагає в промові п. Пленера. Навіть те, що сказав після нього проф. Арнет, було далеко від історичного доказу, було радше *petitio principii*. Покликати ся на чесноту найвисших репрезентантів адміністрації в Галичині дуже вигідно, але нічого не доказує. Могли найчеснійші губернатори бути несвідомим параваном для лихої та скорумпованої адміністраційної машини, але могли бути також свідомими доктрінерами (а такими були майже всі достойники йосифінської епохи), виконавцями певних поглядів, які їм видавали ся справедливими, але для краю в результаті оказали ся згубними.

П. Пленер покликав ся на історичний розвій Галичини, що ніби то перечить твердженням п. Яворского про шкідливість галицької бюрократії. На жаль виставив собі тим п. Пленер сумне свідоцтво незнайомості історії економічного розвою, чи властиво економічної дегенерації нашого краю в часі від р. 1772—1860. Міг би був прочитати хоч би праці Рутовского про наш краєвий промисл. Навіть німецькі ліберальні письменники з давніших літ, такі як Гаммер (1848), Шузелька, Гельмут і інші зовсім инакше висловляли ся про австрійську, а особливо галицьку бюрократію і зовсім не вважали потрібним впадати в патос і сідати на високого політичного австрійського коня.

Подаю на решті дуже важну промову гр. Белькреді, що рішучо вияснює юридичну сторону спору. Він

заявив, що коли правне питання має таке важне значіння, як отсе, то треба вперед добре поміркувати, поки внести апеляцію до суду та виточити процес, особливо коли можливо залагодити справу угодою. Основою сеї справи був цісарський патент із д. 17 цвітня 1848. Проголошено там принцип, що відшкодоване, яке в інших краях мали платити піддані ¹⁾, в Галичині буде сплачене зі скарбу державного. Той патент саме в тій точці не був ніколи знесений ані змінений. У тім патенті аж у п'ятих місцях згадано, що відшкодоване має платити держава. „Тому на мою думку, — мовив гр. Белькреді, — зовсім не оправдано говорить ся, буцім то правна сторона сего питання сумнівна. Патент із 7 вересня 1848. р. ніколи не вийшов у жите, отже на правну сторону не може мати ніякого впливу. Пізнійша законодавча акція була не дуже щаслива. Особливо в розпорядженнях міністеріяльних стрічаємо приписи, які свідчать що найменше про те, що їх автори тільки дуже поверхово читали попередні закони. В патенті з д. 15 серпня 1849 знаходимо уступ, у яким сказано, що рішення, в який спосіб індемнізаційний фонд має бути утворений із краєвих засобів, має бути повзяте в конституційній дорозі. Але се також було тільки побожне бажане, бо такого рішення в конституційній дорозі ніколи навіть не пробувано повзяти, а індемнізаційного фонду з краєвих засобів у Галичині ніколи не утворено. Отже й се для правної сторони не може бути рішачим. Та зрештою поки ще той патент у Галичині набрав обов'язкової сили, вийшло міністеріяльне розпоряджене з д. 4 жовтня 1850, у яким міститься постанова зовсім суперечна. Але й се розпоряджене не має значіння для правної сторони, бо після всяких принципів правничих розпоряджене, видане для виконання загального закону, ніколи не може мати стійности, коли воно суперечне з постановами власне того загального закону. Вийшла на решті найвисша постанова з д. 15 падолиста 1857, у якій означено спосіб амортизації індемнізаційних об-

¹⁾ Властиво в тім патенті, написанім у хвилю нагальної потреби спеціально галицької, не було ніякої згадки про відносини в інших австрійських провінціях.

лігацій. Там сказано, що для покриття потреб індемнізації в згаданих коронних краях буде з державного скарбу плачений що року задаток у сумі 2,500.000 зр. мк. з застереженням звороту та опроцентованя тих задатків. І ся постанова не має найменшого значіння для правної сторони, бо приписів про претенсію звороту ніколи не опубліковано, а навіть тої самої найв. постанови нема в дневнику краєвих законів. Отже з правного становища ся справа для держави стоїть дуже некорисно, і в інтересі самої держави треба рішучо відступити від наміру виточувати її перед державний трибунал, особливо тому, що заходить небезпека втрати ще й тих 7,800.000 зр., які край відповідно до угоди прийняв на себе. Правдоподібність виграти процес перед трибуналом державним мінімальна. Тому уряд поступив добре входячи на дорогу угоди. В теперішнім стані справи не можна би навіть виточити її перед трибунал державний, бо треба би зажадати на сфіналізоване цілого викупу в р. 1898. Аж до того часу сума буде так висока, що будемо мати як предмет спору не 81, але 100 міл. Перед 30 роками, при введенню конституції край між причинами, задля яких не взяв на себе завідування індемнізаційним фондом, навів і ту, що не признає обовязку звороту“. Відносини зложили ся так, що бесідник по докладнім і совіснім простудіюванню предложеного йому матеріалу мусить заявити, що в інтересі держави лежить прийняти угоду заключену урядом із репрезентацією краю.

Друковано в часоп. „Kurjer Lwowski“ 1890, ч. 142 з д. 23 мая. Переклад писано в дд. 31 жовтня і 1 падолиста 1913.

Postscriptum.

Для пояснення сеї статі а також галицької справи індемнізаційної взагалі вважаю незайвим подати тут у перекладі чотири документи парляментарної дебати в дд. 15 і 16 мая 1890 в тій справі, а власне промову референта п. Бера, що поясняє сю справу з загальнодержавного становища, міністра Залєського, що поясняє сю справу з урядового становища, промову п. Явор-

ского, що поясняє ту саму справу з галицько-польського становища, та урядове *dementi* мін. Залеского, викликане промовою Пленера.

Репрезентант німецького лібералізму і референт тої справи в палаті послів, посол Адольф Бер (Beer) на самім вступі своєї промови зазначив немало трудність визнати ся в тій справі. Маємо цілу літературу: урядовий *Motivenbericht* із р. 1882, звіт референта з р. 1884, урядовий й *Motivenbericht* та звіт референта з біжучого року. Клопіт із ними тим більший, що навіть становище уряду тепер у значній частині суперечне з тим, що твердив уряд давнійше. Давнійший міністер для Галичини барон Земялковский виробив *Motivenbericht*, у яким навів патент із д. 15 серпня 1849 як такий, що промовляє на користь Галичини. Натомість пропам'ятне письмо до Ради державної бувшого міністра Гольцгетана з р. 1871 наводить той сам патент для оправдання претенсії держави. Мін. Земялковский твердить, що виконавче розпоряджене з р. 1850 промовляє на користь краю, а бувший галицький намісник гр. Голуховский у пропам'ятнім письмі до центрального уряду з р. 1857 жалується, що те розпоряджене вимірене на шкоду краю. Бесідник стоїть на тім, що патент із р. 1849 не можна наводити на піддержане галицьких претенсій, і покликається на виводи пропам'ятного письма президента надвірної Палати Кібека, а також пригадує дебату в законодавнім соймі з р. 1848 над внеском Кудліха в справі знесення панщини. Тоді галицький посол Смолька заявив виразно, що „сума відшкодовання повинна бути для кожного краю окремо обчислена і з засобів того краю сплачена, що в Галичині буде можна виконати без трудности.“¹⁾ В патенті з д. 15 серпня 1849 нема найменшої підстави до твердження, аби держава мала зі своїх

¹⁾ Оборонці претенсій Галичини, а в першій лінії Зиблікевич доказували, що та клявзуля зовсім не відносить ся до Галичини бо в хвили ухвалювання того закону в вересні 1848 панщина в Галичині вже не існувала, а сплата індемнізації виразно була приречена з фондів держави, отже поправка Смольки не мала наміру підтягнути Галичину під загальну норму інших країв, але навпаки, змагала до того, аби відгородити Галичину від докладання своїх фондів до сплати довгів індемнізаційних у інших краях.

фондів сплачувати галицький довг індемнізаційний. Найпростіше було б і перейти над цілою справою до денного порядку, та я іменем свого сторонництва вношу відіслати її до державного трибуналу“. ¹⁾

Становище уряду в тій справі заступав мін. Залеский, який по короткім вступі зазначив, що не хоче вдавати ся в рішення правної сторони сего питання, бо се належить перед инше форум, а Рада державна має зайняти ся тільки угодою заключеною між урядом і репрезентацією краю. Бесітник думає, що палата з чистою совістю може пристати на ту угоду, і подає історичний нарис ходу сеї справи. „Весною 1848 р. положене в Галичині було таке, що політична власть краю признала неминучим для охорони важних державних інтересів швидко знести панщину, й ухвалою ради міністрів із д. 17 цвітня 1848 улоажнено до сего тодішнього губернатора. Пізнійше видано патент із д. 15 серпня 1849, в яким референт меншости (п. Берг.) добачив суперечність із губерніяльним розпорядженем із цвітня 1848, бо в тім патенті нема слів „коштом держави“. Але з цілого змісту того патенту виходить, що він зовсім згідний із губ. розпорядженем. Той патент — дуже важний акт, радше маніфест, ніж патент, а то тому, що крім законних приписів містить також мотиви з показом стану краю та тодішніх відносин. Факт, що тим патентом (мова очевидно про патент із 17 цвітня 1848 р.) знесено в Галичині панщину й обіцяно її сплату зі скарбу державного, і що те стало ся для оказания добродійства так званім підданим, халупникам і комірникам, той факт не можна вже було завернути, бо він занадто сильно зріс ся з серцями вдячного люду, занадто сильно жиє в свідомости того люду й доси.

„Першою виразною пробою трактовання галицької індемнізації так само, як і в інших провінціях, був патент із р. 1853 про утворене індемнізаційних фондів. Але той патент не був виконаний, а коли справді дійшло до утворення індемнізаційного фонду в р. 1857, звернено увагу знов на инші обставини. Референт мен-

¹⁾ Гл. Kug. Lw. 1890 ч. 136 із суботи д. 17 мая.

шости навів тут цісарське розпорядженє з р. 1857 добре, але не в цілости. Коли міністер справ внутрішніх звернув ся до міністра фінансів, то виразно вказав йому дві причини, задля яких на його погляд держава повинна була давати Галичині беззворотні задатки, а власне абсолютну неможливість, аби край платив більше, ніж доси з нього стягано на рахунок індемнізаційного фонду, а по друге момент політичний, що в р. 1848 патентом із д. 17 цвітня знесено панщину й запевнено тодішніх підданих, що сплату за неї покриє скарб державний. Цісарське розпорядженє з р. 1857 було вихідною точкою для оцінки цілї справи індемнізаційного довгу. Признав се в р. 1862 такий поважний правник, як др. Гербст, який заявив, що справа галицької індемнізації перейшла кілька фаз суперечних із собою, і тому треба держати ся того цісарського розпорядження, що було в ній остатнє.

„В р. 1868 міщанське міністерство предложило галицькому соймови перший проєкт угоди на тій основі, що держава мала платити краєви аж до р. 1898 беззворотні задатки по 2,625.000 зр. річно, разом 80—90 міл. Тодішній міністер фінансів др. Брестель з гори зрік ся звороту тої суми. Признаєте, панове, що той муж, так совісний і скрупулятний, певно не грішив легкомисністю в роздаровуваню мілїонів і не був би ніколи предложив такої угоди, як би не був переконаний, що вона оправдана й справедлива. Та угода тоді не дійшла до заключеня. бо розбила ся о випадкову обставину. Ходило о задатки з рр. 1857—1868, і др. Брестель заявив, що до них на разї не можна рішити нічого, поки не буде переведений обрахунок із Угорщиною. Галицький сойм спротивив ся тому, й угода не була заключена.

„Ту саму акцію піднято знов у рр. 1871—74 за міністерства Ауерсперга-Ляссера. Основа угоди була така сама, але її заключенє протягло ся до р. 1882, коли теперішній проєкт був предложений соймови і ним прийнятий. Угода з р. 1882 зовсім така сама, як предложена Брестелем та друга, яку предкладали Ляссер і Ауерсперг. В тій точці бачимо замітну однодушність уряду. Факт, що міщанське міністерство, др. Брестель, др.

Гербст, др. Гіскра в своїх поглядах на справу галицької індемнізації в повні годять ся з Ляссером-Ауерспергом, се не простий припадок, се доказ, що в самій річі тут являєть ся внутрішня konieczність.

„Дивує мене по троха внесок лівиці. Вона хоче також угоди, але по перед усього процесу. В звичайнім життю буває навпаки: на сам перед люди пробують погодити ся, а коли се неможливе, процесують ся. Давня приказка каже, що ліпша соломяна згода, ніж золота звада. Та на мою думку процес у отьому разі був би також дуже соломяний. Меншість жадає, аби уряді провокував осуд найвисшого трибуналу. Вибачайте, панове, але се не така легка річ. Тепер такого процесу виточити не можемо, бо відповідно до ціс. розпорядження з р. 1857, на яке покликаєть ся також сама меншість, мусить держава аж до р. 1898 платити до галицького індемнізаційного фонду безпроцентові задатки. Отже перед р. 1898 нема що виточувати процес. А який буде уряд у р. 1898 і що він робити-ме, про се позволю собі не преюдікувати нічого. Та хто буде рішати в тій справі в р. 1898, мати-ме перед собою дві шанси. Процес у найвисшій трибуналі може випасти або на користь краю, або на користь держави. Коли випаде на користь краю, то держава понесе невелику страту матеріяльну, але велику моральну, а власне ту, що справа, яку тепер через обопільні уступки можна поладити уговою, по процесі не може вже бути залагоджена тим способом. Але коли держава виграє перед найв. трибуналом, то не знаю, чи в такім разі клопіт не буде ще більший. Тоді держава мати-ме в руках вирок на 106 мільонів, але той вирок лишить ся лиш на папері. Знаєте, панове, матеріяльний стан Галичини, коли не з чого иншого, то з численних ухвал сеї палати раз про за-помоги таким, що мруть із голоду, то знов таким, що пропадають від води. Раз у раз держава мусить запомагати Галичину, тому думаю, що з тих 106 міль. не багато можна буде стягнути.

„Звертаю увагу панів, що як би ви хотіли ухвалити, аби теперішні індемнізаційні додатки в Галичині й на далі побирано доти, доки не будуть покриті ті 106 міль., то на се треба ухвали сойму. А коли сойм не

ухвалить, то держава буде змушена стягати свою претенсію з маєтку краюго. А який то маєток? Соймъвий будинок у Львові, що варт може 800.000 зр. і кождо-часна готівка касова. Вийшла би з того боротьба між державою як вірителем і краєм як довжником, така вперта та важка, що її консеквенцї нїякий уряд не захоче взяти на свою одвічальність. Що до теперішнього уряду мушу заявити, що ми ні в якм разі не можемо пристати на такий внесок. Теперішній уряд згідно з поглядами давніших урядів пригодовив підставу для угоди, предложив соймови й допровадив до ухвали її проєкт, отже чує себе тепер звязаним і зобовязаним до закінчення цілої справи. Вступати на таку дорогу, яку вказує внесок меншости, теперішній уряд не може¹⁾.

Кульмінаційною точкою цілої дебати про справу гал. індемнізації на думку кореспондента *Kurj. Lw.* можна було назвати промову п. Яворского „не за іля основности її виводів або якихось нових поглядів на справу, але радше тому, що в ній як у зеркалі відбили ся погляди галицької шляхти, її відносини до уряду, дінастії та інших партій“. Кореспондент подає ось які важніші уступи тої промови. „Пятьдесять літ минуло, — говорив президент Кола польського, — від випадків, що спричинили питанє ґрунтової індемнізації. Публична опінія чіпаєть ся сліпо до того, що їй влять слухати, а іменно, що Галичина не сповнила своїх зобовязань і хоче збогатити ся коштом держави. Ті, що так твердять, самі тому не вірять, а ті, що вірять, вірять тому, що інші повторяють се, тому, що се вигідно або на часі. Галичина одначе сповнила свої зобовязаня в далеко більшій мірі, ніж інші коронні краї.

„Кели по першім поділі Польщі Галичина прийшла до Австрії, була Австрія в часі французької війни играшкою політики. Відповідно до воєнних випадків відділювано від Австрії або прилучувано до неї ту або иншу часть. У Відні ніхто не вірив у постійче посіданє того краю, й одиноке змаганє уряду було витягти з ньо-

1) Друковано в часоп. „*Kurj. Lw.* 1890 ч. 137 із неділі д 18 мая, п. з. *Rozprawu nad długiem indempizacyjnym*“, написаній віденьським кореспондентом того часопису Йосифом Ціпсером.

го як найбільше гроший та людей для війни. Коли по конгресі в р. 1815 сконсолідували ся відносини в Європі й Галичину тривко привязано до Австрії, ся держава не взяла ся зараз лічити рани задані війною та допомогти культурному й економічному розвою краю. Галичина була обітованою землею для бюрократії, що бажала тільки зробити кар'єру та забагатіти. Пригадую собі дуже добре ті часи, в яких підрядний урядник був паном на всю губу, скоро тільки йому пощастило одержати посаду на 300 зр. при адміністрації коронних дібр, при солянній жупі і т. п. Міг він держати собі коні й повіз і видавати тисячі на вихованє своїх дітей і робити, що хотів, аби тільки урядував у тім дусі, який тоді з Відня признано відповідним, а власне в дусі гноблення, хоч би й насильного, всякого найменшого обяву свободної думки, національного почуття, а навіть просто людського почуття, словом у дус германізації та принципу *divide et impera*. Про бідного селянина дбали мало, аби тільки платив податки та достарчав рекрута. Се було все, але за те панувало невтомне змаганє раз у раз набивати йому голову тм, що одинока причина всеї його біди — дідич, властитель великих дібр.

„Від заведеня галицького станового сойму шляхта раз у раз домагала ся знесеня панщини, але не могла того добити ся, бо *divide et impera* було пануючим окликом, а до тої пануючої системи долучила ся ще пекольна метода „ціль усвячує способи“. Живучи в не-настаннім страсі перед карою за свої тяжкі злочини виконавці тої системи старали ся не допускати ні до якого свободнійшого руху. А наслідком того був патент із д. 17 цвітня 1848, яким даровано селянам панщину, і через староства з парадом оголошено, що се цісарський дар, і що управнені одержать відшкодованє коштом держави. (Голоси з польських лав: „Хлопи в Галичині вірять сему й доси!“) Я сам бачив у громадських канцеляріях той пожовклий акт у рамках за склом, але коли прийшло до виконання, не додержано того, що було в патенті.

„Як би се було стало ся в якім іншій краю, то в перших роках парламентарного житя справа була би полагалжена в дусі закона та справедливости. Але Га-

личина не те. Се *anima vilis*, де допускають ся всякі політичні експерименти Лібералом називає себе референт меншости, і лібералами звать себе пани, що підписали ухвалу меншости, а вони боронять діла безсовісної бюрократичної самоволі. Те правне розсуджене справи через трибунал державний, якого домагається меншість, було-б остатнім рішенням, від якого нема вже ніякого правного кроку і яке мусіли би зараз виконати всі уряди. По таким рішенням угода була би неможливою.

„Протягом 30 літ парляментарного житя була лівия що найменше 20 літ при кермі й не пробувала рішити сю справу через державний трибунал, бо кождий уряд мусить обмірковувати добре, аби не зробити якого — не скажу, самовільного, але нерозважного кроку. Тепер у Галичині відносини інші. Із руїн полишених давніми урядами зацвило нове житє завдяки одному слову виченому великодушним монархом, якого імя з благословенством вимовляють у цілім краю (Оплески на польських лавах). Кожлий уряд буде берегти ся, аби не заворушити край до глибини. Хочу остерегти панів отверто й широко перед таким кроком. Хиба, що слово „колись“ ужите у внеску меншости, мало би значити: „Не тепер, коли ми в опозиції, але коли знов засядемо на міністеріальних лавах, а ви знов дістанете ся під наше володінє, тоді можете від нас, як від шафарів усякої ласки, одержати той дарунок“. Думаю мої панове, що ви перечислили ся. Нагадую тільки угоду чесько-німецьку. Вона насувала вам нагоду виявити свій вплив на парляментарні відносини держави, поєднати оба народи для спільного діланя для добра держави. Ми помилили ся. Ми думали (звернений до опозиції), що буде можлива праця з вами. Працювати з вами хочемо, але під вами ніколи. (Оплески з правиці).

„Запитає тут може хто, чому послы з Галичини так запалюють ся до тої угоди? На се маю відповідь. Бажаємо угоди, бо се ухвалив наш сойм; бажаємо її, бо вона робить нам можливим урегулювати фінанси нашого краю, а нащо не хочемо, аби ся справа стала ся *cause célèbre* усеї Європи. Бажаємо угоди, бо аж надто вже досить нам того надуживаня сеї справи як

напасти, постраху або принади. А коли була мова про дарунок, то ми приносимо той дарунок, і то в найкращім розумінню сего слова. Приносимо дарунок Австрії, бо даємо можливість, аби з повної хвали австрійської історії щезла пляма галицької індемнізації і все, що злучене з нею".¹⁾

На закінченє сего екскурса подаю згадане в моїй статі *dementi* мін. Залєского до висше поданої промови п. Яворского, висловлене в палаті панів д. 21 мая наслідком промови Пленера. Мін. Залєский по виводах інших попередників не хотів нічого більше додавати до самої справи, але оправдував уряд проти закиду п. Пленера, чому в палаті послів ніхто з міністерських лав не виступив проти промови посла Яворского. „Хід дебати не позволяв виступити з протестом зараз у першій хвили. П. Яворский у ораторськїм запалї висловив ся пезно острійше, ніж сам того хотів. Заявляю отже, що уряд уболїває над тим, що той бесїдник неоправданим способом згенералїзував свої сильно заакцентовані закиди проти повождєня урядників Галичини при кінці минулого і з початку біжучого віку, і в хвили роздразненя висловив рекрімїнації тим болючійші, що неоправдані“.

Розумієть ся, що той запізнений міністерїальний протест, хоч виголошений Поляком, ані крихітки не міг замазати тої страшної історичної правди, якої часть без сумніву містила ся в промові п. Яворского.

Писано д. 4 і 5 падолиста 1913.

¹⁾ Друковано в часоп. „Kur Lw“. 1890, ч. 139 із д. 20 мая. Всі три наведені тут промови були поміщені в рефератї віденьського кореспондента Йосифа Цінсера п. з. „Z rozprawu nad długiem indemnizacyjnym“.

XLIII. Питанє жолудка й питанє прав політичних.

В великій боротьбі за визволенє т. зв. четвертого стану, що творить ядро історії XIX в., відріжняємо різні фази та течії, що з різних боків змагають до одної цілі. Думка робучого народа, починаючи від огнистих, але фантастичних мрій та утопій, розвивається ступнево, бє як розбурхані хвилі то в сей то в той бік противних рядів. З разу під впливом ідей т. зв. Якобінів, унаслідчених із XVIII в. та від великої французької революції, здавалося декому, що т. зв. суспільне питанє можна поладити тільки на ґрунті політичнім. Могутній володар, філософ і філантроп видає наказ і перетворює суспільний устрій відповідно до ідеалу справедливости. Пізнійше, коли люди розчарувалися в великих особах, а історична критика розвіяла той німб, яким легенда окулила велику тїнь Наполеона, повсталала інша подібна ідея: група людей, представників „народної волі“ так або инакше захопує в свої руки керму правління і переводить реформи в дусі інтересів робучого народа.

Проти тих течій виступив німецький „науковий соціалізм“ репрезентований Марксом і Енгельсом, із твердженнями, що питанє суспільне, се по перед усього питанє економічне, питанє жолудка, і тільки на економічнім полі може дочекати ся розв'язки. В своїй монументальній праці про капітал Маркс доказує, що історія людства, се властиво історія економічного розвою, а все инше, політика, обичаї, релігія, се властиво тільки

„надбудова“ на економічній основі, а дуже часто тільки такий або інший вираз економічних інтересів. Тому суспільну боротьбу треба провадити в першій лінії на економічній ґрунті; кождий важний здобуток робітників на тій ґрунті потягне за собою нехибно відповідні здобутки на інших полях. Під впливом тих поглядів розпочав отже четвертий стан величезну організаційну граю по цілм світі. Товариства, союзи товариств, спілки, сіндікати, палати робітницькі, каси, а також такі боеві засоби, як греса, література, страйки і т. п., ось оружя, які витворила собі робітницька верства в тій боротьбі й якими навчила ся володіти з подиву гідною витревалістю.

Що правда, Маркс і його товариші далекі були також від занедбування політичної „надбудови“, знаючи добре, що політична організація в наших часах зі своїми органами: армією, поліцією, судівництвом та адміністрацією, се сила, якою не можна гордувати. Про те одначе не з того боку вони надіяли ся визволу для робітницької верстви, але говорили про якийсь остаточний, майже елементарний переворот, коли розвій капіталізму дійде до того ступня, що весь капітал буде сконцентрований у руках нечисленних власників, а цілі маси народа будуть вивласнені та зіпхнені в ряди пролетаряту, але разом із тим зорганізовані та усвідомлені, готові до зреалізованя соціалістичного ідеалу. Що й ся концепція будушого розвою грішила деякою фантастичністю, не беручи в рахунок деяких важних сторін людської природи та історичних традицій, се тепер не підлягає сумнівови. Робітницька агітація Ляссалля в Німеччині, хоч приняла теоретичне оружє викуване Марксом, була одначе подекуди реакцією проти одностороннього акцентованя економічних питань у розвою людства, мала характер у рівній мірі економічний, як і політичний, і витворила коиець кінцем могутню партію соціально-демократичну, якої змаганя та ідеали доторкають однаково питань економічних, як і політичних.

На увагу заслугує також хід суспільної боротьби в Бельгії. Коли де виявив ся тісний і нерозривний звязок політики з жолудком, так се власне в тій краю фабричним і промисловім. Нечисленна верства капіталістів

сконцентрувала там у своїх руках не тільки власть економічну, але також політичну. Маса людности та пролетаріату, що двигають усі тягарі політичного устрою, не мають у політиці ніякого голосу. Довгі літа ті верстви домагаються загального голосовання, без чого всякі реформові змагання показують ся безпідставними. Рівночасно з тою політичною боротьбою йде також завзята економічна боротьба, але також із сильним політичним забарвленням, як се виразно показало ся в процесі в Геннегаві.

Отже ся злука політики з питанєм економічних реформ довела в тім краю до таких наслідків, що можуть витворити важний зворот у цілій тактиці робітницької верстви. Доси робітники, хоч розуміли нерозривність питань економічних і політичних, у своїй діяльності трактували їх якомсь окремо: оружє яким боролися на однім полі, не переносили на друге. Тільки на полі економічним боролися при помочи зібрань, петицій, депутацій та страйків. Тепер зробили крок наперед, і то крок дуже важний. Недавно донесли телеграми, що бельгійські робітники скликають конгрес, якому буде предложений до ухвали проєкт, аби для виборення загального голосовання в Бельгії устроїти в цілім краю генеральний страйк. Думка справді сміла, і ще перед кількома роками назвали би її безумною. Та тепер, коли ми бачили страйки, в яких брали участь не тисячі, але сотки тисяч робучих людей, така думка не видасть неможливістю. Її виконанє мало би величезне історичне значінє навіть без огляду на те, чи робітники на разі віднесли би побіду, чи ні. Робітницька верства перший раз побачила би в своїх руках таке могутнє оружє та показала би, що може ним володіти та побідити. Можна симпатизувати з тою думкою, або й ні, а все таки не можна заперечити, що вона буде трохи чи не найважнішою історичною подією остатнього десятиліття XIX в.

Друковано в часоп „Kuri. Lw.“ 1890, ч. 240 із д. 30 серпня. Перекладено д. 14 падолиста 1913.

XLIV. Програма австрійських селян.

Рівночасно зі зїздом майстрів варстатових і промисловців усіх категорій відбула ся в Відні конференція селян. Запрошено до неї всіх послів вибраних чи то до котрого з краєвих соймів, чи до Ради державної з курії малих посіlostий. Предметом нарад було утворенє загального союзу селянського та уложене спільної програми.

Іменем ініціаторів отворив конференцію Стясний, делегат із Чехії. Головою вибрано Штайнінгера з Гобельсбурга, а його заступником Стясного. Штайнінгер обіймаючи провід пояснив, що ходить тут о утворенє загального селянського союзу, зовсім самостійного та свободного від усяких національних та конфесійних змагань, що має метою відпирати всякі ретроградні заходи.

Про хід конференції подають віденьські газети ось що. Референт Стясний представив історію змагань до утвореня селянської партії. Змагання Лінбахера до утвореня рільничого клубу розбили ся на думку бесідника тому, що Лінбахер хотів у одній організації злучити репрезентантів великої власности та малих посіlostий, а се оказалось ся неможливим. Наслідком нової системи арендованя дрібних парцель посідачі великої власности на думку бесідника зовсім відчужили ся від продукційного сільського господарства. „Ті пани — мовив бесідник — не живуть серед нас, але займають ся тільки тим, шо гайнують у містах гроші тяжко зароблені їх арендаторами. Вони відчужили ся від нас не тільки соціально, але також своїми фєвдальними та ретроградними поглядами та завзятими заходами, діаметрально

суперечними з нашим змаганєм до рівноправности. Ми розірвані, а селянство, що творить основу держави і про яке держава повинна особливо дбати, має задачу організувати ся самостійно“. Успішної помочи на думку бесідника не можна надіяти ся від краєвив соймів, а тільки від Ради державної, і тому організація селян повинна обіймати всю державу. Важна різ тут уложити програму, яка усувала би перешкоди, що впливають із політичних поглядів, із національних ідей та з ріжнородности культури. Ся програма повинна обняти чисто селянські відносини. Змаганя ворожі иншим продуктивним верствам, промисловцям і робітникам, треба виключити з програми. Ті верстви потребують селян так само, як селяни потребують їх. При виборах до Ради державної треба станути на тім становищі, що всі репрезентанти селянського стану повинні в Раді державній злучити ся в самостійний клуб послів селянських.

По промові Шрайбера, бурмістра місточка Вальтерскірхен, ухвалено одноголосно утворити союз усіх селян зі всіх коронних країв Австрії.

В дискусії над загальними основами програми промовляв Янда з Чехії за загальним голосованєм і проти мілітаризму, а госол Штайнер за скорим переведенєм акції.

Стясний доказував, що земельна власність у Австрії обтяжена чотирма мільярдами довгів, від яких платить 240 мільонів процентів, хоч загального доходу вона приносить ледво 169 мільонів. По правді селянин являється не чим иншим, як тільки зарібником у своїх вірителів. Наслідком ненастанного зросту довгів селянин усе своє жите консумує не свій дохід, але саму субстанцію своєї власности.

Як головні основи програми ухвалено:

- 1) увільненє від податків усіх селянських загород, яких обшир творить мінімум удержаня;
- 2) перебранє приватних гіпотечних довгів на рахунок держави;
- 3) загальне державне забезпеченє від шкід елементарних;

4) подільність селянських ґрунтів і знесення неподільності

5) політичну рівноправність через заведення безпосередніх виборів із курії сільських громад ;

6) заведення прогресивного податку доходу і знесення всіх інших податків посередніх і безпосередніх ;

7) знесення мита й оплат на предмети потрібні до задоволення потреб щоденного життя й заведення податку на предмети люксові ;

8) продаж соли по ціні коштів продукції ;

9) знесення примусу легалізаційного та всіх оплат правних і стемплевих ;

10) заведення устного поступування в судах цивільних і мирових або громадських судів для дрібних справ (т. зв. багательок) ;

11) реформу права приналежності до громад і країв ;

12) конверсію всіх державних довгів на один довг нижче опроцентований ;

13) регуляцію етату пенсійного для всіх функціонерів публичних інституцій ;

14) зменшення тягару служби військової через заведення військових вправ для молодіжи і укорочення часу військової служби ;

15) розділ державних видатків на коронні краї відповідно до їх засібності (правдоподібно треба розуміти не „відповідно“, а в відворотнім відношенні до їх засібності, аби краї бідніші побирали з державних фондів більші підмоги, ніж багаті) ;

16) утворення рад краєвої культури у всіх коронних краях ;

17) удержання всіх залізниць і заведення одностайної залізничної тарифи від кілометра ;

18) упорядкування наших відносин до Угорщини на основі зрівняння тягарів ;

19) управління людського шкільництва особливо по селах для задоволення потреб селянського стану ;

20) усунення системи репрезентації інтересів і розділу посольських мандатів відповідно до числа людності.

Вироблене спеціальної програми та скликане загального селянського віча перед виборами до Ради державної повірено особному комітетови, до якого мали бути покликані репрезентанти селян із усіх коронних країв.

Друковано в часоп. „Kurj. Lw.“ 1890, ч. 255 із д. 14 вересня. Переклад писано д. 15 й 16 падолиста 1913.

XLV. З приводу селянської програми.

В ч. 18 сего часопису подав я програму німецьких і чеських селян, ухвалену на селянськім вічу в Вілні. Хто уважно прочитав ті 20 точок, які там ухвалено, той певно й сам зміркував, яких важних та корисних порядків домагають ся німецькі селяни. Зміркував також, що й тих, що ухвалили ті точки, тисне така сама біда та недогода, як і нас. Але міг вичитати також із тих точок, що німецькі та чеські селяни значно випередили нас у політичнім розвою, задивляють ся ширше та глибше на загальні справи, ніж наші селяни, а крім справ власної хати, обійстя, громади та повіту цікавлять ся далеко ширшими справами цілої держави. Такі точки їх програми, як 12 (заміна всіх державних довгів на один низше опроцентований), 13 (управильнене пенсій для урядників, аби кождий побирав відповідно до своїх заслуг), 14 (зміни в службі військовій), 17 (удержавнене залізниць), 18 (упорядковане відносин нашої половини держави до Угорщини) і 20 (зміна законів виборчих) показують ясно, що німецькі та чеські селяни дійшли вже до свідомости, що поправа селянських відносин неможлива без основної зміни многих відносин державних, і що стара пісенька „туди ся, трезви ся та щадн“ добра для катеринки, але не вистарчає для житя. Бо в тім житю справді тисячі й тисячі найріжнійших відносин переплетені з собою і впливають на себе так, що, як говорять Русини, „верхнього бють, а спідного болить“. Чи багато прим. селянинови поможе щадити,

се зн. уривати собі від рота те, що міг би зісги, коли на спільні видатки монархії він мусить платити далеко більше від Угорщини, або коли держава з його праці рік річно платить сотки мільйонів процентів від довгів, що йдуть із краю, і коли вертають до него, то хиба в формі капіталів позичених нам знов на лихварські проценти? І що значить, коли наш хлоп кроваво працюючи, не доїдаючи та недосипляючи ошадить на рік 10 зр., а тим часом сойм, у яким більшість мають інші верстви, сипне йому ні голову долатки, prestaції та нишу „автономію“, держава візьме від нього податки, такси, стемплі, кари, службу військову і т. и., і вся його ошадність щезне як крапля води на горячій блясі? Огже се перший важний знак вишшого розв'ю хлопів німецьких і чеських, що звертають ся не стілько проти найблизших, для кожного видимих але дрібних та маловажних хиб, але старають ся дійти до кореня лиха й усунути зло в зароді.

Друковано в часоп. „Przyjacieł Ludu“ 1890, ч. 20, із д. 15 жовтня, ст. 305-306. Переклад писано д. 30 падолиста 1913.

XLVI. Слівце про конверсію.

В остатніх часах так багато говорить ся в щоденних часописах у Львові та Кракові про конверсію, так горячо накликають до неї одні, а промовляють проти неї інші, що годить ся, аби ми й вам, брати селяни, виложили на розум: що се за звір та конверсія й що думати про неї?

Знаєте вже, що наш сойм заключив із урядом угоду що до сплати т. зв. довгу індемнізаційного, се зн. того, який тяжив на наших краю як сплата за знесену панщину. Той довг має бути сплачений до кінця р. 1898. В початку р. 1891 решта того довгу буде ще виносити 33,563.250 зр., до чого треба додати 6,800.875 зр. процентів, що творить разом 40,364.125 зр. Сю суму треба буде платити до р. 1898 річними ратами. Загалом держава протягом тих 7 літ заплатить іще 14,700.000 зр., а край 25,564.125 зр. Се зміст угоди, яку заключив наш сойм краєвий.

Поки ще ухвалено ту угоду, піднесли всякі пани, що завідують банками та великими підприємствами, яким усе багато людського гроша перепливає через руки, таку думку, аби наш край, бідний та вичерпаний, не платив у короткім часі таку величезну суму мало що не 26 міліонів, але розложив її собі на довші літа та на менші рати. Одні радили розложити сплату того довгу на 40 літ, а інші аж на 67 $\frac{1}{2}$, се зн. на 135 піврічних рат. Можна би се зробити в той спосіб, що наш край затагнув би зараз тепер таку позичку, що сплатив би весь довг відразу в початку 1891 р., а нову позичку сплачував би потім помалу. Се називалось би кон-

версія, ніби перелицьоване довгу короткого й тяжкого на довший, але лекший.

Що-ж — скаже може не один із вас — коли можна так зробити, то чому-ж би й не зробити? Наш край справді бідний і йому трудно прийде крім усіх податків державних, додатків краєвих, повітових, громадських, шкільних та дорогових платити ще індемнізаційного додатку по 26 кр., а може й більше від кожного ринського. Але ті з вас, що вже деколи мали який інтерес із банками, певно зрозуміють відразу, що се справа не така гладка, як би се зразу здавалося. І справді вона зовсім не гладка. Коли вже ні один кравець за дармо не перелицює вам сукману, то перелицьоване позички річ дуже коштовна.

Певно, як би наш край міг виняти зі своєї кишені тих 26 міл. і сплатити відразу решту довгу, то се було би найліпше, бо ошадив би собі кілька міліонів процентів. Але наш край не має своєї каси, своїх фондів, нічого крім тої бідної хлопської та народньої кишені, до котрої що року мусить сягати глибоше та глибоше. Отже гроші на таку конверсію мусить позичити в банках і у людей, що мають гроші до розпорядку.

Така позичка робить ся троха инакше, ніж коли в селі сусід позичає в сусіда. Край видає паперові обліги (зобовязання); за посередництвом банків ті обліги пускають ся в курс у краю, продають ся в цілій державі або й по-за її границями, а одержані гроші, се власне затягнена позичка, бо продані обліги треба потім рік річно сплачувати, а то капітал і проценти. А що в однім році тільки невелика часть тих облігів може бути сплачена, отже на решту нарастає процент на процент, так що з усього робить ся сума далеко більша від тої, яку осягнено з розпродажі облігів.

Але се ще не все. Візьмімо так, що обліги позички виставлено кождий на суму 100 зр. Чи думаєте, що можна буде продати їх справді по 100 зр? Де там! Недавно видав наш край такі обліги на сплату пропінатії і продавав їх ледво по 88 за 100 зр. Се зн. на кождій сотці тратив по 12 зр., бо сплачувати треба буде потому не 88, але 100. Отже страта на однім міліоні виносила би вже в самих перших днях по розпродажі облігів

120.000 зр., або загалом на 26 міл. 3,120.000 зр. Але й се не все! Адже-ж банки не візьмуть за дармо на себе переведенє такої позички, але мусять загорнути собі дуже порядну провізію. Се зн., аби покрити довг у сумі 26 міл., треба би зтягти протягом $67\frac{1}{2}$ літ оплачувати позичку в сумі що найменше 37, а може й до 40 міл. Коли приймемо найкрайнійшу цифру 37 міл., то в такім разі після обчислень процентових мусів би наш край протягом $67\frac{1}{2}$ літ платити річно по 1,586.000, се зн. за весь той час видав би 92,374.000. Виходить із того, що наш край, заплативши 26 міл. довгу, мусів би ще заплатити $67\frac{1}{2}$ міл. за конверсію. А се зн., що замість великого обтяження через 7 літ мали би ми мало що менше обтяженє по 15 кр. від кожного ринського) протягом $67\frac{1}{2}$ літ, се зн. лишили-б ми той тягар іще своїм дітям і внукам як дорогу, і то дуже дорогу пам'ятку панщини.

Але може були би за те якісь інші користи з тої конверсії? Панове від банків та від великих капіталів, що з тої конверсії можуть витягти найбільше зисків, говорять довго та широко про ті користи. Та ми можемо без вагання сказати, що все те миляні баньки, бо-ж із позичених грошей край не мав би нічого ані на один рік, але мусів би все зараз віддати на викуп індемнізаційних облігів; а зниженє індемнізаційних додатків не було би зовсім таке велике, аби край міг відітхнути свободнійше. Тому лїпше було би потерпіти ще тих 7 літ і мати вільні руки, ніж накидати тягар на будучі покоління.

Друковано в часоп. „Przyjaciel Ludu“ 1890, ч. 22, із д. 15 падолиста, ст. 338—340. Переклад писано д. 30 падолиста 1913.

**В перших аркушах сеї книжки прошу при читаню поправити
ось які важнійші друкарські помилки:**

Ст.	1 рядок	1	з гори	цодав	попр.	подав
"	1	"	5	"	на	Австрії
"	1	"	7	з низу	"	розуміючи
"	2	"	12	з гори	"	рук
"	3	"	19	з низу	"	аби
"	3	"	13	"	"	та
"	3	"	12	"	"	Вияснює
"	4	"	17	"	"	їм
"	5	"	13	з гори	"	загалюмувати
"	5	"	14	"	"	одиноким
"	7	"	16	"	"	здійснене
"	7	"	2	з низу	"	1887
"	9	"	18	з гори	"	отвертість
"	9	"	3	з низу	"	мандаторів
"	10	"	11	"	"	знаю
"	12	"	9	з гори	"	внутрішні
"	12	"	5	з низу	"	полягало
"	15	"	9	"	"	голосовала
"	18	"	8	"	"	призвати
"	18	"	4	"	"	цілу
"	21	"	2	з гори	"	Allaince
"	26	"	10	з низу	"	писаних
"	28	"	14	з гори	"	наслідком
"	32	"	6	"	"	с таких
"	32	"	19	"	"	постаті
"	32	"	12	з низу	"	запозитав
"	72	"	13	з гори	"	розом єть ся у
"	82	"	11	"	"	зиконодавства
"	86	"	5	"	"	знеохочуть
"	88	"	5	"	"	почуєм
"	89	"	7	з низу	"	роздвлене
"	93	"	6	"	"	що
"	120	"	18	"	"	племен жидів- ських

✓ 34.179
7-200

Φ $\frac{I}{n-34}$

т. 7